

Kónya Franciska

**Tarnóczy István és a kora újkori
meditációs irodalom**

Kiadói tanács:

Dr. Bányai Éva egyetemi docens (Bukaresti Egyetem)

Dr. Benedek József egyetemi tanár (BBTE, Kolozsvár)

Dr. Gagy József egyetemi tanár (Sapientia EMTE, Marosvásárhely)

Dr. Gábor Csilla egyetemi tanár (BBTE, Kolozsvár)

Dr. G. Etényi Nóra egyetemi docens (ELTE, Budapest)

DOKTORI DOLGOZATOK

13.

BETHLEN GÁBOR
Alap

Megjelent a Bethlen Gábor Alap támogatásával

Kónya Franciska

**Tarnóczy István és a kora újkori
meditációs irodalom**

EGYETEMI MŰHELY KIADÓ
Bolyai Társaság – Kolozsvár
2015

A kiadvány megjelenését a Bethlen Gábor Alap támogatta a BGA/3042/2015 sz. szerződés alapján

© Kónya Franciska; Bolyai Társaság, 2015.

Lektorálta: Gábor Csilla

Kiadja az Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár

Korrektúra: Codău Ana-Maria

Számítógépes tördelés: Bilibók Renáta

Borítóterv: Makkai Bence

Készült az AmGraphis nyomdában Kolozsváron

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

KÓNYA, FRANCISKA

Tamóczy István és a kora újkori meditációs irodalom / Kónya

Franciska. - Cluj-Napoca : Egyetemi Műhely Kiadó, 2015

Conține bibliografie. - Index

ISBN 978-606-8145-84-6

821.511.141.09-97"16"

Egyetemi Műhely Kiadó

Bolyai Társaság – Kolozsvár

Igazgató: Veress Károly

Felelős kiadó: Bilibók Renáta

400604 Cluj-Napoca

B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 116.

Tel.: 0264-591582

E-mail: egyetemimuhely@gmail.com

<http://www.bolyait.ro/egyetemi-muhely-kiado>

Mama, Tata és Apu emlékének

TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETÉS	9
1. A könyv céljai	9
2. Kiindulópontok, módszertani megfontolások	11
a) <i>A meditációirodalom mint használati irodalom</i>	11
b) <i>Teológiai háttér és elméletképzési témák</i>	13
c) <i>Jezsuita tradíció</i>	14
d) <i>Fordítások</i>	17
II. KORA ÚJKORI ELMÉLKEDÉSEK: KUTATÁSTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS	19
1. Nemzetközi és hazai kutatások a témában	19
2. A szövegtípus problematikussága	26
3. Kedvelt elméletképzési témák	28
III. ISMERETLEN ISMERŐS: TARNÓCZY ISTVÁN (1626–1689)	31
1. Életrajzi adatok	31
2. Megjelent könyvei és a tévesen neki tulajdonított művek	39
IV. TARNÓCZY ISTVÁN LATIN NYELVŰ MŰVEI	43
1. Gyászbeszéd: <i>Oratio</i>	43
2. Téziskönyv: <i>Philosophia</i>	47
3. Elogium-sorozat: Szent István, Szent Imre és Szent László életrajza	50
a) <i>Idea coronata sive Vita S. Stephani primi Regis Et Apostoli Hungarorum</i>	51
b) <i>Princeps Angelicus, sive vita S. Emerici ducis Hungariae</i>	56
c) <i>Rex admirabilis, sive vita S. Ladislai Regis Hungariae Historico-Politica</i>	60
V. KÉT NYELV HATÁRÁN: FORDÍTÁSOK	69
1. Egy mű két párhuzamos magyar fordítása. Giovanni Bona: <i>Manuductio ad coelum</i>	70
a) <i>Tartalmi jellegű eltérések</i>	71
b) <i>Lexikái és stilisztikai sajátosságok</i>	84
2. <i>Nagy mesterség a jó élet</i>	88
a) <i>Tartalmi jellegű eltérések</i>	94
b) <i>Lexikái és stilisztikai sajátosságok</i>	97
3. Az összehasonlításokból levonható következtetések	98
VI. TARNÓCZY MAGYAR NYELVŰ IMÁDSÁG- ÉS ELMÉLKEDÉSGYŰJTEMÉNYEI	101
1. <i>Titkos értelmű rózsza</i>	101
a) <i>A rózsafüzér elterjedése, előzmények</i>	101

<i>b) Tarnóczy Koronája</i>	104
2. Holtig való barátság	112
<i>a) A lelkiatyához, a beteghez és környezetéhez szóló intések</i>	114
<i>b) Imádságok a halálos ágyon és a halálos ítélet végrehajtása előtt</i>	118
3. Jó akarat	122
<i>a) Lehetséges forrás: Drexel Heliotropiuma?</i>	124
<i>b) Latin citátumok idézése, fordítása</i>	126
4. Választott nyíl	130
5. Vigyázó szem	135
VII. „EZEK A’ PRAKTIKÁK, ÉS MÓDOK IGEN NAGYRA	
BŐCSÜLTETNEK...”	141
1. Műfajkeveredés Tarnóczy elmélkedésgyűjteményeiben	141
2. Misztikus megismerés a vizsgált művekben	146
3. Forráshasználat, irodalmi megformáltság, stílus	153
<i>a) „Szép és világos példákkal...”</i>	153
<i>b) Irodalmi megformáltság, stílus</i>	155
VIII. ÖSSZEGZÉS	159
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	163
FELHASZNÁLT IRODALOM	165
Források, kiadások	165
Szakirodalom	168
Szótárak, lexikonok	180
NÉVMUTATÓ	181

I. BEVEZETÉS*

1. A könyv céljai

Ez a könyv korábbi doktori értekezésem átdolgozása. Disszertációmát Gábor Csilla egyetemi tanár vezetésével 2009–2012 között a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán belül működő Magyar Irodalomtudományi Intézet Hungarológiai Doktori Iskolájának hallgatójaként készítettem, és 2012. november 8-án védtem meg. A könyvvé alakított értekezés egy 17. századi jezsuita szerzőről szóló monográfia, melyben Tarnóczy István¹ (1626–1689) életművéhez főként műfaj történeti kérdésekből kiindulva, az elmélkedés szövegtípusát vizsgálva közelítetek. Célom adalékkal szolgálni a 17. századi meditációs művek kutatásához, ugyanis Tarnóczy magyar nyelvű írásai, beleértve a fordításokat, az imádság- és elmélkedésgyűjtemények közé sorolhatóak. Ezek vizsgálatánál hangsúlyt helyezek a szövegtípus jellegzetességeinek kiemelésére.

A könyv elsődleges célja pótolni az irodalomtörténeti kutatásokból eddig majdnem teljesen kimaradt Tarnóczy Istvánról szóló ismeretanyagot. Egyrészt kiegészíti és összefoglalja az eddig töredékes, hiányos életrajzi vonatkozású adatokat: nyomon követi a számos helyen tanuló és tanító jezsuita életének állomásait. Másrészt szeretné felhívni a figyelmet a vizsgált szerző irodalmi munkásságára. Szándéka az életművet az irodalom-, lelkiség- és művészettörténeti kutatások számára érdekessé tenni. A jezsuita professzor írásai a 17–18. században ugyanis kelendőek voltak, erre főként a *Holtig való barátság* című imádság- és elmélkedésgyűjtemény számos újrakiadásából következtethetünk. Feltételezhetjük, hogy kortársai nemcsak magyar nyelvű munkáit olvasták, hanem a három kötetből álló latin nyelvű elogium-sorozata is népszerű volt. Ennek egyik darabja, a Szent László-életrajz megjelenése után alig két évvel újra kiadásra került.

Mielőtt a jezsuita szerző életpályájának részletes ismertetésébe kezdenék, egy fejezetet a hazai és nemzetközi szakirodalom áttekintésének szánok. Ez a kutatástörténeti összefoglaló a kontextusba helyezés eszközeként is működik. Az életmű feldolgozása az időrendi megjelenések figyelembevételével először a latin nyelvű írásokkal kezdődik. A negyedik fejezetben sorra veszem ezeket a műfajilag egymástól távol álló latin munkákat. Tarnóczy legelső ismert, nyomtatásban megjelent írása a Drugeth György felett mondott temetési beszéd (*Oratio*, 1662). A következő munká-

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagja.

¹ A szerző nevével Tarnóczy és Tarnóczy formában egyaránt találkozunk. Az utóbbit gyakrabban használja ő maga és a szakirodalom is, ezért dolgozatomban egységesítve a Tarnóczy változat mellett döntöttem. Ugyanakkor megőriztem az idézett hivatkozások szerzőinek írásmódját.

ja már tanári szerepéhez kapcsolódik: 1665-ben jelent meg filozófiai téziskönyve Kassán (*Philosophia*). A harmadik alfejezetben tárgyalt elogium-sorozata időben jóval később, a magyar nyelvű kegyességi művek publikálása közben látott napvilágot (1680–1681). A három királyéletrajzot filológiai, retorikai és művészettörténeti szempontok alapján vizsgálom.

A következő fejezet Tarnóczy két fordításának az eredetivel való összevetését tartalmazza. Mindkét esetben egyrészt a fordításokra jellemző tartalmi eltéréseket, másrészt a lexikai, stílári sajátosságokat vizsgálom. A Bona-mű esetében a filológiai-, fordításelméleti szempontok alapján végzett komparációt kiterjesztem a református Huszti István fordítására is, hiszen az eltérő felekezetű szerzők által készített két magyar fordítás összehasonlításából a 17. századi meditációs irodalomra vonatkozó következtetéseket vonhatunk le.

A hatodik fejezetben részletesen kitérek az öt magyar nyelvű imádság- és elmélkedésgyűjtemény keletkezési körülményeire, feltételezett olvasóközönségére, kötetkompozíciójára, tartalmára. Figyelmet szentelek a könyvek ajánlásának, ezek áttekintése ugyanis segítség lehet a megcélzott közönség részleges megismerésére, a használati szokások feltárására. Ismertetem az ajánlott elmélkedési témákat, gyakorlatokat, ezek kapcsán a teológiai hagyományra való építkezés mértékére és hogyanjára is kitérek.

Végül a hét magyar nyelvű kegyességi mű összességére jellemző sajátosságokat vizsgálom. Először egyfajta esettanulmányként a szövegtípusra jellemző műfajkeveredésnek az életműben való konkrét megvalósulására figyelek, majd a misztikus hagyomány különböző elemeinek megjelenését vizsgálom ugyancsak ebben a szövegtípusban, amelyet nagymértékben egy erőteljesen didaktikus, értekezésszerű „jezsuita” stílus jellemez. Ismertetem e két vonal sajátos összekapcsolódását. Végezetül külön alfejezetet kap Tarnóczy István stílusának vizsgálata. Ebben a forráshasználat gyakorlati kérdései mellett kitérek az általa használt nyelvi, lexikai, retorikai eszköztár tanulmányozására.

Kutatásom primér forrásaként a régi magyar nyomtatványok szolgáltak. Sajnálattal tapasztaltam, hogy levéltárainkban és könyvtárainkban nem találtam kéziratokat. A ránk maradt csekély számú Tarnóczy által írt levél egyike sem kapcsolódik irodalmi munkásságához. Csak egyetlen ilyen levélről van tudomásunk, amelyet Acsády Ignác 1887-ben teljes terjedelmében közölt.² Ez viszont ma már az általa hivatkozott helyen (MOL) nem található. A levelet 1675-ben Tarnóczy Esterházy Ferencnek címzi. Ebben támogatást kér tőle a *Mennybe vezető Kalauz* megjelentetésére, amelyet valószínűleg nem kapott meg, mivel Bona-fordítását végül Szegedi Ferencnek ajánlotta. A másodlagos források közül Lukács László katalógusát emelném ki, amely az életrajz megírásában nagy segítségemre volt. A

² ACSÁDY Ignác, *Egy nagyszombati könyvkiadás 1675-ben*, MKsz, 1887, 239–241.

Tarnóczy műveivel kapcsolatos töredékes szakirodalom áttekintését a kutatástörténeti összefoglalóban tárgyalom.

2. Kiindulópontok, módszertani megfontolások

a) *A meditációirodalom mint használati irodalom*

Köztudott, hogy a meditáció fogalma a kereszténységben már a patrisztikus kor óta használatos, a *Vulgata* által vált elterjedt kifejezéssé. A keresztény vonatkozás előtt/mellett a meditációt profán fogalomként is használták: a művészetek és iskolai tanulmányok praxisaként, ugyanakkor edzést jelentett a testgyakorlatok, a sport és katonai élet területén. A *Vulgatában* *meditation*nak fordítják a héber *haga* és a görög *melete* kifejezéseket. A zsidó hagyományban *haga* alatt a szavak újramondását, hangos recitálását, mormolását értették. A törvényre, Isten csodálatos tetteire való emlékezésnek a formája, ennek emlékezetben tartásának módja volt (vö. Józs 1,8.; Zsolt 77,6–7. 12.; 143, 5–6.).³ Ennek görög megfelelője, a *melete* a szív mélységei felé való mozgást, a létezés központjába való alászállást jelenti, jelezve, hogy ez nem lehet csak formális cselekedet.⁴ Ahogy a latin neve is jelzi, a *meditatio* gyakorlatként definiálható. Ezt a jelentést hagyományozta tovább a szerzetesi gyakorlat a szentírási szövegrészek bármilyen foglalatoskodás (munka, utazás) közbeni félhangos, hangos recitálásával. A *lectio divina* ilyen formában történő memorizálására a monasztikus hagyományban elterjedt metafora a *ruminatio* fogalma. Ezt a képet először Quintilianus használta retorikai vonatkozásban. Szónoklattanában az emlékezetbe vésést az egészséges emésztési folyamathoz hasonlítja: a szöveget csak jól megrágva, a rajta való ismételt kérdőzés után nyelhetjük le.⁵ A meditáció tehát a keresztény monasztikus hagyományban kezdetben egyfajta imamód, amely segíti az elmélkedőt az Istenhez közelebb jutásban, ugyanakkor meghatározza, befolyásolja ennek életvezetését is.

Günter Butzer az antik filozófiai és a keresztény hagyomány keresztelkedési pontjának (*Kreuzungspunkt*) nevezi Szent Ágoston 386–387 körül keletkezett *Soliloquia* című meditatív írását. A meditáció irodalmi szöveg-

³ Jan Assmann, amikor Izrael vallásáról a kulturális emlékezet kapcsán esettanulmányban értekezik, kiemelt szerepet tulajdonít ennek a mnemotechnikának. A *Deuteronomium*nak a biografikus emlékezetből a kollektívbe való átkerülésének egyik eljárása éppen ez a tudatos megszívlelés, az igének a szívbe vétele, ily módon való megőrzése, el nem felejtése: „ezeket a parancsokat, amelyeket ma szabok neked, őrizd meg szívedben” (MTörv 6,6). Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp., Atlantisz, 1999, 214–215.

⁴ Jean LECLERCQ, *The Love of Learning and the Desire for God: A Study of Monastic Culture*, New York, Fordham University Press, 1982, 17; Lawrence S. CUNNINGHAM, Keith J. EGAN, *Christian Spirituality: Themes from the tradition*, New Jersey, Paulist Press, 1996, 87–89.

⁵ *De institutione oratoria*, 11. könyv, 35: QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *Szónoklattan*, szerk. ADAMIK Tamás, ford. ADAMIK Tamás et. al., Pozsony, Kalligram, 2009, 733.

ként való megjelenése itt még szoros rokonságot mutat a platóni dialógusokkal, hiszen a mű egésze a kérdés–felelet szerkezetére épült beszélgetés az *én* és a *ráció* között. Az elmélkedés központi témája az önismeret és az Isten megismerése. A 11. századtól elterjednek az olyan, többnyire dialógus formájú, vallásos szövegek, amelyek címükben *meditatió*ként határozzák meg magukat. A 12. századtól kezdtek megjelenni meditációs gyűjtemények és szisztematikus értekezések arról, hogy hogyan kell elmélkedni.⁶ Magyarország első nyomtatásban megjelent elmélkedésgyűjteményének Uray Piroska Pécsi Lukács pseudo-ágostoni könyvét nevezi.⁷ A szövegtípus hazai előzményeként a magyar kódexet mint magánjátatosságot szolgáló könyvet tekinthetjük. Ezek többsége elmélkedések és imádságok tárháza. Kizárólag meditációkat és imádságokat tartalmaz a Thewrewk-, a Kriza-, a Gömör-, a Festetics-, a Czeh- és a Lázár Zelma-kódex. Több kódexben keverednek a magánimák a liturgiához kapcsolódó breviárium-imákkal, antifónákkal, reszponzóriumokkal, himnuszokkal.⁸

Az újabban megjelenő tanulmányok szerzői a meditációnak egyszerre vallásos gyakorlatként és ennek írásos formájaként való meghatározását hangsúlyozzák. A meditációs könyvek alapvető funkciója a vallásgyakorlás közösségi kereteiben is egyértelműen az egyéni hit felkeltése, elmélyítése, a valódi keresztényi magatartás kialakítása. Főként e célból, a hívő személyes megszólítása érdekében az áhítati irodalom művei anyanyelvűek.⁹ Gajtkó István és Gulyás István figyelmet fordít az elmélkedések megírásának funkcionális okaira, céljaira, az olvasóréteg igényeire. Gajtkó az ún. lelki kalauzokat a katolikus restauráció termékeiként, a jezsuiták által nevelt hívő réteg imakönyveiként határozza meg. Fő jellemzőjük a „hitvédő és nevelő s erősen racionális” színezetük, ahol különös szerep jut az értelemnek,

⁶ Günter BUTZER, *Rhetorik der Meditation: Martin Mollers 'Soliloquia de Passione Iesu Christi' und die Tradition der eloquentia sacra = Meditation und Erinnerung in der frühen Neuzeit*, hrsg. Gerhard KURZ, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2000, 57–78, 59–61; Bradley RUBIDGE, *Descartes's Meditations and Devotional Meditations*, *Journal of the History of Ideas*, 1990/1, 27–49, 29–30.

⁷ URAY Piroska, *Pécsi Lukács: Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági* = PÉCSI Lukács, *Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági*, s. a. r. KÖSZEGHY Péter, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, MTAK, 1988 [! 1989] (*Bibliotheca Hungarica Antiqua*, 17), 5–59, 22.

⁸ SZABÓ Flóris, *A bóraskönyvek hatása kódexirodalmunkra* In ItK, 1967, 163–167.

⁹ ERDEI Klára, *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert. Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1990 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 8), 45–47; HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 103; TUSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., Universitas, 1997 (*Historia litteraria*, 3), 29; GÁBOR Csilla, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban*, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai: Theologia Catholica Latina*, 2000/1, 135–143, 136–138.

tanításnak.¹⁰ A lelki kalauzok nem csupán áhítatra kívánták hangolni a lelket, hanem a reformáció hatására felvetődő problémák, hitbeli nehézségek között útmutatóként is szolgálhattak. Ugyanakkor céljuk az ájtatossági gyakorlatok tudatos használatára való nevelés is. Ezek az ájtatossági könyvek a hitviták ideje alatt is ritkán polemikus jellegűek, inkább apologetikus törekvések jellemzik őket.¹¹ Gulyás István fokozottan figyel a művek ajánlásaira, s kiemeli ezek funkcionális jelentőségét.¹² Takács Ince a ferences kiadványok tárgyalásakor külön alcím alatt sorolja fel az imádságos könyveket és a lelkigyakorlatos elmélkedéseket. Utóbbiak esetében hangsúlyozza, hogy a ferenceseknél hagyományos volt a 8–10 napos lelkigyakorlatok végzése, különösen az adventi és nagybőjti időszakban.¹³

b) Teológiai háttér és elmélkedési témák

Módszertanilag fontos, hogy figyelmet fordítsunk a különböző lelkiségi hagyományok elmélkedési gyakorlatainak a meditációs témákban megmutatkozó jellegzetességeire. Erre az eddigi szakirodalomban bővebben Erdei Klára és Gábor Csilla reflektált. Erdei monográfiájában külön alfejezetet szentel a református és katolikus zsoltaérelmélkedéseknek és a szenvedésről szóló meditációk katolikus hagyományának, mindezekre számos példát hoz a nemzetközi irodalomból. Gábor Csilla magyar nyelvű elmélkedésekre és fordításokra utalva ismertet néhányat a teológiai tradíciók (skolasztikus, bencés, ferences) főbb kedvelt meditációs témaiból.¹⁴

A vizsgált szövegek kapcsán kitérek a háttérként szolgáló teológiai hagyományokra és a korabeli lelkiségi mozgalmakra. A 17. században egész Európát a lelki élet megújulása jellemezte. Előzménynek számított, és még mindig hatással bírt a korabeli magyar kegyességi művekre a 14–15. században megjelenő *devotio moderna* és Kempis Tamás népszerű elmélkedése,

¹⁰ GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., 1936 (Palaestra Calasanciana, 15), 17.

¹¹ Gajtkó a bevezetőben a 16. és 17. század imádságirodalma közti különbségeket gyakorlati szükségletekből vezeti le. A 16. századi ájtatossági irodalom „pangásának” okát a reformáció okozta paphiányban, a papság alulképzettségében és az anyagi gondokban látja, a 17. századi fellendülést pedig a katolikus restauráció során elmélyülő lelki élet eredményeként értelmezi. Hosszan tárgyalja az ezzel kapcsolatos változásokat: főúri megrendelők és támogatók, hitbuzgalmi társulatok, kongregációk, licenciátus igényei. Kiemeli a lelkiségi művek elé írt bevezetők fontosságát, ahol a 17. századi szerzők gyakran értekező stílusban bizonygatják az efféle szövegek fontosságát, hasznosságát. *Uo.*, 6–18.

¹² GULYÁS István, *A XVII. század katolikus aszketikus irodalma*, Bp., „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt. 1939 (Palaestra Calasanciana, 26), 87.

¹³ TAKÁCS Ince, *Magyar ferences aszketikus élet és aszketikus kiadványok különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra*, Bp., 1942 (A Szent István Akadémia I. hittudományi és bölcséleti osztályának értekezései, III/7), 57–60, 74–76.

¹⁴ GÁBOR Csilla, „*Religiosa actio mentis*”: *Meditációelmélet és meditációtípusok a kora újkorban Európában és Magyarországon* = *Devotiók, történelmek, identitások*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2004, 9–60, 35–51.

a *Krisztus követése*. A jezsuita meditációelmélet, Loyolai Szent Ignác *Lelki gyakorlatos könyve*, majd az ehhez írt számos kommentár általánosan ismert volt a korabeli Európában. A bencés és ferences tradíció szintén hatást gyakorolt a kora újkorban született művekre, ahogyan a protestáns meditációírás nemzetközi gyakorlatának megfelelő magyar nyelvű alkotások is fellelhetők irodalmunkban. A 16. századi spanyol misztikusok hatása ugyancsak tetten érhető a jezsuitáknál, így Tarnóczy elmékedéseiben is. *Vigyázó szem* című könyvében név szerint hivatkozik a kármelita szerzetesnő, Avilai Szent Teréz (1515–1582) misztikus művére.¹⁵ Avilai Teréz egyszerű szemlélődést ajánl. A belső ima fokozataiként elkülöníti a képzelet használatával történő szemlélődést, az erősebb koncentrációt igénylő összeszedettség imáját és a természetfölöttinek nevezett tökéletes szemlélődést. A meditáció örömeinek a vigasztalásokat (*contentos*) nevezi, míg a kontempláció, misztikus ima lelki örömökkal (*gustos*) tölti el az embert.¹⁶ A szemlélődésben „egész tehetetlenek vagyunk: ebben Ő Szent Felsége tesz mindent; ez kizárólag az Ő műve, s messze fölülmúlja természetünket.”¹⁷ Keresztes Szent János (Juan de la Cruz; 1542–1591) továbbviszi Avilai Teréz misztikáját. Határvonalat húz az elmékedés és a szemlélődés közé: a meditációhoz képest magasabb szintűnek értékeli a kontemplációt. Míg az előző aktív, az értelem munkája, igazi misztikának a passzív szemlélődést nevezi.¹⁸

c) *Jezsuita tradíció*

A Loyolai Ignác (1491–1556) által alapított Jézus Társaság szakít a monasztikus formákkal, a rend nem kolostorhoz kötött. A jezsuiták alapkönyvévé vált a rendalapító által írt (1521 és 1541 között keletkezett), latin nyelven először 1548-ban megjelent *Lelki gyakorlatok* (*Exercitia spiritualia*),¹⁹ amelynek elvégzése minden novícius számára kötelező volt. A szerző nem egy teljesen új módszert talált fel, hanem a középkori, részben misztikus jellegű meditációs hagyományt értelmezte újra, a meglévő gyakorlatokon egyszerűsített, sajátos rendszer-

¹⁵ TARNÓCZY István, *Vigyázó szem, avagy Istennek mindenütt jelen léte*, Bécs, 1685, 72. RMK I 1327.

¹⁶ AVILAI Teréz, *A tökéletesség útja*, ford. SZEGHY Ernő, Győr, Győri Kármelita Rendház, 1996, 127–149; UÓ, *A belső várkastély*, ford. SAJÓ Tamás, TEMPLUM Kata, Bp., Jel, 2011; SÖVEGES Dávid, *Fejezetek a lelkiség történetéből II: A reneszánsz humanizmustól a II. Vatikáni Zsinatot követő változásokig*, Pannonhalma, Bencés, 2007, 41; CUNNINGHAM, EGAN, *Christian Spirituality...*, i.m., 97.

¹⁷ AVILAI, *A tökéletesség útja...*, i.m., 142; CUNNINGHAM, EGAN, *Christian Spirituality...*, i.m., 93–94.

¹⁸ St. John OF THE CROSS, *Ascent of Mount Carmel*, transl. Allison E. PEERS, Wilder Publications, 2008, 153–155.

¹⁹ Magyarul: *Szent Ignác Lelki gyakorlatos könyve* = Loyolai Szent Ignác írásaitól, öa. SZABÓ Ferenc, Róma 1990, 67–181.

be foglalta ezeket. A könyvet nem olvasásra szánta, hanem a gyakorlatok elvégzését segítő útmutatóként írta.

A lelkigyakorlatos könyv szerkezetét módszeres felépítés jellemzi. Bár a könyv négy hétre oszlik, ez gyakorlatilag többet fed harminc-harmincegy napnál. A lelkigyakorlatos a maga ritmusában végezheti el az elmélkedéseket.²⁰ A napi elmélkedések a következőképpen tagolódnak: a ténamegjelölés és kezdő ima után az 1. rész az érzelmek, a képzelőerő összpontosítása az adott témára; a 2. rész a témának az értelemmel való részletes elemzése; a 3. rész a *colloquium*, az előző két részben felmerült gondolatok, befolyások, érzések akarati összefoglalása, elmélyítése.²¹ A lelkigyakorlat első hete az emberi élet alapvető céljával foglalkozik: a meglévőnél még kegyesebb életvitel felé fordít, vagy az esetleges bűnös élet jobbra változtatására indít. A következő három hét Jézus életének eseményeiből veszi az elmélkedés témáit. A második hét tematikai vezérfonala a kezdetektől az utolsó vacsora estéjéig, a harmadik az utolsó vacsorától Jézus haláláig, sírba tételéig tartalmaz elmélkedési útmutatókat, a negyedik hét elmélkedéseinek pedig a feltámadást követő események szolgálnak témául. A *Lelkigyakorlatos könyv* az isteni szeretet eléréséért való szemlélődéssel végződik. Alapgondolata, hogy Isten aktívan jelen van minden élethelyzetben, ezek által nyilvánulnak meg ugyanis az ő szeretetének és gondviselésének jelei. Válaszként erre a szeretetre, elköteleződésünket a meditációs imával fejezhetjük ki.

Loyolai Ignác a középkori meditációs hagyomány önismerete helyett (ami a bűnös természet ismerete által az Isten ismeretére való eljutást jelent) az önnevelést, önfegyelmet, önuralmat állította a gyakorlatok középpontjába. A jezsuita meditációs irodalom különösen kedveli a *devotio moderna imitatio Christi*-elvét, ezért is idézik a szerzők gyakran Kempis *Krisztus követését*. Hangsúlyos a történeti Jézus alakja, az ő példájának követése a mindennapi életben. Középpontban a szenvedéstörténet és Krisztusnak a közbenjáró szerepe áll.

Loyolai Ignác szintézist hozott létre az aktív és kontemplatív életideál között. A lelkigyakorlatokban hangsúlyos szerepet kap az öt érzék. Az *applicatio sensuum* segítségével a gyakorlat végzője aktívan részt tud venni a misztériumokban. Egyik újszerűen ható módszere éppen az érzékek alkalmazása (a tízparancsolat és a hét főbűn témájára alkalmazva) a történeti események jelenné tételére a könnyebb felidézhetőség érdekében. Ezenkívül két másik eljárást is ajánl: az imádság minden egyes szavának jelentésén való kontemplációt és a légzés üteme szerinti imádkozást.

A jezsuita meditációírói hagyományra jelentős befolyással volt Claudio Acquaviva (1543–1615) generálisnak a *Lelkigyakorlatos könyv*hez írt

²⁰ John W. O'MALLEY, *The First Jesuits*, Cambridge, Harvard University Press, 1993, 37.

²¹ TÜSKÉS, *A XVII. századi elbeszélő...*, i.m., 31.

Directorium exercitiorum spiritualium (1581) című rendszeres kommentárja, amelyben az aktív, módszeres áhítatgyakorlatot részesíti előnyben. A későbbiekben számos hasonló meditációelmélet jelenik meg, ezek mellett pedig a 16. század végétől elterjednek az aszketikus kommentárok és az emblémás meditációs könyvek.²²

A 16–17. században született magyar nyelvű jezsuita meditációs könyvek tematika szintjén is kapcsolódnak nemzetközi előzményeikhez. Központi témájuk Krisztus élettörténete, különös tekintettel a passióra. Az Ágoston Péter fordította/összeállította *Szívek kincse* című mű szenvedéstörténetről szóló meditációkat tartalmaz.²³ A jezsuita elmélkedésekben a korábbi hagyományok témái (passió-, zsoltár-, *Miatyánk*-, evangéliumi és Mária-meditációk) mellett újak is megjelennek: a szentek élete, a rózsafüzér, a keresztényi helyes élet módja, szabályai.²⁴ Ezekről elmélkedik például Baranyi Pál a *Lelki paradicsom* (1700) című vegyes tartalmú imádság-, és elmélkedésgyűjteményben. A hét napjaira osztott hét téma a következő: a szentháromság tisztelete, a szentek tisztelete, a bűnbánattartás, a jócselekedetek és keresztény tökéletesség, a szentmise és áldozás, Jézus élete és szenvedése, Mária tisztelete és a jó halálra való előkészület. Az aszketikus, misztikus vonal jellemzi Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskejét* (1629).²⁵ Ez az emblémás könyv a misztika hármas útján (megtisztulás, megvilágosodás, egyesülés) haladva az emberi lélek és jegyese, Krisztus egyesülésének témájában tartalmaz meditációkat. Bár a jezsuita meditációíráshoz jellemző didaktikus hangnem itt teljesen elmarad, a hittételeket a metszetekhez kapcsolódó elmélkedések személyes vallomásként, belső meggyőződésnek hordozzák.

A jezsuita tradícióhoz kapcsolódik Tarnóczy István életműve is. Első önálló magyar nyelvű műve a *Titkos értelmű Rósa* Szűz Máriának állít elmélkedésekből, imádságokból *koronát*. Ezt az első magyar rózsafüzéres imádság- és elmélkedésgyűjteményként említik. Legnépszerűbb könyvének, a *Holtig való barátság*nak címezte a betegek, haldoklók és azok (lelki) gondozói. Az imádságokat, elmélkedéseket tartalmazó könyv lelki támasz kíván lenni, segítség a szenvedés elviselésében, a halálra való felkészülésben. A lefordított Bellarmino-műhöz (*Nagy mesterség a jó élet*) hasonlóan az *ars moriendi* egyben *ars vivendi*ként is értelmezhető: egyfajta életvezetési könyv (*conduct book*), amely a mindennapokban szolgál útmutatóként az üdvösség felé. Ugyancsak az örök boldogságra vezérlő segédkönyv, ahogy a címe is jelzi, Tarnóczy Bona-fordítása, a *Mennybe vezető Kalauz*. Az 1685-ben megje-

²² Uo., 36–43; ERDEI, *Auf dem Wege...*, i.m., 163.

²³ ÁGOSTON Péter, *Szívek kincse, avagy Krisztus Urunk szenvedésén, és halálán jobászzkodó könyvecske*, Nagyszombat, 1671. RMK I. 1120.

²⁴ TÜSKÉS, *A XVII. századi elbeszélő...*, i.m., 53.

²⁵ HAJNAL Mátyás, *Az Jézus szívét szerető szíveknek ájtatosságára szíves képekkel kéjfarmáltatott [...] könyvecske*, Bécs, 1629. RMNY 1952.

lent *Választott nyíl* és *Jó akarat* című elmélkedésgyűjtemények témája saját akaratunknak az Isten akaratával való egyeztetése. Ugyanebben az évben jelent meg a *Vigyázó szem*, amely az Isten mindenhol és mindenben való jelenlétéről szól. A szerző meditációs gyakorlatokat ajánl ennek tudatosítására. A gondviselő és mindent látó jelenlét meggondolása ugyanis segíthet a mindennapi élet kísértéseivel szembeni ellenállásban, a bűnök elkerülésében, a jócselekedetek gyakorlásában.

d) Fordítások

Tarnóczy két fordításának a latin eredetikkel való részletes összevetésében filológiai és fordításelméleti módszereket használok. Ezekben egyrészt a fordításokra jellemző tartalmi eltéréseket: szövegbővítési tendenciákat, kihagyásokat; másrészt a lexikai, stílári sajátosságokat vizsgálom. A komparációt tehát szoros filológiai összehasonlítással végzem. A forrás-szövegtől való eltérésekre figyelek: miben, hogyan és miért változtat Tarnóczy az eredeti szövegen? Milyen többletinformációval bővíti azt? A magyarázó, értelmező kiegészítések ugyanis általában a feltételezett olvasórétégről, annak műveltségi szintjéről árulkodnak. Hasonló szempontok alapján tekintek a rövidítésekre, kihagyásokra és félrefordításokra. Ezek mellett képet kapunk a korabeli magyar nyelv terminológiai problémáiról is. A jezsuita szerző néhol átveszi a latin terminust, máshol saját maga kreál ezekre magyar nyelvű megfelelőt.

Míg Roberto Bellarmino *ars moriend*je esetén a vizsgálat tárgyát a latin eredeti és annak Tarnóczy által magyarított változata képezi (l. V.2.), Bona *Manuductio*ja esetében, mint korábban említettem, az összehasonlítást kiterjesztem a református Huszti István fordítására is (l. V.1.). A két magyar fordítás, minden jel szerint, nem tudott egymásról/nem hatott egymásra. Így az összehasonlításban a felekezeti különbségekből származó eltérések szintén a vizsgálat tárgyát képezik. Mindebből a 17. századi magyar meditációs irodalomra általában jellemző következtetéseket vonhatunk le.

II. KORA ÚJKORI ELMÉLKEDÉSEK: KUTATÁSTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

1. Nemzetközi és hazai kutatások a témában

A nemzetközi és hazai szakirodalom számbavétele során hasonló tendenciát figyelhetünk meg: az utóbbi egy-két évtizedben (a korábbi kutatásokhoz képest) jelentősen megemelkedett a középkori és kora újkori elmélkedésekkel foglalkozó tanulmányok, monográfiák száma.

A meditációt vizsgáló nemzetközi szakirodalomból elsőként Erdei Klára 1990-ben megjelenő terjedelmes és átfogó jellegű monográfiáját emelném ki, amelyet azóta sokszor idéztek és kritizáltak.¹ Erdei könyve a meditáció fogalmának, használatának alakulását követi végig az ószövetségi időkől a kora kereszténységen, középkoron át a 16. századig. Ahogy a monográfia címe is jelzi, a kutatás magvát a meditációnak a 16. századi fellendülési szakasza képezi. A református elmélkedések főbb jellegzetességeinek tárgyalása után a katolikus, majd az evangélikus meditációkat teszi vizsgálat tárgyává. A meditáció első felvirágzásának idejét a reformáció „előestéjére” helyezi, a lelki élet belső megújulásának, a misztika, a *devotio moderna* idejére. A második fellendülést megelőző válsághelyzetet a reformáció keltette elbizonytalanodás eredményeként tárgyalja.²

2014-ben jelent meg Véronique Ferrer francia nyelvű monográfiája a reformáció korának frankofón elmélkedéseiről, melyben ezek alakulását és más műfajokkal való kapcsolatát vizsgálja.³ Az újabban megjelent szakirodalom közül figyelemre méltó a Karl Enenkel és Walter Melion által szerkesztett, 2010-ben kiadott tanulmánykötet. Ebben Enenkel újragondolja az eddigi meditációértelmezést, nem ért egyet Erdei Klárával abban, hogy a meditáció szövegtípusa csak vallásos témájú irodalmi művekre korlátozódna.⁴ Tanulmányában különböző műfajú szövegek (olyan szerzőktől válogatva, mint Petrarca, Poggio, Pontano, Giovo) meditációként való értelmezési lehetőségét taglalja. Ugyanebből a tanulmánykötetből kiemelném még

¹ ERDEI, *Auf dem Wege...*, i.m.

² Erdei kötetsszerző elvét Gábor Csilla problematikusnak találja. Szerinte Erdei előfeltevése, miszerint az európai meditáció nagyobb felvirágzásait mindig valamilyen azt megelőző válsághelyzet idézte elő, vitatható. GÁBOR CSILLA, *ElméLKedés, meditáció: a kutatás állása, feladatok, tervek = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, Pázmány Péter Tudományegyetem BTK, 2008, 55–62, 58.

³ Véronique FERRER, *Exercices de l'âme fidèle : la littérature de piété en prose dans le milieu réformé francophone, 1524-1685*, Genève, Droz, 2014 (Travaux d'humanisme et Renaissance, 524).

⁴ „I conceive meditation as a complex of techniques and methods applied in a careful appropriation of texts, which may be religious but may also belong to other spheres of interest.” Karl A. E. ENENKEL, *Meditative frames and readers guidans in neo-latin texts = Meditatio – Refashioning the Self: Theory and Practice in Late Medieval and Early Modern Intellectual Culture*, eds. Karl A. ENENKEL, Walter MELION, Leiden, Brill, 2010, 27–44, 27.

Wietse de Boer írását, amelynek fő tézise a jezsuita meditációkra jellemző *applicatio sensuum* eredetének a középkori bűnmegvallásokra, gyónási segédletekre való visszavezetése.⁵

A szakirodalom gyakran hivatkozott tétele Louis L. Martz 1969-ben megjelent monográfiája a 17. századi meditációs költészetéről. Ebben a műfajmeghatározás mellett áttekinti az elmélkedési témák alakulásának történetét is.⁶ A műfajiség kérdése mellett ugyancsak a meditációs témák változását vizsgálja Cunningham és Egan kötete a felekezeti és különböző szerzetesrendi tradíció nyomán.⁷

A 17. századi evangélikus meditáció és az egyházi reform kapcsolatát vizsgálja a szintén sokat idézett német nyelvű Sträter-monográfia.⁸ 1966-ban jelent meg U. Milo Kaufmann monográfiája, amelyben kétféle puritán meditációiról vonalat különít el.⁹ Ugyancsak a 17. századi protestáns elmélkedéseket boncolgatja Frank Livingstone Huntley, mégpedig a protestáns, puritán meditáció megteremtőjének, Joseph Hallnak az elmélkedésgyűjteményeiből kiindulva.¹⁰ Szintén Joseph Hall elmélkedéseinek újszerűségét, az ignáci hagyománytól való eltérését tanulmányozza Jan Frans Van Dijkhuizen a fent említett Enengel és Melion szerkesztette kötetben.¹¹ Peter Damrau angol kegyességi művek (Lewis Bayly, Robert Persons, Joseph Hall stb.) németországi hatását kutatja különösen a puritán meditáció kialakulása szempontjából.¹² A közösség által énekelt zsoltárok egyéni meditációs eszközzé való átalakulása a témája Ralf Georg Czapla egyik tanulmányának.¹³

A fentiek mellett igen jelentős a középkori elmélkedésekkel foglalkozó nemzetközi kutatás. Michelle Karnes a középkori meditációról és előzmé-

⁵ Wietse DE BOER, *Invisible contemplation: A paradox in the Spiritual Exercises = Meditatio – Refashioning the Self...*, i.m., 235–256.

⁶ Louis L. MARTZ, *The Poetry of Meditation: A Study in English Religious Literature of the Seventeenth Century*, London, New Haven, 1969, 15.

⁷ CUNNINGHAM, EGAN, *Christian Spirituality...*, i.m.

⁸ Udo STRÄTER, *Meditation und Kirchenreform in der lutherischen Kirche des 17. Jahrhunderts*, Tübingen, J. C. B. Mohr, 1995 (Beiträge Zur Historischen Theologie 91).

⁹ U. Milo KAUFMANN, *The Pilgrim's Progress and Traditions in Puritan Meditation*, London, New Haven, Yale University Press, 1966.

¹⁰ Frank Livingstone HUNTLEY, *Bishop Joseph Hall and Protestant Meditation in Seventeenth-Century England: A Study with Texts of the Art of Divine Meditation (1606) and Occasional meditations (1633)*, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, New York, Binghampton, 1981.

¹¹ Jan Frans VAN DIJKHUIZEN, *Love Tricks and Flea-bittings: Meditation, Imagination and the Pain of Christ in Joseph Hall and Richard Crashaw = Meditatio – Refashioning the Self...*, i.m., 209–232.

¹² Peter DAMRAU, *The Reception of English Puritan Literature in Germany*, London, Maney Publishing, 2006.

¹³ Ralf Georg CZAPLA, *Transformationen des Psalters im Spannungsfeld von Gemeinschaftlicher Adoration und individueller Meditation: Paul Schedes Psalmen Davids und Psalmi aliquot = Der Genfer Psalter und seine Rezeption in Deutschland, der Schweiz und den Niederlanden. 16–18. Jahrhundert*, hrsg. Eckhard GRUNEWALD, Henning P. JÜRGENS, Jan R. LUTH, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004 (Frühe Neuzeit, Band 97), 195–215.

nyeiről ír 2011-ben kiadott könyvében, különösen Bonaventura műveire fókuszálva vizsgálja többek között a képzelet szerepét az elmélkedésekben.¹⁴ Robert McMahon a meditációs felemelkedés kérdését és hagyományát járja körül Ágoston, Anselm, Boethius és Dante műveit elemezve.¹⁵ Sarah McNamer az érzelmek története felől közelíti meg azokat az angol nyelvű középkori meditációkat, amelyek célja megtanítani a kegyes olvasót, hogyan kell szánakoznia, együtt éreznie (*compassion*) Krisztus szenvedésével, passiójával.¹⁶

Az utóbbi évtizedekben magyar nyelvterületen szintén érdeklődés figyelhető meg a kora újkori kegyességi művek iránt. Itt kiemelem a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Irodalomtudományi Intézetében működő, Gábor Csilla által szervezett Res Litteraria Transylvaniae Vetus műhelyt, amely tevékenységének eredményeként az elmúlt években publikációk,¹⁷ szakdolgozatok, disszertációk egész sora jelent meg. Lelkiségtörténeti konferenciáiról, forráskiadványairól és tanulmányköteteiről ismert a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészkarán belül 2007-től működő Lelkiségtörténeti Műhely. Itt alakult meg 2012-ben Nagy László vezetésével a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport (BILK), melynek fő feladata a 16–18. századi imádságok, prédikációk és népéneknek digitális adatbázisban történő feldolgozása.¹⁸ Ugyanitt fontos megemlítenem a Debreceni Egyetemhez tartozó Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely kutatói tevékenységét. A műhely célja a 16–17. századi magyar, elsősorban protestáns nyomtatott és kéziratos anyag egy

¹⁴ Michelle KARNES, *Imagination, Meditation and Cognition in the Middle Ages*, Chicago, University of Chicago Press, 2011.

¹⁵ Robert MCMAHON, *Understanding the Medieval Meditative Ascent: Augustine, Anselm, Boethius and Dante*, Washington D.C., The Catholic University of America Press, 2006.

¹⁶ Sarah MCNAMER, *Affective Meditation and the Invention of Medieval Compassion*, Philadelphia, University of Pennsylvania, 2010.

¹⁷ A lista néhány tétele, a teljesség igénye nélkül: HORVÁTH Izabella, *Ismeret és közlés az egyházi kommunikációban egy 17. századi imádságoskönyv tükrében*, Erdélyi Múzeum, 2003, 168–177; KORONDI Ágnes, *Szent Bernátnak tulajdonított szövegek a kora újkori magyar imádságos könyvekben = Szöveg hagyomány és íráskultúra a korai újkorban: Tanulmányok a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszéken folyó kutatások köréből (középkor, kora újkor)* 2004–2006, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely–Bolyai Társaság, 2007, 95–113; PÉNTEK Veronika, *Devóció és magántörténelem a 16–17. század fordulójának elmélkedő irodalmában = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely–Bolyai Társaság, 2007, 137–148.

¹⁸ A lelkiségtörténeti konferenciákat kezdetben a Lelkiségtörténeti Műhely, ma a BILK szervezte. Eddig nyolc konferenciát szerveztek: (2007, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014 és 2015).

részének feltárása, kiadása, emellett a kora újkori irodalomtörténet kommunikációs stratégiáinak interdiszciplináris vizsgálata.¹⁹

Kutatásomban felhasználtam a lelkiségi irodalom más szövegtípusaival foglalkozó vizsgálatok eredményeit is. A meditáció szövegtípusának tisztázásában segítségemre voltak az imádságirodalom területén megjelent tanulmányok. A teológiai hagyomány és a meditációs témák kapcsolatának árnyalásához pedig hozzájárultak a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Művelődéstörténeti Műhelyének szervezésében megtartott rendtörténeti konferenciák eredményei.²⁰

A kora újkori elmélkedésgyűjtemények magyarországi megjelenésével, gyakorlatával és szövegeivel foglalkozó szakirodalomhoz elsőként Incze Gábor, Gajtók István és Gulyás István 1930-as években kiadott összefoglaló munkáit sorolhatjuk,²¹ az újabbak közül pedig többek között Erdei Klára, Fajt Anita, Gábor Csilla, Holl Béla, Knapp Éva, Meszesán Mária, Péntek Veronika, Tüskés Gábor, Varga Bernadett ide kapcsolódó tanulmányait emelem ki.

A fent említett 20. század eleji értekezések mellett Pusch Ödön 1910-ben megjelent munkája a középkori magyar kódexekben fellelhető elmélkedéseket vizsgálja.²² Kutatásom szempontjából figyelemre méltó a bevezetőben közölt rövid műfajmeghatározás. Pusch, összegezve Bonaventura, Szent Bernát és Aquinói Szent Tamás ide kapcsolódó értelmezését, a

¹⁹ *Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk., bev. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2009 (A Harsányi András Alapítvány kiadványai, 13); FAZAKAS Gergely Tamás, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2012 (Csokonai Könyvtár, 50). A magyarországi kegyességi kutatások áttekintését l.: BITSKEY István, *Katolikus reform és ellenreformáció a kora újkor Magyarországon (Az újabb kutatások szemléje)* = *Egyház és kegyesség a kora újkorban...*, i.m., 35–58.

²⁰ A rendtörténeti konferenciák eddig megjelent kötetei: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. ÓZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Bp., Piliscsaba, PPKE BTK–METEM, 2005; *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006; *A domonkos rend Magyarországon*, szerk. ILLÉS Pál Attila, ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, Bp., Piliscsaba, Vasvár, PPKE BTK–METEM–DRGY, 2007; *Decus solitudinis: Pálos évszázadok*, szerk. SARBÁK Gábor, Bp., Szent István Társulat, 2007; *A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. GUTTMAN Barnabás, Piliscsaba, PPKE BTK, 2009; *A piarista rend Magyarországon*, szerk. FORGÓ András, Bp., Szent István Társulat, 2010. A katolikus egyháztörténeti kutatások összefoglalásáról részletesebben: SZELESTEI N. László, *A katolikus egyháztörténeti kutatásokról*, Magyar Sion, 2008/2, 263–268.

²¹ INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, Theológiai Szemle Kiadása, 1931 (Theológiai Tanulmányok, 15); GAJTKÓ, i.m.; GULYÁS, i. m.

²² PUSCH Ödön, *Vallásos elmélkedések kódexeinkben*, Kolozsvár, 1910. Legújabban Korondi Ágnes kutatása kapcsolódik a magyar kódexirodalom elmélkedéseihez: KORONDI Ágnes, *A meditáció fogalma és gyakorlata a késő középkori magyar nyelvű kódexirodalomban* = *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, Bp., reciti, 2015, 17–30.

szemlélődést a meditáció magasabb fajaként határozza meg. Utóbbi ugyanis részben értelmi cselekvés, amely érvelést és bizonyítást kíván, míg a szemlélődés főként az érzelmekre támaszkodik.²³

Incze Gábor 1931-ben megjelent *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században* című doktori disszertációjának bevezetőjében jelzi munkájának hiánypótló jellegét: rengeteg anyagot gyűjtött össze, amelynek csaknem egésze feldolgozatlan.²⁴ Az összefoglaló munka, bár a reformációtól 1711-ig megjelent magyar nyelvű protestáns imádságirodalmat vizsgálja, a meditációirodalom kutatása szempontjából is igen hasznos. A számos szerző és mű között ugyanis több olyan szöveget említ, amelyet ma az elmélkedés szövegtípusához sorolunk. Ehhez az összefoglaló munkához hasonló Gajtkó István 1936-ban kiadott doktori dolgozata. Ismeri és idézi Incze tanulmányát,²⁵ de az előzőhöz hasonlóan Gajtkó sem nevez meg más felekezetű által írt szöveget. A korabeli protestáns és katolikus imádságírásra, ezek hasonlóságaira és különbségeire, hazai és nemzetközi vonatkozásaira viszont több alkalommal is reflektál.²⁶

Gulyás István doktori disszertációjának bevezetőjében az aszketikus irodalmat „a lelki életre nevelő művek összességéként” határozza meg.²⁷ Ide sorol minden 17. századi ájtatossági szöveget, kivéve az imádságirodalmat és a prédikációgyűjteményeket. Tárgykörébe tartozónak tekinti a lelki olvasmányokat, az elmélkedéseket és az aszketikával tudományosan foglalkozó rendszerezéseket. Az előbbiekhöz hasonló feldolgozású, de témájában szűkebb Takács Ince 1942-ben megjelent értekezése (*Magyar ferences aszketikus élet és aszketikus kiadványok*), amely a ferences lelkiséget és az ide tartozó latin és magyar nyelvű kegyességi műveket vizsgálja, különös tekintettel a 17–18. századra.²⁸

A későbbi szakirodalomból, a teljesség igénye nélkül, kiemelhetjük Holl Bélát, akinek több ide kapcsolódó publikációja is megjelent. Tanulmányt írt a jezsuita Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéjéről*²⁹ és két meditáció-

²³ Uo., 5–6.

²⁴ INCZE, *i.m.*, 6.

²⁵ Először a protestáns imádság istentiszteletben betöltött szerepével kapcsolatban találunk tőle szó szerinti idézetet, majd Assisi Szent Ferenc imádságainak jellemzőinél; a záróindoklatok protestáns kritikájánál hivatkozik rá: GAJTKÓ, *i.m.*, 6, 16, 29.

²⁶ Leginkább a felekezeti gyakorlat különbségeiről és a reformációnak a 17. századi katolikus hitéletre, a lelkiségi szövegek alkotására tett hatásáról ír Gajtkó. „Luther megkísérelte az imádságos könyvek kiküszöbölését, hogy önimádkozásra szorítsa híveit, de törekvése az előbb említett [imádságos könyvek] szükséglet miatt eredménytelen maradt. Egy magyarországi hasonló igyekezet, melynek Lorántffy Zsuzsánna is buzgó támogatója volt, szintén eredménytelen maradt.” Uo., 4.

²⁷ GULYÁS, *i.m.*, 3.

²⁸ TAKÁCS, *i.m.*

²⁹ HOLL Béla, *Hajnal Mátyás elmélkedő könyvének versei*, ItK, 1970, 519–526.

szerzőről és fordítóról: Tasi Gáspárról és (Maros)Vásárhelyi Gergelyről.³⁰ Erdei Klára már idézett német nyelvű monográfiáján kívül magyarul is publikált néhány tanulmányt Ecsedi Báthory István meditációiról, ezek európai hátteréről.³¹

Kutatásom szempontjából igen jelentős Tüskés Gábor Nádasimonográfiája, amely részletesen foglalkozik a 17. századi európai és magyar jezsuita meditációirodalommal, ennek típusaival. A jezsuita elmélkedést a 16–17. századi vallásos irodalom egyik gyökereként, mozgatójaként értékeli.³² Monográfiájának első részében külön fejezetet szán a jezsuita meditációs irodalom alakulásának, változásának Loyolai Ignác *Lelekgyakorlataitól* kiindulva a 17. századi elterjedéséig.

Gábor Csilla a 2000-es évek elején számos olyan magyar és angol nyelvű tanulmányt jelentetett meg, amelyekben az elmélkedések műfaji, fordítási, tartalmi jellegzetességeire mutatott rá, ugyanakkor problematikus kérdéseket vetett fel a további vizsgálódás számára;³³ ismertette a magyar elmélkedések európai előzményeit;³⁴ esettanulmányaiban pedig (Maros)Vásárhelyi Gergely Canisius-fordítását, (Maros)Vásárhelyi és Pázmány Péter Kempis-fordítását, valamint Tasi Gáspár Bellarmino-fordítását dolgozta fel.

„Tarnóczy István meglehetősen rosszul járt a jelenlegi irodalmi köztudatban” – ezekkel a szavakkal kezdi Szörényi László Tarnóczy latin nyelvű Szent István-életrajzáról írt tanulmányát.³⁵ Hasonlóan a Tarnóczyval foglalkozó kutatások hiányát jelzi Holl Béla az RMKT sorozat (17. század, 15. kötet) forrásjegyzékében, és ez utóbbiról írott szemléjében Bitskey István is.³⁶ Állításukat alátámasztja a Tarnóczyval foglalkozó kutatás áttekintése, amiből kiderül, hogy ebben a témában mindeddig csupán csekély számú

³⁰ Uő, *Tasi Gáspár: Adalékok XVII. századi fordítás-irodalmunk történetéhez*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Acta Universitatis Szegediensis), 1971, 99–106; Uő, *Vásárhelyi Gergely pályája (1560-1623)*, ItK, 1983, 150–162.

³¹ ERDEI Klára, *Ecsedi Báthory István meditációi és európai hátterük*, ItK, 1980, 55–69; Uő, *Modellfejlődés Ecsedi Báthory István prózájában*, ItK, 1982, 620–626.

³² TÜSKÉS, *A XVII. századi elbeszélő...*, i.m., 29.

³³ GÁBOR, „Religiosa actio mentis...”, i.m.; Uő, *Doctrine–Virtue–Memory: Seventeenth-century Hungarian Devotional Literature in European Context*, Cluj-Napoca, Cluj University Press, 2007; Uő, *Elmélet, meditáció...*, i.m.

³⁴ THOMAS KEMPIS, *De septem notabilibus punctis cogitandi, de passione Christi* = THOMAS KEMPIS, *Vener [...] Opera omnia*, Coloniae Agrippinae, 1660; WESSEL GANSFORT, *Tractatus de cobibendis cogitationibus, et de modo constituendarum meditationum, Qvi Scala Meditationis vocatur*, Groningen, 1614; ANTONIO GAUDIER, *Praxis Meditandi a S. P. Ignatio Societatis Iesu Fundatore traditae Explicatio*, Dilingae, 1627.

³⁵ SZÖRÉNYI László, *Tarnóczy István Szent István-életrajza, a „lapidáris stílus” remekműve* = SZ. L., *Philologica Hungarolatina*, Bp., Kortárs, 2002, 101–110.

³⁶ BITSKEY István, *Katolikus egyházi énekek (RMKT XVII. sz. 15. k.)*, ItK, 1995, 252–256.

tanulmány és résztanulmány jelent meg. A következőkben röviden bemutatom ezeket.

Gulyás István korábban ismertetett monográfiájában nem csupán figyelemre méltónak nevezi a jezsuita szerző irodalmi munkásságát, hanem külön fejezetet szán neki. „A XVII. századnak Pázmány mellett legjelentősebb askétikus írója Tarnóczy István (1626–1689). Munkássága tartalomban, terjedelemben, komoly tudományosságban és eredetiségben fölülmúlja valamennyi askétikus íróét, ezért külön fejezetben foglalkozom vele” – írja.³⁷ Ebben Tarnóczy irodalmi munkásságának rövid tartalmi ismertetőjét találjuk, melyhez azonban irodalom-, eszme- vagy lelkiségtörténeti szempontú értékelés nem társul.

Szörényi László fent említett tanulmányában a latin nyelvű Szent István-életrajzot retorikai, stilisztikai szempontból vizsgálja.³⁸ Tarnóczy másik elogiumos könyvéről, a Szent László-életrajzról néhány művészettörténeti vonatkozású tanulmányt olvashatunk. Kerny Terézia a Szent László királyábrázolások kapcsán vizsgálja a *Rex admirabilis* című művet.³⁹ Ugyancsak ikonográfiai vonatkozásban említ a díszcímlapok vizsgálata során néhány tanulmány másik két latin nyelvű munkát: a *Philosophiat* és a Szent István-életrajzot (*Idea coronata*).⁴⁰

A Régi Magyar Költők Tára több verset, éneket is közöl Tarnóczy *Titkos értelmű Rózsájából*. Holl Béla a jegyzetkötetben ismertetőt ír az imakönyv szerkezetéről, tartalmáról, lehetséges forrásairól.⁴¹ Gábor Csilla egy 2004-ben megjelent tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy érdemes lenne összehasonlítani Giovanni Bona *Manuductio* című művének két magyar (Tarnóczy és Huszti István által készített) fordítását. Ugyancsak ő fogalmazta meg a Magyar Művelődéstörténeti Lexikon Tarnóczyról szóló szócikkét.⁴²

³⁷ GULYÁS, *i.m.*, 10.

³⁸ SZÖRÉNYI, *Tarnóczy István Szent István-életrajza...*, *i.m.*, 101–110.

³⁹ KERNY Terézia, *Szent László bódolata Szűz Mária előtt (XIV–XIX. század)* = *Ghesaurs: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Bp., rec.iti, 2010, 515–540; UÓ, *Szent László tisztelete és középkori ikonográfiája = Ave rex Ladislaus*, szerk. HANKOVSKY Béla, KERNY Terézia, MÖSER Zoltán, Bp., Kairosz, 2000, 30–41.

⁴⁰ BORIÁN Előd, *A történetről Kazy testvérek báltérbe szorításának politikai okai = A magyar jezsuiták küldetése...*, *i.m.*, 300–311; KNAPP Éva, „Gyönyörű volt szál alakja”: *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig*, Bp., Borda Antikvárium, 2001, 23; SZILÁRDFY Zoltán, *Sajátos típusok a magyar szentek barokk kori ikonográfiájában = Magyar szentek tisztelete és ereklényei*, szerk. CSÉFALVAY Pál, KONTSEK Ildikó, Esztergom, Keresztény Múzeum, 2000, 55–88.

⁴¹ HOLL Béla, *Tarnóczy István: Titkos értelmű rózsája (1676) = Régi Magyar Költők Tára XVII. század*, 15/B. Jegyzetek, s. a. r. H. B., Bp., Akadémiai, Argumentum, 1992, 80–82.

⁴² GÁBOR Csilla, *Elmélkedés - interkonfesszionális átjárás - nyelvi program: Három XVII. századi példa = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31), 384–400, 390–396; UÓ,

2. A szövegtípus problematikussága

Az elmélkedés státusza kérdéses, még nem került be az irodalomtörténet kanonizált szövegtípusai közé, helye még mindig tisztázatlan a műfajok, szövegtípusok rendszerében, ezért beszélhetünk a műfajiság problematikusságáról. Az eddigi kutatások rámutatnak azokra a nehézségekre, amelyek a meditáció szövegtípusának az ún. használati irodalom egyéb műformáitól (prédikáció, imádság, életvezetési könyv, katekizmus) történő elkülönítése során jelentkeznek. Az elmélkedés különösen az imádsággal rokon, gyakran összefonódnak, a kettő nehezen határolható el egymástól. Az imádság ugyanis a közösségi és egyéni hitéletet szolgáló valamennyi kiadványtípusban megtalálható: alig találunk olyan bibliakiadást, katekizmust, agendát, prédikációs- és énekeskönyvet, amelyben nem szerepelne nyitó vagy kísérő imádság.

Míg a korábban megjelent tanulmányokban a műfajok közötti átjárás a beválogatott szövegek ilyen jellegű keveredésében látszik, a későbbi monográfiák expliciten beszélnek az imádság és elmélkedés elhatárolásának nehézségéről. Erdei Klára monográfiájának címében a meditáció funkcionális műfajleírását ígéri, és a *Was ist Meditation? Ein Definitionsversuch der Gattung* című fejezetben erre tesz kísérletet. A bevezetőben a meditációt vallásos tevékenységként, viselkedésmódként és ennek írott formájaként határozza meg. Egyszerre forma és tartalom.⁴³ A meditációban lényegében objektív dogmatikus hittételek személyes tapasztalás általi elsajátítása történik meg. Az elmélkedés végzőjének célja az önismeret (bűnbánat) által Istenhez közelebb jutni.⁴⁴ Ebben a folyamatban pedig részt vesz a lélek minden képessége: az értelem mellett az akarat és az érzelmek is. A szerző elkülöníti a meditációt a kontemplációtól: míg az előbbi gyakorlásában fontosabb a ráció szerepe, az utóbbi szabadabban, spontánabban történik.⁴⁵

Erdei meghatározását veszi át Tüskés Gábor, akinek monográfiájában a meditáció egyszerre jelenti a vallási cselekvést, az egyéni áhítatgyakorlatot és az írásos reflexiót.⁴⁶ A műfaji átjárhatóságok kapcsán pedig a Gajtkó és Gulyás által használt kategóriákra utalva, az imádságoskönyv, lelki kala-

Tarnóczy István = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, XI., főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2011, 381–382.

⁴³ „Dieser einsame Dialog mit oder vor Gott ist zugleich eine Haltung, eine Attitüde und ein literarisches Genre; sowohl eine Methode der Vermittlung eines Inhalts als auch die Schaffung dieses Inhalts. Die Meditation ist Gestaltung und Form, 'forma formans': ein Modell der Mentalität und der Literatur am Ende der Renaissance.” ERDEI, *Auf dem Wege...*, i.m., 3.

⁴⁴ „Der Weg der Meditation führt zu Gott durch die Selbsterkenntnis, die zugleich Sündenbekenntnis ist.” *Uo.*, 2.; vö. *Uo.*, 46.

⁴⁵ ERDEI, *Auf dem Wege...*, i.m., 47.

⁴⁶ TÜSKÉS, *A XVII. századi elbeszélő...*, i.m., 29.

uz, lelki olvasmány, elmélkedésgyűjtemény elhatárolásának nehézségét a korabeli szóhasználatlaltal magyarázza. Ebben az időszakban ugyanis ezek a kifejezések vegyes tartalmú és műfajú szövegeket, gyűjteményes munkákat jelöltek, nem tiszta műfajokat.⁴⁷ A 17. századi használati irodalmi formák közti átjárás és az interkonfesszionális jelentőségét Gábor Csilla szintén kiemeli. A meditáció nemcsak az imádsággal keveredik, hanem gyakran mutat a prédikációhoz, katekizmusozhoz és hitvitához hasonló jegyeket.⁴⁸ Ezen határátlépésekre esettanulmányaiban konkrét szövegekből hoz példákat.⁴⁹ Ide kapcsolódva a korabeli elmélkedésgyűjtemények közül Keresztúri Pál *Mennyei társalkodását* emelném ki. A szerző ugyanis a katekizmusok szerkezetéhez hasonló dialogikus formában, Isten és hívő ember párbeszédékként fejtí ki a református dogmatikai tételeket az imádságokban, elmélkedésekben.⁵⁰

Heltai János ugyancsak a műfaji határok elmosódását hangsúlyozza: „nincs éles határ az imádság és elmélkedés műfaja között, széles átmeneti skálán érintkeznek” – olvashatjuk átfogó jellegű monográfiájában.⁵¹ Ebből a megfontolásból és a kettő használati közelségére hivatkozva elemzésében nem különíti el az imádság- és elmélkedésgyűjteményeket. Különösen tematikailag nehéz a két szövegtípus elválasztása. Heltai formai szempontú eltérésnek nevezi az imádságok szövegének homogenitását az elmélkedő könyvek heterogén jellegével szemben. Az imádságok és elmélkedések közötti lényegi különbség mégis az Isten és az ember relációjának eltérő megjelenítésében ragadható meg. Az imádságokban a beszélő retorikai pozíciójában mindig Istennel van a hangsúly: az ima őt célozza meg. Bármilyen típusú legyen is az imádság (kérő, hálaadó, dicsőítő, bűnbánó), mindig Isten iránti vagy előtti aktusról beszélhetünk. Ezzel szemben az elmélkedésben a mondanivaló nem közvetlenül Istennel, hanem inkább az ember és Isten kapcsolatára irányul. Amíg az imában az ember főként passzívan, várakozva fordul Isten felé, az elmélkedésben megpróbál cselekvéssel közelebb kerülni hozzá.⁵²

⁴⁷ Uo., 49.

⁴⁸ GÁBOR, „*Religiosa actio mentis*”..., i.m., 34–35.

⁴⁹ A (Maros) Vásárhelyi Gergely által magyarra fordított Canisius-féle katekizmus elmélkedő betétével példázza Gábor Csilla az ima és elmélkedés szoros műfaji kapcsolatát. Uo., 39–40. Giovanni Bona elmélkedő művének a katolikus Tarnóczy István és a protestáns Huszti István általi két magyar fordítását az interkonfesszionális jelölésére hozza. Uo., 40–45.

⁵⁰ VARGA Bernadett, *Keresztúri Pál Mennyei társalkodása és a Biblia = Biblia Hungarica Philologica: Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban*, szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum, 2009, 123–146.

⁵¹ HELTAI, *Műfajok*..., i.m., 79.

⁵² HELTAI, *Műfajok*..., i. m., 81.

3. Kedvelt elmélkedési témák

A teológiai tradíciónak, a különböző szerzetesrendek lelkiségének és a felekezeti hovatartozásnak az elmélkedési témákat meghatározó szerepére a 20. század második feléig nem igazán reflektált a magyar kutatás. Incze Gábor a református művek feldolgozásakor nem tér ki azok tematikus csoportosítására; Gajtkónál és Gulyásnál viszont hangsúlyt kap a műveknek az ilyen szempontú besorolása. Utóbbiak a 17. századi ájtatossági témák közül Jézus Krisztus életét, különösen a szenvedéstörténet eseményeit tartják uralkodónak. Gajtkó példaként Ágoston Péter gondolatát idézi, miszerint a Jézus kínjain való elmélkedés segít a kísértések legyőzésében, és jócselekedetekre sarkall.⁵³ Gulyás pedig a szenvedő Jézus tiszteletéhez kapcsolódó korabeli művekből néhányat felsorolva jelzi, hogy a Krisztus szenvedéséről való elmélkedés és párbeszédes forma már kódexirodalmunkban is jelen volt (pl. a Nádor-, Nagyszombati- és Aporkódexben). A 17. századi lelkiségi művekben ez az elmélkedési téma, különösen Jézusnak az egyén bűnei miatti szenvedésének a gondolata az olvasóban a bűnbánat felkeltését segítette.⁵⁴

A katolikus művekben megjelenő másik, e három kutató által kiemelt téma Szűz Mária alakjához kapcsolódik. Szoros összefüggést látnak az elmélkedések, áhítatok tárgyai és a korabeli lelki élet gyakorlati igényei között. A Mária-tisztelet 17. századi magyarországi fellendülésének okait egyrészt a *Szűzanya mint a magyarok oltalmazója* felfogás, hazafias érzület elterjedésében látják,⁵⁵ másrészt a reformáció után szükséges katolikus védekezésben.⁵⁶ Gyakori Mária erényeinek nevelői célzattal való említése. Egy másik témaként Gajtkó a szentek fellendülő tiszteletét emeli ki, amit a reformáció hatásaként tárgyal. Felsorolja a magyar nyelvterületen leginkább ismert szentek neveit.⁵⁷ A négy utolsó dologhoz (halál, ítélet, pokol, mennyország) kapcsolódó témák közül különösen az *ars moriendi*-ket és a pokolról szóló műveket említik. Az „aszkrétikus irodalom” könyveinek egy része tükrözi a korabeli „világvégevárós hangulatot”, néhol a tatár-, törökveszély a végidőket jelző motívumként jelenik meg.⁵⁸ Az újabb kutatások közül Meszesán Mária debreceni egyetemen megvédett doktori

⁵³ GAJTKÓ, *i.m.*, 11.

⁵⁴ GULYÁS, *i.m.*, 14–17.

⁵⁵ Gulyás Szűz Mária kultuszának a 17. században magyar nyelvterületen való különös hangsúlyosságát Mária Magyarország pártfogójaként való tiszteletével kapcsolja össze. *Uo.*, 20–22.

⁵⁶ GAJTKÓ, *i.m.*, 12–13.

⁵⁷ Pl. Páduai Szent Antal, Loyolai Szent Ignác, Szent Anna, Szent József, Szent Borbála, Szent Dizmás, Szent Rozália, Szent Apollónia. *Uo.*, 14.

⁵⁸ GULYÁS, *i.m.*, 17–19.

disszertációját sorolhatjuk ide, amely az örökkévalóságról szóló elmélkedéseket vizsgálta.⁵⁹

A nemzetközi szakirodalomban több tanulmány is foglalkozik a 17. századi és a korábban keletkezett meditációk kedvelt témáival. Günter Butzer kiemeli a ciszterci Clairvaux-i Bernát hatását. A tematikát erőteljesen befolyásolták Bernát Krisztus szenvedésén való elmélkedései. Az olvasót megindítani kívánó szövegek legfőbb célja a Krisztus szenvedésével való együttérzés (*compassio*) felkeltése.⁶⁰ Thomas H. Bestul felhívja a figyelmet a 14–15. században bekövetkezett változásra: elterjednek a Krisztus emberi természetéről szóló elmélkedések. Ezzel együtt pedig az önismeret, bűnbánat, bűnök és erények kérdése felé való odafordulás figyelhető meg. A lelkiismeretvizsgálat, a bűnös természet fel- és beismerése ugyanis a meditálót a helyes út felé segíti.⁶¹ Jörg Jochen Berns a pokolról szóló barokk meditációkat vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy míg Luther és a protestantizmus kritizálja a katolikusok purgatóriumtánát, elmélkedéseiben erőteljes hangsúlyt kap a pokol és az ördög témája.⁶²

⁵⁹ MESZESÁN Mária, „Ki nem kezdődik, nem végződik soha”. *Az örökkévalóság barokk kifejezési formái a 17. századi magyar nyelvű meditációs irodalomban*, Debrecen, Debrecen BTK, 2010.

⁶⁰ BUTZER, *i.m.*, 62.

⁶¹ Thomas H. BESTUL, *Chaucer's Parson's Tale and the Late-Medieval Tradition of Religious Meditation*, *Speculum*, 1989/ 3, 600–619, 603–604.

⁶² Jörg Jochen BERNS, *Höllenmeditation: Zur meditativen Funktion und mnemotechnischen Struktur barocker Höllenpoesie sacra = Meditation und Erinnerung...*, *i.m.*, 141–174, 141.

III. ISMERETLEN ISMERŐS: TARNÓCZY ISTVÁN (1626–1689)

1. Életrajzi adatok

Tarnóczy István 1626. augusztus 20-án született Nyitrán.¹ Alsóbb iskoláit Nagyszombatban végezte. Az elemi ismereteket az alsó szintű katolikus iskolákban anyanyelven sajátíthatták el a tanulók. A gimnáziumot kezdő (10–14 éves) diákok viszont már latin nyelven tanultak. A jezsuita gimnáziumokra a gyakori és alapos ismétlés és memorizálás jellemző tanítási módszer volt, ezért fontos szerepet kaptak az írásbeli dolgozatok. A diákok ösztönzéséért gyakran rendeztek különböző versenyeket (*aemulatio*), vitákat (*concertatio*). Ehhez kapcsolódott a különböző jutalmakkal (általában kép, emléktárgy, könyv) való díjazás is. A szombat általában az ismétlés és a versenyek napja volt: átvették az egész heti anyagot, majd ebből a tanulók egymás közt versenyszerűen feleltek.² Mindezek mellett nem feledkezhettünk meg a jezsuita kollégiumok másik sajátosságáról: az iskoladrámákról. Év közben is rendeztek kisebb, zártkörű előadásokat, amelyek az oktatást szolgálták, viszont nyilvános közönség előtt látványos, ünnepi darabokat mutattak be év végén vagy máskor valamely előkelő személy tiszteletére. Az iskoladrámák általában bibliai történeteket, szentek életének részleteit és történelmi eseményeket dolgoztak fel. Elsődleges céljuk tehát nem a közönség szórakoztatása volt, hanem a hittani és erkölcsi nevelés. Az iskolai évkönyvekből tudhatjuk, hogy a 17–18. században több száz drámát előadtak, főként Nagyszombatban, Pozsonyban és Kassán.³

Tarnóczy 1647. november 18-án lépett be a Jézus Társaságába Bécsben, novícius éveit itt töltötte. A noviciátus a jezsuitáknál szigorú napirend szerinti életet követelt meg. Általában a hajnali órákban keltek, elvégezték az egyórás ignáci elmélkedéseket. Minden napot reggeli szentmisével kezdték. A novíciusmester az aszketikus képzés mellett különféle szónoki gyakorlatokat, katekizmusmagyarázatot tartott az újoncnoknak, akik a noviciátus ideje alatt viszont nem foglalkozhattak kifejezett stúdiumokkal. Hangsúlyos volt az emlékezet gyakorlása (*exercitium memoriae*), ennek ugyanis nagy hasznát vették a prédikálásban, a szentírási részek és a rend szabályainak elsajátításában. Emellett naponta több alkalommal is idejük maradt a

¹ Néhány lexikonban, bibliográfiában születésnapként augusztus 10-ét tüntetnek fel. Pl.: Johann N. STOGER, *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu*, I., Viennae, 1855, 361; Tarnóci, Stefan = *Slovensky Biografický Slovník*, VI., Martin, Matica Slovenska, 1994, 29–30; MOENICH Károly, VUTKOVICH Sándor, *Magyar írók névtára*, Pozsony, 1876, 227.

² BÖÖR Roland, *A kassai jezsuita egyetem 1660–1773 = Győri iskolatörténeti millennium '96: Tanulmánykötet*, szerk. MÉSZÁROS István, Győr, Apáczai Csere Sándor Alapítvány, 1996, 142–150, 148.

³ JABLONKAY Gábor, *Az iskoladrámák a jezsuiták iskoláiban*, Kalocsa, 1927, 3–9; JUHAROS Ferenc, *A magyarországi jezsuita iskoladrámák története*, Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1993, 15–18.

lelki olvasmányokra (főként a Szentírás, Kempis *Krisztus követése*), elmélkedésre. A jezsuita újoncot a kétéves noviciátus alatt különböző próbáknak vetették alá, amelyek annak elbírálásában segítettek, hogy alkalmas-e erre az életpályára. Egyik ilyen kihívás a harmincnapos ignáci lelkigyakorlat volt. Emellett a novíciusoknak kórházi szolgálatot kellett vállalniuk, az egy hónapig tartó kolduló zárandókat pedig az alázatosságot növelhette bennük.⁴

Tarnóczy 1650-ben Győrbe került, ahova a jezsuitákat Pázmány hatására 1626-ban hívta meg Dallos Miklós püspök. II. Ferdinánd pedig 1627. október 20-án királyi oklevéllel házat és telket adományozott a Jézus Társaságának. Ezután kezdődött meg a tanítás. Tarnóczy, a feljegyzések szerint, Győrben a principista és poétika tanára, magiszter, *examinis vespertini* volt.⁵

1651–1653 között filozófiát tanult Grazban. Ebben az időben a német nyelvterület jezsuita egyetemei közül Bécs mellett Graz volt a legdivatosabb a magyar katolikus diákok körében.⁶ A jezsuita kollégiumokban az alapstúdiumot az ún. bölcséleti fakultás jelentette, ennek elvégzése után kezdődhetett a teológiai fakultás. A bölcséleti tagozat három évfolyamból állt. Ennek megfelelően Tarnóczy az első évben a logika, másodéven a fizika, végül a metafizika osztályt végezte. A második év végén sikeresen letett vizsgák eredményeképpen elnyerte a *baccalaureus* (babérkoszorús, ifjú tanító), majd harmadév végén a *magister artium liberalium et philosophiae* (a szabad művészetek és a filozófia mestere) címet. A magiszteri fokozatot megszerezve teológiai tanulmányainak elkezdése előtt két évig tanított. Előbb 1654-ben a győri kollégiumban volt grammatista, *visitor orationum*; a következő évben pedig Sopronban a humanitás (poétika) tanára.⁷ A kezdő jezsuita tanároknak számos pedagógiai segédkönyv állt rendelkezésükre: például a szintén jezsuita Giovanni Bonifacio (1538–1606) *Christiani pueri institutio* című, 1575-ben megjelent munkája vagy Antonio Possevino (1533–1611) *Bibliotheca selecta* (1593) című, többszöri kiadást megért műve. A jezsuita tanárok oktatással reggel 7-től délután 7-ig foglalkoztak, de ebben a tanítási időben jutott idő az étkezésre és pihenésre is. A reggeli oktatás (fél 7–9) után mindennap szentmisén vettek részt az osztályok.

⁴ ÖRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006, 50–61.

⁵ ACSAY Ferenc, *A győri kath. főgimnázium története. 1626–1900*, Győr, 1901, 58.; Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.*, Pars. III. (1641–1665), Róma, 1990, 262.

⁶ Uo., 290, 319, 348.; BITSKEY István, *A német nyelvterület jezsuita egyetemei és Magyarország a kora újkorban = A magyar jezsuiták küldetése...*, i.m., 481–495, 495.

⁷ LUKÁCS, *Catalogi personarum...*, i.m., III., 382, 421.

A tanítás általában heti hat napon keresztül folyt, a szabadnap pedig a szerda volt.⁸

Az ezután négy évig tartó teológiai tanulmányait Tarnóczy 1656–1659 között Nagyszombatban végezte. Az első évben (1656) *praefectus hospitum* volt.⁹ 1616-tól Nagyszombatban a jezsuiták gimnáziuma folyamatosan működött, 1635-től pedig Pázmány Péter rájuk bízta az újonnan alapított egyetemet. Az egyetemi oktatás szerkezetét, tananyagát a rendtagok képzésére kidolgozott, 1599-ben jóváhagyott *Ratio studiorum* határozta meg.¹⁰ Ez az egységesített jezsuita pedagógiai program évszázadokon keresztül erőteljesen befolyásolta a katolikus egyházi iskolák mellett a protestáns egyházi és a későbbi állami oktatást is. A jezsuita egyetemen a teológia két főtárgya a négy évig tanított *theologia scholastica* és a kétéves *theologia moralis* volt. A skolasztikus teológia Aquinói Szent Tamás *Summa Theologiae*-ján alapult, amely sokat merített Arisztotelésztől.¹¹

Pappá szentelése után Tarnóczy 1660-ban egy gyakorlati évet Judenburbán töltött. Ezt követően 1661-ben az ungvári jezsuita kollégiumba került. Ez a kollégium 1646-ban Drugeth Jánosnak köszönhetően kezdte meg működését, aki az apja, György által Homonnán alapított iskolát (1613) I. Rákóczi György támadásai elől áthelyezte a védettebb fekvésű Ungvárra.¹² Itt olyan kollégiumot építtetett, amelyben a hat osztályterem és a nagy auditorium mellett 24 szerzetesnek különálló cellája volt. Ugyanakkor Drugeth János az 1640. július 31-én megfogalmazott alapítólevele szerint az Ung vizén álló kis szigetét is kerként a jezsuitáknak

⁸ BIKFALVI Géza, *A jezsuita oktatás gyakorlata a Ratio studiorum szellemében = Historicus Societatis Jesu: Szilas László Emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István, Bp., 2007 (METEM könyvek 62), 174–184, 179–181.

⁹ FEJÉR Georgius, *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae Archi-Episcopalis ac M. Theresianae regiae literaria*, Buda, 1835, 35; LUKÁCS, *Catalogi personarum...*, i.m., III., 461; ZSOLDOS Attila, *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635 – 1701*, Bp., ELTE, 1990, 89, 95, 103, 109; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII., Bp., 1909, 1318–1320.

¹⁰ Bár a *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu* negyven évvel Loyolai Szent Ignác halála után jelent meg, kidolgozásában figyelembe vették a rendalapító pedagógiai elveit. Így a *Ratio* ajánlotta módszerekre hatással volt a leuveni egyetem tanítási gyakorlata és a *modus Parisiensis*, amellyel Ignác a párizsi diákévei idején ismerkedett meg. A párizsi módszer többek között különös figyelmet szentelt a latin nyelvű ékesszólásra és a tanulók gyakoroltatására. Christopher CARLSMITH, *Struggling toward Success: Jesuit Education in Italy. 1540-1600*, History of Education Quarterly, 2002/2, 215–246, 222–223; John E. WISE, *Jesuit School Beginnings*, History of Education Quarterly, 1961/1, 28–31.

¹¹ SINKOVICS István, SZÉKELY György, *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985*, Bp., 1985, 34–35.

¹² A homonnai kollégium részletes történetéről: LUKÁCS László, MOLNÁR Antal, *A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619) = Művelődési törekvések a korai újkorban*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35), 355–374.

adományozta.¹³ Tarnóczy ebben a kollégiumban a retorikai és poétikai osztályokban tanított. Ugyanakkor előjárói a tanári munka mellett számos más feladattal bízták meg: így a diákok kongregációjának elnöke (*praeses congregationis studiosorum*) volt;¹⁴ pontozta a segédtanárokat (*coadiutor*), a lelkiismereti esetek döntőbírója (*decisor casuum domi*) és az étkezések alatti olvasmányok javítója/összeállítója (*corrector lectorum mensae*) volt.¹⁵ Ezek mellett gyóntatói szerepet töltött be mind a diákok körében, mind a templomban.¹⁶ Utóbbi szerepében jól ismerhette az ungvári jezsuiták nagy támogatóját, a fent említett Drugeth-családot. Ennek jele, hogy az 1661-ben elhunyt Drugeth György felett Tarnóczy is mondott temetési beszédet. Az oráció latin nyelvű szövege a jezsuita szerző első nyomtatásban is megjelent írása (1662).

Tarnóczy a következő tanévtől Kassára került. Később itt tett örökfo gadalmat (1665. augusztus 15-én). Magyarországon a nagyszombati jezsuita egyetem mellett itt alakult meg a második egyetem, amely Kisdi Benedek (1598–1660) egri püspök kezdeményezésére I. Lipót engedélyével 1660-tól működött két fakultással (bölcészeti és teológiai). Tarnóczy István 1662–1666 között a kassai jezsuita egyetemen logikát, fizikát, metafizikát, kontroverziát tanított. Ebből az időszakból maradt ránk a kassai nyomdában 1665-ben kiadott *Philosophia* tankönyve. Az oktatás mellett spirituális jellegű feladatokat is betöltött: több nyelven beszélő lelkivezető (*operarius hungaricus, slavonicus, germanicus*), a kollégium prefektusa, templomi gyóntató, a kollégium történetírója (*historicus*) és tanácsosa (*consultor*) volt.

1665-ben megjelenik neve Potman Péter tézislapján. A tézislap olyan alkalmi, nagyméretű, sokszorosított grafikai ábrázolás volt, amelyet tanulmányi időszakot lezáró, ünnepélyes egyetemi vizsga alkalmából készítettek egy-egy kiválasztott diák számára. Ezeknek használatát a jezsuiták vezették be és népszerűsítették. Olyan személyre szabott műalkotásról van szó, amely a diák neve mellett feltüntette a vitában részt vevő tanárok, diáktársak neveit is. A 17. században ezek a tézislapok úgy készültek, hogy a diák

¹³ MÉSZÁROS István, *Ungvári iskolajubileum*, Távtatok, 1997, 7 (33), 131–138, 131–134; SZARKA Anna, *Az ungvári jezsuita kollégium és a munkácsi püspökség könygyűjteménye*, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1994, 9–11.

¹⁴ Csaknem minden jezsuita gimnáziumnak volt Mária-kongregációja, amelynek tagjai voltak a diákok. Ennek a társulatnak is fő célja a „vita christiana”, a keresztényi életre való nevelés. A diákkongregációkban a hivatalokat az elnök mellett diákok töltötték be. A különböző magán- és közösségi ájtatosságok mellett a tagok a szegénygondozásban, beteglátogatásban is szerepet vállaltak. HETS J. Aurelián, *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*, Pannonhalma, 1938, 54–59.

¹⁵ Az ungvári katolikus templomhoz kapcsolódva a Haldokló Krisztus társulata működött. Erről bővebben a kongregáció pozsonyi elnöksége (1682) alatt írunk. KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas, 2001 (*Historia litteraria*, 9), 235.

¹⁶ *Uo.*, 670, 724, 768, 812; Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis*, Pars. III., Róma, 1988, 1688.

tanára meghatározta a témát, annak tartalmát, és egy művésszel megrajzoltatta azt. Ugyancsak ő intézte a rézmetszést és a nyomtatást is. Ezt egy patrónusnak ajánlották. Potman Péter 1665-ös, Philipp Kilian által metszett kassai tézislapját Zichy Istvánnak, a magyar kamara elnökének címezték. Az allegorikus ábrázolás az ő tanácskozását jeleníti meg. Ennek jobb oldali pillérjén jelenik meg Tarnóczy István elnök, másik oldalon pedig a diák neve. Valószínűleg Tarnóczy megrendelésére készült a fent említett tézislap.¹⁷

Tarnóczy 1666-ban az előző években Kassán tanított tantárgyak helyett hitoktatást tartott (*catechista*). Ugyanebben az évben a Kisdí Benedek püspök által 1649-ben alapított papi szeminárium (Seminarium S. Ladislai Kisdianum) régensének nevezték ki.¹⁸ A régens feladata volt a szeminárium anyagi és szellemi ügyeinek intézése. Munkáját a szubrégens és általában két prefektus segítette.

1667-ben két évre visszakerült Nagyszombatba. Az egyetemen a Szentírás-magyarázat és kazuisztika professzora volt. A tanítás mellett lelki gondozói és gyóntatói szerepet is betöltött. 1668-ban a Szent Adalbert szeminárium régensének nevezték ki.¹⁹ Az *Adalbertinumot* 1619-ben Pázmány Péter alapította a szegényebb háttérrel rendelkező diákok számára.

1669-ben már a soproni konviktus régenseként említik. Ugyanitt tanácsnok, lelkiismereti esetek döntőbírója és templomi gyóntatópap is volt.²⁰ Ugyanezen év március 9-étől a győri kollégium rektorának nevezte ki a rendfőnök, a rektori szerepet 1672. március 13-ig töltötte be.²¹ Köztudott, hogy a rektor volt a jezsuita kollégium legfőbb eljárója, akinek példás életűnek és kormányzásra alkalmasnak kellett lennie. A rektor általában az oktatói munkában nem vett részt.

1673–1677 között Tarnóczy ismét a nagyszombati akadémia professzora volt, ahol filozófiát és teológiát (kazuisztikát, kánonjogot, kontroverziát, Szentírás-magyarázatot) tanított. Emellett még iskolai prefektusként, kollégiumi historikusként, tanácsnokként, az újoncok vizsgáztatójaként, lelkiismereti esetek döntőbírójaként és templomi gyóntatóként is szolgált.²² 1674-ben *decanus linguarum*nak, azaz a gimnázium dékánjának nevez-

¹⁷ GALAVICS Géza, *Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában*, Művészettörténeti Értesítő, 2004/1–4, 53–80, 53–60; UÓ, *Thesenblätter ungarischer Studenten in Wien im 17. Jahrhundert: Künstlerische und pädagogische Strategien = Die Jesuiten in Wien*, hrsg. Herbert KARNER, Werner TELESKO, Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2003, 113–130.

¹⁸ LUKÁCS, *Catalogi personarum...*, i.m., III., 681; Karl A. F. FISCHER, *Die Kaschauer und Tyrnauer Jesuiten-Universitäten im 17. und 18. Jahrhundert. Namenslisten der Professoren*, Ungarn-Jahrbuch, 1987/15, 117–185, 124.

¹⁹ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.*, Pars. IV. (1666–1683), Róma 1990, 72, 119; ZSOLDOS, i.m., 141–146.

²⁰ LUKÁCS, *Catalogi personarum...*, i.m., IV., 163.

²¹ Uo., 199.

²² Uo., 317, 364, 418, 466, 518; FISCHER, i.m., 155–158.

ték ki.²³ Ebben az időszakban jelent meg az első két kegyességi műve: 1675-ben a *Menyben vezető Kalauz*, 1676-ban pedig a *Titkos értelmű Rósa* rózsafüzéres könyve.

1678-ban felettesei ismét áthelyezték: egy évig a klagenfurti kollégium tanácsnoka, a kazuisztika tanára és a templom gyóntatója volt.²⁴ A következő évtől visszakérült Sopronba. 1679–80 között lelkivezető (*praefectus spiritus*), gyóntató, jelölteket vizsgáztató, monitor, lelkiismereti esetek döntőbírója, házi hittanár (*exhortator domesticus*) feladatokat látott el.²⁵ 1681-ben újabb előjárói szereppel bízták meg: a lőcsei kollégium *superiorja* lett. Ez a kollégium 1684–1689-től vált jezsuita rezidenciává.²⁶ A rezidencia a kollégiumnál alacsonyabb rangú intézmény volt. Ebben ugyanis kevesebb pap és szerzetes szolgált, és csak alsófokú iskola működött benne. Tarnóczy irodalmi aktivitása ebben a periódusban a leggyümölcsözőbb: 1680–81-ben jelent meg Bécsben a latin nyelvű elogium-sorozata, Nagyszombatban a Bellarmino-fordítása (*Nagy mesterség a jó élet*). Ugyanerre az időre datálható az ugyancsak Nagyszombatban évszám nélkül kiadott *Holtig-való barátság* című legnépszerűbb kegyességi műve.

1682–83 között a pozsonyi jezsuita kollégiumban, amelyet Pázmány alapított 1626-ban, Tarnóczy inkább lelkivezetői és előjárói feladatokat végzett, mint pedagógusit. Ebben az időszakban lelki prefektus, jelölteket vizsgáztató, monitor, lelkiismereti esetek döntőbírója, házi hittanár, tanácsnok, gyóntató. Itt jegyzi először magyar nyelvű szónokként. 1682-ben a pozsonyi Agónia-kongregáció elnöki tisztségére Tarnóczyt nevezték ki.²⁷

Ide kapcsolódva két rövid kitérőt teszünk: először egy történelmi kitekintőt, majd az előbb említett Agónia-társulatot ismertetjük. Tarnóczy életét, akárcsak a jezsuita rendtartomány sorsát, erőteljesen meghatározta az 1682-es Felső-Magyarországi Fejedelemség megalakulása és Thököly Imre királlyá koronázása. A jezsuitáknak ugyanis menekülniük kellett Thököly seregei elől. Miután ezek 1682-ben elfoglalták Kassát, a jezsuiták augusztus 19-én elhagyták a várost, csatlakoztak az Eperjesről menekülő rendtársaikhoz, és együtt menekültek Lengyelországba. 1683-ban a nagyszombati Jézus Társaság tagjainak hasonlóan el kellett hagyniuk a kollégiumot. Az itteni főnemesség egy része (Czobor Ádám gróf, Homonnai Drugeth Zsigmond, Erdődy György, Nádasdy István gróf, Bercsényi Miklós báró) viszont kezekedett Thököly előtt a jezsuitákért, akiknek egy részét befogadták birtokaikra. A felkelők felégették több szeminárium, rendház épületeit. Ugyanebben az évben azonban I. Lipót lengyel segít-

²³ ZSOLDOS, *i.m.*, 193.

²⁴ LUKÁCS, *Catalogi personarum...*, *i.m.*, IV, 547.

²⁵ *Uo.*, 616, 661.

²⁶ *Uo.*, 732.

²⁷ *Uo.*, 759, 807.

séggel (Sobieski János), a szeptember 12-i kahlenbergi csatában leverte a törököket, így visszaszerezte a felső-magyarországi részeket. Ezután térhettek vissza a jezsuiták Nagyszombatba. Kassára viszont csak 1686-ban költöztek vissza.²⁸

Tarnóczy pozsonyi éveéhez kapcsolódva röviden ki kell térnünk az Agónia-társulat bemutatására, céljának és működésének ismertetésére. Ezáltal ugyanis nem csupán az elnökséggel járó új szerepköréről tudhatunk meg többet, hanem kapcsolatot fedezhetünk fel a társulat célkitűzései és a jezsuita szerző műveinek tematikája között. A jezsuita szerző életének állomásai során többször is kapcsolatba került ezekkel a társulatokkal. Először 1661-ben ungvári tartózkodása alatt találkozhatott a helyi Agónia-kongregációval. Később pedig, amikor 1665-ben megalakult a kassai társulat, éppen a város jezsuita kollégiumának volt tanára.

A *Congregatio Agonizantis Christi in Cruce* (vagy más néven *Congregatio Agoniae Christi*), azaz 'a keresztfán kínhalált szenvedő Krisztus kongregációja' nevet viselő társulatot 1648-ban a jezsuita Vincenzo Caraffa alapította Rómában. Ezek a társaságok csaknem kizárólag a jezsuita kollégiumokhoz kapcsolódtak. A társulat a jó halálért, az erre való felkészülésért mint üdvös célért jött létre, ezért sok helyen itáliai néven emlegették: *Buona Morte* (Jó halálért).²⁹ A kongregáció magyarországi meghonosítása Lippay György esztergomi érsek nevéhez kapcsolódik. Bár az első Pozsonyban létesült (amelynek egyik későbbi elnöke Tarnóczy is), az 1660-ban megalakult nagyszombati társulat imakönyve lett a magyarországi kongregációk alapvető kegyességi olvasmánya.³⁰ Férfiak és nők egyaránt lehettek tagok, vezetői viszont mindig jezsuiták voltak.³¹ Néhány településen, ahol szükséges volt, így Nagyszombatban és Pozsonyban, nemzetiségi tagozatok is létrejöttek.³²

²⁸ VELICS László, *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából*, Bp., SzIT, 1913, 115–118; VARGA J. János, *Válaszúton: Tbökölly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*, Bp., História, MTA Történettudományi Intézete, 2007, 144–152.

²⁹ Németországban 1652-ben létrejött a Todesangst Christi Bruderschaft, amely társulathoz a Krisztuson erőt vett halálfélelem volt a fő elmélkedési téma. GYULAI Éva, *A jezsuiták sárospataki Agónia-kongregációja a 17. században I.*, Egyháztörténeti Szemle, 2009/1, 3–31, 11–13; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Vallásos társulatok Magyarországon a XVII–XVIII. században*, Néprajzi Látóhatár, 1992/3–4, 8–36, 30.

³⁰ *A Krisztus halála Kongregációjának, mely Nagyszombatban a Jézus Társaságának templomában MDCLX-dik esztendőitől jogvási gyakorlatik, regulái, búcsúi és némely bizonyos áhitatosságai*, Nagyszombat, 1686. RMK I 1355.

³¹ Kassán 1665-től, Sárospatakon 1666-tól, Gyöngyösön 1670-től létezett ilyen kongregáció. A következő ötven évben a jezsuiták közreműködésével a társulat egész Magyarországon elterjedt. A sárospataki kongregációnak tagja volt például a nagy tekintéllyel bíró Báthori Zsófia és fia, I. Rákóczi Ferenc is. GYULAI, i. m., 3–7, 19–20.

³² KNAPP Éva, *Vallás és társadalom Kassán a 17–18. században*, Századok, 1995/4, 791–812, 797.

A belépés feltétele az ún. *Ajánlás* elmondása volt, amelyben a leendő tag „teljes szívből” Krisztusnak ajánlotta magát, ígéretet tett Szűz Máriának, hogy mindig emlékezni fog Krisztus kereszttáldozatára. Az ajánlás végül a kegyes halálért való könyörgést is tartalmazott.³³ Az újonnan felvett tagok nevét ünnepélyesen beírták a társulat könyvébe, albumába. Az Agónia-kongregáció saját szabályzattal rendelkezett, a társulati füzet pedig egyben imakönyvként is szolgált. A tagok gyakran elmélkedtek az Üdvözítő kinszenvedéséről és az élet végső dolgairól: a halálról, ítéletről és a szenvedő lelkekről. Hetenként két szentmisét mondatnak: hétfőn a társaság elhunyt tagjaiért, pénteken az élő tagok boldog kimúlásáért. A társulat ünnepei a nagyböjti misztériumhoz kapcsolódtak, főünnepe a Passióvasárnap (Feketevasárnap), vagyis a nagyböjt ötödik vasárnapja volt.³⁴

Mivel járt az elnöki szerep? Elnöknek (*praeses*) általában egy, a szónoklásban kiemelkedő jezsuitát bízta meg. Új személyek felvétele előtt a lelkiatya ismertette a tagok kötelezettségeit, a regulákat, szokásokat és a búcsúkkal kapcsolatos tudnivalókat. A belépés után szintén ő jegyezte be az új tagok neveit a társulat albumába.³⁵ Az Agonia Christi társulat tagjainak fő célja a jó halálra való felkészülés. Így a tagok egyik feladata a betegek látogatása, segítése volt, emellett fontosnak tartották a halottakért való imádkozást. A regula alapján, ha valaki ismer kongregációbeli beteget, köteles figyelmeztetni a lelkiatyt, „hogy lelkére gondot viseljen, és ha kíváncsi az utolsó ütközetre a’ szentséges Sacramentumokkal fel-fegyverkeztesse”. Elhalálozás esetén szintén az elnök feladata, hogy „az ő nevét a’ megholtak közzé be-írja, és idejében a’ gyülekezetbeli Atyafiaknak ajánlja, hogy érte imádkozzanak, főképpen az halottakért való Mise alatt”, amelyet hétfőnként mutattak be.³⁶

Tarnóczy életpályájára visszatérve: 1684-ben Leobenben a jezsuita kolégiumban szolgált, itt már nem tanárként, hanem lelkiismereti esetek döntőbírójaként és gyóntatóként.³⁷ A következő évben visszakerült Sopronba, de továbbra is távol maradt a tanítástól, valószínűleg betegsége miatt. Lelkipásztori és előjárói szerepet töltött be: lelkivezető, prefektus, gyóntató, tanácsnok, újoncokat vizsgáztató, monitor, lelkiismereti esetek döntőbírója, házi hittanár.³⁸ Betegsége ellenére, ebben az időszakban, 1685-ben látott napvilágot Bécsben három elmélkedésgyűjteménye: a *Jó akarat*, a *Választott nyíl* és a *Vigyázó Szem*.

³³ *A Krisztus halála Kongregációjának...*, i. m., 59–60.

³⁴ JUHÁSZ Miklós, *Magyarországi konfraternitások a barokk korban*, Katolikus Szemle, 1994, (6), 161–169, 165.

³⁵ *A Krisztus halála Kongregációjának...*, i. m., 5–6.

³⁶ *Uo.*, 6–7.

³⁷ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.*, Pars. V. (1684–1699), Róma 1990, 14.

³⁸ *Uo.*, 65.

Ezt követően újabb három évre visszatért a nagyszombati egyetemre (1686–1688). Első évben a kazuisztika professzoraként újra tanított. Ugyanebben az évben az egyetem anyakönyve a teológiai és jogi fakultás dékánjaként említi.³⁹ Ezután ismét csak lelkipásztori és előjárói feladatokat gyakorolt: mindvégig templomi gyóntató. Közben a jelöltek vizsgáztatója, monitor, házi hittanár volt. 1687-ben a Szelepcsényi-szeminárium régensének nevezik ki. Ezt 1678-ban Szelepcshényi György érsek alapította *Seminarium Marianum* néven.⁴⁰

Élete utolsó állomása Győr volt. Itt halt meg 1689. szeptember 30-án.

A halálára írt elogiumban a győri kollégium rektora, Urfahrer Ferenc Tarnóczy szelídségét, jámborságát, a szegény tanulók iránti gondoskodását és a betegségben tanúsított türelmét emeli ki. Ugyanakkor néhány mondatban méltatja Tarnóczy irodalmi munkásságát. Ezekre cím nélkül utal, kiemeli a két latinból készült fordítását: Bellarmino és Bona könyvét.⁴¹

2. Megjelent könyvei és a tévesen neki tulajdonított művek

Tarnóczy István 1662 és 1685 között megjelent könyvei között egyaránt találunk latin és magyar nyelvű önálló műveket és fordításokat. A jezsuita szerző a legelső kiadványa (egy halotti oráció) kivételével minden könyvét ajánlással látta el. Hasonlóan a 16–17. századi magyarországi (és külföldi) gyakorlathoz, leginkább az ajánlólevél formáját használta.⁴² A dedikációs levélen kívül néhány alkalommal illusztrált címlapelőzők is kísérik könyveit. A mecénásai közül ismételten visszatér Bercsenyi Miklós és Esterházy Pál neve.

Az alábbiakban a nyomtatványokat kiadásuk szerinti időrendi sorrendben közlöm, majd röviden ismertetem a korábban tévesen Tarnóczynak tulajdonított műveket is.

1. *Oratio in funere excellentissimi comitis ac Domini, Domini Georgii Drugeth de Homonna* (1662).⁴³ A Homonnai Drugeth György temetésén elhangzott oráció nyomtatott változata.

2. *Philosophia, quam Autoritatae* (1665). Néhol *Synopsis Philosophiae* vagy

³⁹ ZSOLDOS, i. m., 247.

⁴⁰ Uo., 116, 168, 217; ANTAL Beatrix, *Az esztergomi főegyházmegye állapota Kollonich Lipót érseksége kezdetén, 1695. (Kánoni kivizsgálási jegyzőkönyve alapján)*, Egyháztörténeti Szemle, 2005/1, 48–61.

⁴¹ *Elogia defunctorum*, Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattár, AB 145., IX. kötet, 498–499; HOLL, Tarnóczy István..., i. m., 80–81.

⁴² A 17. századi magyarországi dedikációs gyakorlatról l. bővebben: PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp. – Eger, Kossuth – Esterházy Károly Főiskola, 2013.

⁴³ TARNÓCZY István, *Oratio in funere excellentissimi comitis ac Domini, Domini Georgii Drugeth de Homonna*, Kassa, 1662. RMK II 985, RMNY 3035.

Conclusiones philosophicae címmel tévesen külön műként hivatkoznak rá.⁴⁴ Az akadémia filozófiakurzusán előadott és nyilvános vitára kitűzött vizsgatételek I. Rákóczi Ferencnek és Xavéri Szent Ferencnek címzett ajánlásokkal.

3. *Menybe vezető kalauz* (1675). A ciszterci szerzetes, Giovanni Bona *Manuductio ad coelum* című művének első ismert magyar nyelvű fordítása. Tarnóczy e művét Szegedi Ferenc egri püspöknek ajánlotta.⁴⁵ 1720-ban Újfaludi Márton újra kiadta.⁴⁶

4. *Titkos értelmű rózsza* (1676). Szűz Máriához szóló énekek, elmélkedések és imádságok gyűjteménye. Az ajánlás Fodor Jánosnak, Kassa város bírájának szól.⁴⁷

5. *Holtig való barátság* (é.n.: 1679–1682 között). Matusek Andrásnak ajánlott imádság- és elmélkedésgyűjtemény. Később számos kiadást megért (Nagyszombat 1695, 1707, 1722, 1735, 1741, 1754; Kolozsvár 1769; Eger 1771; Nagyszombat 1773; Buda 1817).⁴⁸

6. *Nagy mesterség a jó élet* (1680). Roberto Bellarmino *De arte bene moriendi* című művének fordítása. Az ajánlás címezttje Bercsényi Miklós vicegenerális.⁴⁹

7. *Idea coronata sive vita S. Stephani* (1680). Szent István életéről szóló latin nyelvű elogium-gyűjtemény gróf Esterházy Pál hercegnek szóló ajánlással.⁵⁰

8. *Princeps angelicus, sive vita S. Emerici ducis Hungariae* (1680). Ugyancsak Esterházy Pálnak címeztt, Szent Imre életéről szóló latin elogium-gyűjtemény.⁵¹

9. *Rex admirabilis, sive vita S. Ladislai regis Hungarico historica politica* (1681, 1683, 1727). Szent László király életéről és csodáiról szóló latin elogium-gyűjtemény 50 metszettel, Joannelli Sylvester felvidéki nemesnek szóló ajánlással.⁵²

10. *Jó akarat* (1685). Elmélkedésgyűjtemény, amelyet Bercsényi Miklós-nak ajánlott a szerző.⁵³

⁴⁴Uő, *Philosophia*, Kassa, 1665. RMK II 1046, RMNY 3207. Külön hivatkozik rá Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, VII., Bruxelles, Paris, 1896, 1875–1876.

⁴⁵TARNÓCZY István, *Menyben vezető kalauz*, Nagyszombat, 1675. RMK I 1185.

⁴⁶Uő, *Menyben vezető kalauz*, Nagyszombat, 1720.

⁴⁷Uő, *Titkos értelmű rózsza, avagy B[oldog] Aszszony koronája*, Nagyszombat, 1676. RMK I 1206.

⁴⁸Uő, *Holtig való barátság*, Nagyszombat, é.n. RMK I 1606; Uő, *Holtig való barátság*, Nagyszombat, 1695. RMK I 1484; Uő, *Holtig való barátság*, Nagyszombat, 1707. RMK I 1731.

⁴⁹A címlapon 1679 szerepel, de a nyomtatás événél 1680. Szabó Károly 1680-at tüntet fel. TARNÓCZY István, *Nagy mesterség a jó élet*, Nagyszombat, 1680. RMK I 1252.

⁵⁰Uő, *Idea coronata sive vita S. Stephani*, Viena, 1680. RMK III 3036.

⁵¹Uő, *Princeps angelicus, sive vita S. Emerici ducis Hungariae*, Viena, 1680. RMK III 3037.

⁵²Uő, *Rex admirabilis, sive vita S. Ladislai regis Hungarico historica politica*, Viena, 1681. RMK III 3098; Uő, *Rex admirabilis, sive vita S. Ladislai regis Hungarico historica politica*, Viena, 1683. RMK III 3239; Uő, *Rex admirabilis, sive vita S. Ladislai regis Hungarico historica politica*, Nagyszombat, 1727.

⁵³Uő, *Jó akarat, mely által az ember Istennel egy értelművé válik*, Bécs, 1685. RMK I 1325.

11. *Választott nyíl, avagy a jó igyekezet* (1685). Lomniczai Kissevith Horváth György pozsonyi kamarai tanácsosnak ajánlott elmélkedésgyűjtemény.⁵⁴

12. *Vigyázó szem, avagy Istennek mindenütt jelenléte* (1685). Elmélkedésgyűjtemény Erdődy Kristóf koronaőr, tábornoknak szóló ajánlással.⁵⁵

A felsoroltak mellett korábban **tévesen neki tulajdonítottak** még néhány művet. Így Hevenesi Gábor (1656–1717) jezsuita *Ungaricae Sanctitatis Indicia* (1692) című, magyar és magyar származású szentekről írott életrajzgyűjteményét, majd ennek magyar fordítását (*Régi magyar szentség*, 1695). Utóbbit Szabó Károly a Tarnóczynak tulajdonított *Ungaricae Sanctitatis Indicia* „más valaki által készített fordításának” nevezi.⁵⁶ 1881-ben Rosty Kálmán szerint pedig Tarnóczy fordította magyarra Hevenesi latin nyelvű művét.⁵⁷ Néhány évvel később Szinnyi József a művet mindkét nyelven egyaránt Tarnóczynak tulajdonítja.⁵⁸

A 2007-ben kiadott *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, bár nem ismerteti Tarnóczy összes önálló művét, hat más írása mellett feltünteti a *Régi magyar szentséget*.⁵⁹ A *MaMűL* 2011-ben megjelent 11. kötetében Tarnóczy István szócikke alatt már nem jelenik meg téves szerzőségű adat, csupán a *Philosophia* marad ki a teljes életmű felsorolásából.⁶⁰

Az RMK-ban Tarnóczy neve alatt találjuk a *Halcyonia Svenico-Danico-Germanica* (Zittaviae, 1680. RMK III. 3082.) című művet. Erről Szabó Károly nem ad szokásos leírást, csupán egy forráshivatkozást: „említi KLEIN, i.h. II. 501.l.” Kleinra hivatkozva közli Szinnyi is, ezek alapján pedig a később megjelent szótárak, lexikonok némelyike szintén Tarnóczy művei közé sorolja (pl. a *Katolikus Lexikon*).

Stoeger latin nyelvű fordítva közli Tarnóczy magyar nyelvű műveinek címét is. Így születhetett a cím alapján a *Holtig való barátság*nak megfeleltethető *Amicitia usque ad mortem seu Methodus adjuvandi in periculo mortis constitutos* című fordítás. Szinnyeinél viszont ezt már különálló műként találjuk, amelynek kiadási helye és éve (Vienae–Claudiopoli, 1669) nem felel meg a *Holtig-való barátság*énak. Később, hasonló forrásokat használva többek között a *Katolikus Lexikon* önálló, külön létező könyvként listázza.⁶¹

⁵⁴ UÓ, *Választott nyíl, avagy a jó igyekezet*, Bécs, 1685. RMK I 1326.

⁵⁵ UÓ, *Vigyázó szem*, i.m.

⁵⁶ HEVENESI Gábor, *Ungaricae Sanctitatis Indicia*, Nagyszombat, 1692. RMK II 1718; UÓ, *Régi magyar szentség*, Nagyszombat, 1695. RMK I 1483.

⁵⁷ ROSTY Kálmán, *Pótló adatok a magyarbaroni jézus-társaság könyvészetéhez 1711-ig*, MKsz, 1881/4–5, 227–239, 238.

⁵⁸ Valószínűleg a forrásként használt Stoeger alapján. STOEGER, i.m., 361.; SZINNYEI, i.m., 1319–1320.

⁵⁹ *Tarnóczy István = Új Magyar Életrajzi Lexikon*, VI., főszerk. MARKÓ László, Bp., Helikon, 2007, 631.

⁶⁰ GÁBOR, *Tarnóczy István*, i. m.

⁶¹ *Tarnóci, Stefan = Slovensky Biografický Slovník*, 30.

Hasonló módon, a *Philosophia* jegyzetének különböző címei néhol önálló műként jelennek meg *Conclusiones philosophicae* vagy *Synopsis Philosophiae* címmel. Utóbbit Sommervogel sorolja fel külön.⁶² Előbbivel kapcsolatosan pedig 1912-ben Sztripszky Hiador közli észrevételét, hogy az RMK II.1046-os számú *Philosophiától* „e példány csakis címlapjára nézve különbözik.”⁶³

⁶² SOMMERVOGEL, *Bibliothèque...*, i.m., 1875–1876.

⁶³ SZTRIPSZKY Hiador, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez: Pótlások és igazítások*, Bp., 1912, 452.

IV. TARNÓCZY ISTVÁN LATIN NYELVŰ MŰVEI

1. Gyászbeszéd: *Oratio*

Tarnóczy első ismert, nyomtatásban megjelent munkája egy 1662-ben Kassán kiadott temetési szónoklat: *Oratio in funere excellentissimi comitis ac Domini, Domini Georgii Drugeth de Homonna*. A negyedréti formátumú nyomtatvány 18 számozatlan levélből áll. Címlapja az elhunytat, Drugeth Györgyöt Felső-Magyarország főgenerálisaként nevezi meg, a jezsuita szerzőt pedig a filozófia doktoraként és a kassai egyetem tanáraként tünteti fel. A címlap hátán egy kronosztikon olvasható az elhunyt haláláról, amely az 1661-es évszámot rejti.

Halotti prédikáció a gyülekezet minden tagját megillette, de halotti órációt csak az előkelők temetésén volt szokás mondani. A Drugethek a középkortól fogva Északkelet-Magyarország legjelentősebb családjai közé tartoztak. 1332-ben kapták meg Ungvár várát és városát, amelynek évszázadokon keresztül birtokosai voltak.¹ Drugeth György (szül. 1633) 1659-től volt Felső-Magyarország főgenerálisa, 1661. október 9-én hunyt el. A címlap tanúsága szerint 1662. január 30-án temették az ungvári templomba. Ebben a templomban az 1661/62-es tanév idején maga Tarnóczy is vállalt lelkipásztori (gyóntatói) szerepet. A kollégium tanáraként szintén jól ismerhette az ungvári jezsuiták fő támogatójának, a Drugeth családnak egyes tagjait.²

Tarnóczy temetési beszéde szemléletes felsorolással indít. A kezdőmondat a korabeli kedvezőtlen politikai helyzetet, az ottomán hatalom uralmának mostoha időszakát jeleníti meg:

Inter furentes hostium acinaces, inter cruenta pene ruentis Daciae deliquia, inter crudeles barbarorum depopulationes, inter temulentas a Christiano sanguine Othomani syderis influentias, inter afflictas ab ipsis prope cardinibus consuulsae Patriae spes, et metus eheu! occiduum video invictum Hectorem, incineratum Pannoniae Achillem; video inquam proh dolor!³

Ilyen körülmények között hunyt el Drugeth György, nem sokkal apja halála után: „ultimo genito filio Ladislao Drugeth de Homonna, quem paucos ante mortis suae dies in Domum aeternitatis, quasi facigerum praemisit, brevi ignotas et ipse aditurus vias, quem nec defacto avulsum a

¹ MÉSZÁROS, *i. m.*, 131–133.

² A Drugeth család történetéről bővebben: KONTRATOVICS Irén, *Az ungi vár és Ungvár története = Ungvár és Ung vármegye*, szerk. CSIKVÁRI Antal, Bp., é.n., 38–48, 42; NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, III., Bp., 1858, 398–405; RÉZ László, *A Drugethek és Homonna reformátója*, Sátoraljaújhely, 1899; ANTAL Miklós, *A magyarországi Drugeth-család*, Ungvár, [1943].

³ TARNÓCZY, *Oratio*, *i. m.*, A2 r.

latere parentis novum Phosphorum in praesenti luctuum pompa videtis.”⁴

A halotti oráció központi része a halott magasztalása. A szónok a laudációban dicsérni tartozott az elhunyt eredetét (szülőhelyét, nemzetségét), őseinek tetteit, a személyt magát, erényeit, jeles cselekedeteit. Ezekre mind találunk példát Tarnóczy temetési beszédében. Drugeth György érdemeinek kifejezésére metaforák, exklamációk és közkedvelt dicstoposzok sora szolgál. Az elhunytat a haza reményének és híres nevének, Pannónia napjának, igazgyöngyének nevezi: „O charum Patriae nomen!”⁵; „o praegrandum patriae spes! o pulchrum decoris diadema! o margaritum pretiosum!”; „illustris sol Pannoniae”.⁶ A halottat búcsúztató szónok a 28 éves Drugeth György felett Titus Maccius Plautusnak az ifjan elhunytakról szóló népszerű szállóigéjét idézi: „Akit az istenek szeretnek, az fiatalon hal meg.”⁷ Megemlékezik a dicső felmenőkről, akiknek példáját követni kell. Juvenalis szavaival él: mit sem számít az öröklött nemesi vér, ha valaki nem gyakorolja ezeket az erényeket.⁸ Ugyanehhez a gondolathoz kapcsolódva idézi Arisztotelészt is, hangsúlyozva, hogy bár a nemességet a vér hordozza, de a nemeslelkűséget az erény szüli.⁹

Főként a korabeli protestáns orációkra jellemző a biblikus mitizáció: a halottnak egy szentírási személlyel való megfeleltetése, párhuzamba állítása; egy bibliai szerep metaforikus, szimbolikus kiosztása.¹⁰ Bár Tarnóczy beszédében bibliai megfeleltetést nem találunk, ehhez hasonló eljárással él: görög mitológiai neveket illeti az elhunyt Drugeth Györgyöt: „occiduum video invictum Hectorem, incineratum Pannoniae Achillem”,¹¹ „o magnanime Atlas!”¹²

A szónok az elhunyt erényeinek felsorolása közben különösen a hitéhez és hazájához való hűségét, lojalitását hangsúlyozza:

Nam cum arma parari contra Christiani nominis hostem animadvertisset, pro Religione, pro Caesare, pro Patria, ad castra properavit, huc studijs, huc votis omnibus collimabat, omnem quietem in labore constituens, dumq; nutarent omnia, etiam in ruina patriae a barbaris illata stetit erectus, adeo

⁴ Uo., B1 v–B2 r.

⁵ Uo., A2 r.

⁶ Uo., B1 v.

⁷ Latinul: „quem Dii diligunt adolescens moritur.” Uo., A3 r.

⁸ „Stemmata quid faciunt? quid prodest Pontice longo sanguine censer? pictosque ostendere vultus, Majorum, et stantes in curribus Aemilianos?” Uo.

⁹ „Hinc bene Aristoteles; Nobile est, quod ex bono prodiit, genere, generosum quod non a sua natura degeneravit. Nobile sanguis, virtus facit generosum.” Uo., A3 v.

¹⁰ Erre példa a Bethlent dicsőítő propagandairodalomban a Bethlen–Dávid párhuzam. Ezt a Báthoryval szembeni fellépés indoklására használták először, kiaknázva elsősorban a Báthory és Saul, Bethlen és Dávid között fennálló testi hasonlóságot. HELTAI János, *Ahrinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és reformáció, 21), 156.

¹¹ TARNÓCZY, *Oratio*, i. m., A2 r.

¹² Uo., B4 r.

quidem fortiter; ut etiam cum suo interitu servire Patriae vellet.¹³

Emellett magasztalja a török elleni hadviselésben tanúsított vitézségét és a tanácsosi szerepben való tündöklését.¹⁴ A jeles cselekedetek között megemlíti az elhunyt jótékony adakozását. Ide kapcsolódva pedig dicséri őseinek hasonló nagylelkűségét. 1552-ben Drugeth ungvári főispán Szent Anna tiszteletére oltárt építtetett a lengyelországi Czêstochowában. A Drugeth György, Ung és Zemplén vármegyék főispánja által 1613-ban Homonnán alapított jezsuita kollégiumot ennek fia, Drugeth János 1640-ben helyezte át Ungvárra. Drugeth György ezt az épületet később a ferenceseknek adományozta kolostorként.¹⁵ Az *Oratio* szerint a most elhunyt Györgyben láthatóvá vált az erények ragyogása, amellyel hazája dicsőségén fáradozott, és amely halála után is továbbfénylik majd.¹⁶

Hangsúlyos a beszéd politikai vonzata. A világi szónoklat kommunikációs helyzete különbözik a temetési prédikációétól, alkalmazkodnia kell ugyanis a búcsúztatott személy családjának elvárásaihoz. A halotti orátornak a családi reprezentáció igényei szerint kellett megfogalmaznia a beszédet. Tájékozódnia kellett a genealógiáról, meg kellett ismerkednie a halott életútjával. Az oráció tehát *genus demonstrativum*ban íródik, eltérve a tanító célzatú templomi prédikációtól, amelyet a *genus didascalicum* és *genus deliberativum* szabályai szerint szerkesztenek meg.¹⁷

A beszéd visszatérő motívuma a Drugeth család hitbeli hűsége és a császári udvarhoz való lojalitása. Az elhunyt felmenője, Drugeth György (†1620) ugyanis ifjabb korában a protestáns vallásszabadság érdekében harcolt. Pázmány Péter hatására viszont 1610-ben visszatért a katolikus egyházba, ezután templomok és iskolák alapításába kezdett. Tarnóczy a család felmenőinek rekatolizálása kapcsán jelzi, hogy ez nem önös érdekből és nem az osztrák uralkodói háztól való félelemből történt.¹⁸ Szintén politikai vonatkozásban említi az elhunyt hátrahagyott

¹³ *Uo.*, B1 r.

¹⁴ „Ex hoc fonte nil abjecte neque demisse, sed summo consilio, magno et invicto animo cuncta gerebat Georgius.” *Uo.*, B2 v.

¹⁵ „... hinc liberalitatis venas etiam non sollicitantibus largius aperiebat, quod dum praestat promiscue universis, minimae Societati Nostrae aperuit plane cordialem, quam beneficiis stabilivit, et auxit. Non ei sufficebat Aviticus fundatoris Collegii Societatis Iesu titulus, alterum addidit ipse Homonnae Divi Francisci Religiosis Coenobium exstruendo.” *Uo.*, B3 r.

¹⁶ „Qui non tam suffragio sanguinis, quam virtutis exercitatione enitebatur ad Patriae gloriam.” *Uo.*, A3 v.

¹⁷ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998, 106–113, 162–165, 172–173.

¹⁸ „... Georgius Noster, qui solo virtutis amore sanguinem, et vitam, fundere stabat paratus, etiam infans cum Patre e patria exul, sed non a virtute, nunquam magis domi, quam tunc: Quem nec amplissima promissa, nec favor spe exuberans adversae partis, nec terror, plus quam Panicus valuít ab Augustissima domo Austriaca dimovere. Sciebat enim vero uti super domum David, ita super hanc Domum tuto consistere Regum, et Caesarum augustum decus; Et quidquid alibi subsidij et favoris emendicasset; hoc totum magnum dedecus a crimine laesae Majestatis tracturum suis.” TARNÓCZY, *Oratio, i.m.*, B1 r.

három fiát: Bálintot, Zsigmondot és Jánost. Ők a haza dicsőségére válnak majd.¹⁹ Az oráció több alkalommal is megemlékezik az igaz hitet pártoló Ferdinándról és I. Lipót császárról.²⁰

A laudációhoz kapcsolódik a lamentáció. A halotti orációkban a szónok gyakran nem csupán a jelenlévő gyászoló gyülekezet fájalmát, hanem az egész nemzet, a haza, az egyház panaszát fogalmazza meg. Erre példa Tarnóczy beszéde is, melyben a főgenerális halála nemzeti veszteségként jelenik meg. Exklamációk és interrogációk sora kesereg azon, hogy György személyében most a haza reménye, virágzó jövője hullik sírba:

O acerbitas acerbissima! o dolor ipso acerbior dolore! siccine nulla dabitur meritis virtutibusque vivendi mora? siccine cui emi debebat immortalitas, ejusdem vita inter tumuli angustias compendiat? siccine irrita sunt amicorum vota? siccine infesta patriae desideria? ut quem immortalem generare debuissent, in ipso aetatis flore conspeliant.²¹

A panasz fokozott hangja jellemző a temetési beszédekre, mivel a szónok egyik feladata a gyászolókban a veszteség érzésének kiteljesítése, hogy így a megindítás eszközzével élve valamiféle megkönnyebbülést szerezzen nekik. Utóbbi a vigasztalásban (*consolatio*) történhet, általában annak hangsúlyozásával, hogy a halottnak csak a teste halt meg, lelke örök életű.²² A György elvesztésén való fájdalom érzékeltetésére Tarnóczy gyakran a fizikai és lelki megrázkódtatás kifejezéseivel él. A keserű lelki fájdalomnak testre ható bénító erejéről így ír: „hoc uno amisso exulant confinia, jacent stationes, nutant signa, obtunduntur acies stupore, luxantur nervi, turbantur cohortes, intepescunt Martiales calores animorum...”²³ A beszéd gyakran használt stílusalakzata az ismétlés, fokozás, halmozás. Meghatározó a gyász kifejezésének szókészlete, az „o”, „eheu” indulatszavak, jajsavak jelenléte.

A rövid búcsúztatásrészben a szónok a búcsúzó elhunyt szájába politikai üzenetet ad, a pogány török rabiga megszűnését kívánja: „Vindicate, jam tempus est, ab immanis barbari servitute.”²⁴ A perorációban az el-

¹⁹ „...tres niterent inter sidera, tres alij filij inter majora patriae luminaria quondam Valentinus, Sigismundus, et Ioannes, augustius collucere.” *Uo.*, B2 r.

²⁰ „Felix Regnum! cui tam fida, vel una in familia est Tutela; ut majorem nec ipse Apelles, etsi omnem artis supellectilem impendat, umbratili colorum fuco exprimere possit. Suspexit hanc in Georgio provida rerum nostrarum Romana Aquila, atque; ita quem fidum Ferdinandi habuere Ganymedem, eundem Augustissimus Leopoldus Martialium negotiorum ad Cassij Propugnacula constituit Generalem Curatorem.” *Uo.*, A4 r–A4 v.

²¹ *Uo.*, C1 r.

²² KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, *Bevézetés = Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 9–43.

²³ TARNÓCZY, *Oratio, i.m.*, A2 r. Hasonló felsorolás l. *Uo.*, C1 r–C1 v.

²⁴ *Uo.*, C1 r.

hunyt erényeinek összefoglalását találjuk. Hősként jeleníti meg, és újból él az ismétlés stílusalakzatával. A születés előtti erények és a saját maga szerzett érdemek felsorakoztatása után végül a halált követően elnyert értékek toposzaival zárja a beszédet. A szónok Drugeth György rövid földi létezésének túlvilági életet, örök emlékezetet jósol:

Nec immerito Heroem enim amismus, qui jam inter robustissimas patriae columnas erectus steterat: Heroem amismus, qui Arte et Marte pro Aris, et focus animosum gerebat pectus: Heroem amismus, qui dignitatum amplitudine longe aetatem superabat: Heroem amismus, quem primis Orbis Heroibus accensere fama parabat: Heroem amismus qui fidelis DEO, Caesari, Patriae, bonum publicum proviribus augere satagebat: Heroem denique amismus, ut paucis dicam omnia, cui nihil in vita, praeter vitam defuit longiorem.²⁵

2. Téziskönyv: *Philosophia*

Tarnóczy István 1662–1666 között a kassai jezsuita kollégiumban tanított. Itt jelent meg 1665-ben *Philosophia* címmel téziskönyve. A kassai nyomdában éppen abban az időben, az 1660-as évektől kezdve kezdtek tért nyerni protestáns kiadványok mellett a katolikus nyomtatványok. Kezdetben a jezsuiták főként téziskönyveket jelentettek itt meg.²⁶

A *Philosophia*, ahogy címe is jelzi, Tarnóczy filozófiai vizsgatételeit tartalmazza, amelyet korabeli szokás szerint a tanár egyik diákjának kellett megvédenie a diákság előtt. A címlap tanúsága szerint ebben az esetben a feladatot Pothoransky György látta el:

Publice Propugnabit Generosus et Eruditus Dominus Dominus GEORGIUS POTHORANSKY de Farkas-falva, A. A. L. L. et Philosophiae Baccalaureus Convictor etc. Praeside R. P. STEPHANO TARNOCZY è Soc. Jesu, A. A. L. L. et Philosophiae Doctore ejusdemque Professore ordinario, nec non p. t. Facultatis Philosophicae Seniore consistoriali.²⁷

A címlevelet Georgius Pothoransky ajánlása követi, amely két változatban maradt fent. Az „A” variáns címzettje *Francisco Georgio Rakoczi de Felső Vadász, electo Transylvaniae principi, partium regni Hungariae domino...*, a „B” variánst pedig Xavéri Szent Ferencnek ajánlják (*divo Indiarum apostolo Francisco Xaverio, novo Orbis thaumatorgo... Santi patris Ignatii filio...*).²⁸

²⁵ Uo., C1 r–C1 v.

²⁶ BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1997, 33.

²⁷ TARNÓCZY, *Philosophia...*, i. m., [1].

²⁸ Ilyen példányt találunk a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Különgyűjtemények Tárában (BMV 3746 jelzet).

A jezsuita Xavéri Szent Ferenc (1506–1552) kultuszának kora újkori fellendülése a pestisjárványok gyakoriságával hozható összefüggésbe. Oltalmazó pártfogóként tisztelték, így a 17–18. században többször fellépő pestis idején számos város, község neki tulajdonította a járványtól való megszabadulást. Legkorábbi magyarországi kultuszhelye a győri Szent Ignác-templom volt, ahol 1657-ben oltárt készítettek neki, és kápolnát neveztek el róla.²⁹ Nyolc évvel ennek felállítása után jelent meg a *Philosophia*. Pothoransky György az ajánlást India apostolához címzi, akit egyben a kassai akadémia filozófia előadásának és saját életének pártfogójaként is megnevez: „Cursus nostri Philosophici, et vitae meae Tutelari.” A *Praefatio* az erények és érdemek dicsérete után felajánlással zárul: „Accipe, Sanctissime Pater, Clientis officium, sed prius animum: plus satis ille praemij tulerit, si Xaverio placet.”³⁰

Míg a Xavéri Szent Ferencnek címzett példányok nem tartalmaznak illusztrációt, addig az I. Rákóczi Ferencnek ajánlottakban egy rézmetszetet találunk,³¹ készítője Mauritz Lang pozsonyi mester. A metszet közepén, két oszlop között Herkules áll az általa legyőzött nemeai oroszlánnal. Lába alatt kettétört kerék, alatta Gorgó feje. Buzogányán a következő felirat olvasható: *Erit cognita monstis*. A jobb oldali oszlop tetején a Rákócziak címere és a fejedelmi korona látható a *Nec imbellem generant aquilae columbam* jelmonddal.³² Bal oldalon pedig a *Fortes creantur fortibus* felirattal a sárkányfogas Báthory-címer és egy korona tűnik fel, amely Báthory István lengyel királyságára utalhat.³³ A fejedelmet jelképező Herkules fölött egy sas a karmai közt kardot tart, csőrében pedig I. Rákóczi Ferenc nevét egy díszes szalagon. A metszet alján a címlap szövegétől eltérő címvariánst találunk *Conclusiones Philosophicae...* formában.

Pothoransky György az előszóban, amelyet valószínűleg Tarnóczyval együtt fogalmazott meg, a fejedelem nagyságát dicséri, Herkulesnek szólítva őt. Ezt követően a metszet idézeteit értelmezi, magyarázza. Az illusztráció képeivel él: sasod magasba repül, az égbe, és a Rákóczi-sasokat nem retenti el a kutyák ugatása. Bár a fejedelem lábánál fekvő félbetört kerék apja szerencsétlen sorsának lehet jelképe, mégsem kell félnie, mert erkölcsössége és vitézsége égbe emeli az ő nevét.

²⁹ SZILÁRDFY Zoltán, *A magyarországi művészet bódolata Xavéri Szent Ferenc előtt: Kultusz történet-ikonográfia = Historicus Societatis Jesu...*, i. m., 256–282, 256–257; JÁNOSI Gyula, *Barokk bűbájt Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán*, Pannonhalma, 1935, 68–73.

³⁰ TARNÓCZY, *Philosophia...*, i. m., 3v–4r.

³¹ A metszetet néhány éve kiadták egy emblémákról szóló könyvben: KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Populáris grafika a 17–18. században*, Bp., Balassi, 2004, 34.

³² Mindkét jelmondat Horatius 4. carmenjéből vett idézet (4, 29–32.)

³³ Borián Előd lehetséges összefüggést vél látni az egy évvel korábban megkötött vasvári béke (1664) és a metszet elkészítése között. A felvidéki és erdélyi jezsuiták ellenpropagandájaként értelmezi a metszetet: a vasvári béke egyik pontja szerint ugyanis Kemény János és II. Rákóczi György sarjai mindörökre kitiltatnak Erdélyből. BORIÁN, i. m., 305.

Az I. Rákóczi Ferencnek szóló dedikáció a jezsuiták körében gyakori eset. 1661-ben a kassai akadémia számára megjelenő filozófiakönyvét Ivul Gábor szintén a választott fejedelemnek ajánlotta.³⁴ Az ajánlásokban szerepe lehetett annak, hogy Kassán ebben az időben a jezsuiták fő támogatója Báthory Zsófia (1628–1680). II. Rákóczi György fejedelem özvegye, miután 1661. augusztus 15-én fiával, I. Rákóczi Ferencsel együtt (re)katolizált, 1662-ben megalapította sárospataki birtokán a Missio Rákócziánát, amely egy év alatt jezsuita rezidenciává, azaz alsófokú iskolával is bővült rendházzá alakult. A jezsuiták kassai templomát ugyancsak a fejedelemasszony építtette.³⁵

A *Philosophia* oktatási segédletnek készült. Használati céljából következően lényegesen eltér Tarnóczy egyéb műveitől. A korabeli téziskönyvekhez hasonlóan gyakran kérdés-felelet formájában fogalmazza meg a tételeket. A válasz, az adott téma kifejtése általában jóval hosszabb terjedelmű, mint maga a kérdés. A lényeges kulcsszavakat, kulcsmondatokat kurzívval szedték. A szerző következtetéseket (*conclusio*) fogalmaz meg. A könyv első részében 31 logikai konklúziót tárgyal (a logika tárgya, kategóriák, szillogizmusok, következmények stb.). Ezeket a fizika tárgyához kapcsolódó 68 tétel követi (a világról, a különböző természeti jelenségekről, a lelkekről, emberi cselekedetéről stb.). Utánuk 16 etikai vonatkozású konklúzió következik (*Disputatio Ethica*) az érzelmek részletes tárgyalásával (szeretet, gyűlölet, remény, kétségbeesés, félelem, harag stb.), végül a metafizikáról (*De Metaphysica*) és a szubsztanciáról (*De Substantia*) szóló tézisekkel zárul a könyv.

A téziskönyvben kevés forráshivatkozást találunk. A szerző a jezsuita oktatási tanrendnek megfelelően szinte kivétel nélkül Arisztotelészre hivatkozik. A jezsuita gimnáziumok bölcseleti tagozatának második évében (*physica*) Arisztotelész következő latin nyelvre fordított műveit tanulták, elemezték: *De coelo*, *De generatione et corruptione*, *Meteorologica*. A metafizika tananyagát ugyancsak Arisztotelész alapján tanították: *Metaphysica*, *De anima*, *Ethica Nicomachea*. Tarnóczy *Philosophiájában* Arisztotelészen kívül Aquinói Tamásra utal néhányszor. A könyv – tárgyából következően – kevés bibliai hivatkozást tartalmaz. A jezsuita szerző később megjelent műveitől eltérően itt a források nincsenek kiemelve (sem dőlt betűvel, sem jegyzetben). Ezeket általában jelölés nélkül a folyószövegben közli. Az átvett idézeteket viszont dőlt betűvel emeli ki. Erre példa a következő két citátum, ahol Arisztotelészt idézi: „ut vult Philosophus 2. Met. Tex. 3. *Speculationis finis veritas, practica autem opus.*”;³⁶ „*Mortem definit Arist. extinctionem caloris quae descriptio est causalis tantum.*”³⁷

³⁴ IVUL Gábor, *Philosophia Novella*, Kassa, 1661. RMK II. 966.

³⁵ GYULAI, i. m., 3–5.

³⁶ TARNÓCZY, *Philosophia...*, i. m., 4.

³⁷ Uo., 276.

3. Elogium-sorozat: Szent István, Szent Imre és Szent László életrajza

Az előzőleg ismertetett *Philosophia* műfajától meglehetősen eltérő szövegtípust képviselnek Tarnóczy István 1680–81-ben megjelent latin nyelvű munkái. Az *Idea coronata*, *Princeps angelicus* és *Rex admirabilis* címet viselő elogium-kötetekre tematikai és műfaji szempontból egyaránt sorozatként tekinthetünk. Mindhárom mű egyszerre kapcsolódik a panegyricus műfajához és a szentéletrajzok hagyományához. Bécsben 1680-ban jelent meg a Szent Istvánról és Szent Imréről szóló könyv, majd a következő évben a Szent László-kötet. Szörényi László Molnár Antalra hivatkozva jelzi, hogy fennmaradt Tarnóczynak egy negyedik királyéletrajza is kéziratban. Ez Salamon királyról szól, és Esterházy Pálnak van ajánlva a következő címmel: *Trismegistus Hungariae, sive Vita Salamonis Hung. Regis, Militis et eremitae Historico Política ad Christianam eruditionem elucubrata*.³⁸

A reformáció előretörése Magyarországon sem kedvezett a szentek kultuszának. Ennek visszaállítására a Jézus Társasága programszerűen vállalkozott. A Mária-kultusz felkarolása mellett erős hangsúlyt helyezett az Árpád-házi szentek tiszteletének újbóli népszerűsítésére. Ebben az időszakban írta meg Melchior Inchofer az *Annales ecclesiastici regni Hungariae* című történeti munkáját (1644),³⁹ majd Hevenesi Gábor a magyar szentek életrajzgyűjteményét latinul (*Ungaricae sanctitatis*, 1692) és magyarul (*Régi magyar szentség*). Hevenesi könyvében ötvenöt magyar vagy magyar földön élő szent, boldog, tiszteletreméltó személy életét ismerteti, néhányukat illusztráció kíséretében. A függelékben viszont felsorol még kétszáznál több hasonló nevet, akiknek életét nem részletezi művében. A forrásművek közt Tarnóczy István elogiumaira is hivatkozik. Az előbbi két jezsuita szerzőhöz hasonlóan egyrészt a szentek tisztelete visszaállításának szolgálatába állíthatta Tarnóczy is az életrajzsorozatát. Másrészt a latinnyelvűséget, a fennkölt nyelvezetet, a magas szintű retorikai megformáltságot figyelembe véve arra következtethetünk, hogy a hazai mellett a külföldi elit olvasóréteget is megcélózta velük. A három elogium-kötet meglehetősen különbözik Tarnóczynak ebben az időszakban írt kegyességi műveitől. Műfajukból adódóan ezek nem magánhasználatra írt ájtatossági könyvek.

Az elogium-sorozat stilisztikájáról sokat elárul a Szent István-életrajz alcíme. A szerző ezzel kapcsolatos megjegyzése: „tenui calamo adumbrata”, azaz: ’gyengéd tollal rajzolva’. Szekfű Gyula 1938-ban a há-

³⁸ Ezt Szittyay Dénesnek 1924-ben a krakkói levéltárban készített feljegyzése bizonyítja. SZÖRÉNYI, *Tarnóczy István Szent István-életrajza...*, i.m., 108.

³⁹ A jezsuita történeti forrásgyűjtő törekvésekről bővebben: SZELESTEI N. László, *A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon*, MKSz, 1987/ 3, 161–172; UÓ, *Irodalom- és tudománysszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon: 1690–1790*, Bp., OSZK, 1989, 43–56.

rom életrajz „ma már szinte kibírhatatlan” szójátékait és ellentéteit emeli ki, mégis a 17. századi Szent Istvánról szóló munkák közül Tarnóczy sorozatát nevezi a „legnagyobb irodalmi teljesítménynek.”⁴⁰ Szörényi László, bizonyítva, hogy Tarnóczy ismeri és használja a jezsuita Cyprianus Soarius (Suarez, 1524–1593) retorika könyvét, közli a *tenuis* stílus soariusi meghatározását. Eszerint ajánlott ezt a stílust használni az egyszerű olvasóknak szánt hitmagyarázó művekben, az aszketikus írásokban és a valódi vagy mesés dolgok elbeszélésében. Tarnóczy esetében főleg az utóbbit találjuk: a himnuszra, panegyricusra jellemző fennkölt hangnemben beszéli el és méltatja a három szent férfi példamutató életét, a közbenjárásukra végbement csodás eseményeket, az általuk képviselt erényeket.

Egyetérthetünk Szörényi stílusra vonatkozó észrevételeivel: egyrészt abban, hogy Tarnóczy elogium-sorozatát elsősorban tanító, népszerűsítő céllal írta a panegyricus stílusjegyeit alkalmazva; másrészt hogy Emanuele Tesaro (1592–1675) olasz rétor által osztályozott szójátékokat használ.⁴¹ A sorozat latinnyelvűsége annak jele, hogy a külföldi olvasó mellett célközönségnek számíthatott az ország nem magyar anyanyelvű lakossága is.

a) *Idea coronata sive Vita S. Stephani primi Regis Et Apostoli Hungarorum*

A cím a magyarok első királyának és apostolának életrajzát ígéri. Dísz-címlapján egy rézmetszetet találunk, amelyet Bloemaert rajzolt és az augsburgi Philipp Kilian (1628–1693) metszett.⁴² A középkor egyik kedvelt ikonográfiai típusára visszautaló ábrázolásról van szó, az önmagában, társadalmi környezete nélkül megjelenített, üdő szent király (Maestas-típus) alakjáról. Allegorikus kompozícióban ábrázolják: előtérben Mars és Minerva látható. Páncélos vitéz alakjában Mars Magyarország címerével díszített pajzsot tart „Arte et Marte” felirattal. Ez a kor népszerű jelmondata, jelentése: „Tudással és vitézséggel”. A Minerva kezében lévő pajzsos pedig a mecénás, Esterházy Pál (1635–1713) címere látható „Virtute et Sanguine” mottóval. A metszet középpontjában a baldachinos trónon üdő királyt kezében uralkodói jelvényekkel (országalmával, jogarral) ábrázolják. Két oldalon pedig felakasztott páncélok, sisakokat, fegyvereket láthatunk. A metszet tehát Szent Istvánt mint sikeres hadvezért és bölcs uralkodót hivatott ábrázolni.

A könyv három részre osztott elogium-gyűjteményből épül fel. Ezt megelőzi a mecénásnak szóló ajánlás, az olvasónak címzett előszó és az *Apostrophe*, majd az elogiumok után a mű egy epilógussal és egy tréfás *Anathemával* zárul. Az előszó és az *Apostrophe* között a szerző teljes egé-

⁴⁰ SZEKFÜ Gyula, *Szent István a magyar történet századaiban = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, III., szerk. SERÉDI Jusztián, Bp., MTA, 1938, 3–80, 43–44.

⁴¹ SZÖRÉNYI, *Tarnóczy István Szent István-életrajza...*, i. m., 101–104.

⁴² Uo., 105.

szében közli a (Pseudo-) Szilveszter-bulla szövegét, mintegy a király apostoli szentségét bizonyítva, nyomatékosítva.

Az ajánlás Esterházy Pál (1635–1713) grófnak, ekkor még titkos tanácsosnak szól. A későbbi nádorról tudjuk, hogy maga is a jezsuiták gráci, majd nagyszombati iskoláiban tanult. 1652 szeptemberében egyszerre nevezték ki Pápa várának kapitányává és Sopron megye főispánjává, 1655-ben magyar tanácsossá, majd 1661-ben főudvarmesterré léptették elő. Újabb kapitányságok (Csobánc vára) és címek megnyerése után, 1679-ben nevezték ki titkos tanácsosnak (ezt megtartotta I. József és III. Károly uralkodása ideje alatt is). Az elogium-sorozat első két részének megjelenését követően, 1681-ben a soproni országgyűlésen Magyarország nádorává választották meg, így az ország legmagasabb méltóságává emelkedett. Közigazgatási tevékenységei mellett Esterházy Pál Magyarországon kora egyik legjelentősebb mecénásaként volt ismert.⁴³

A laudáció során Tarnóczy párhuzamot von Szent István és Esterházy Pál között. A nemesi származás dicstoposzával élve hosszasan kitér a dicső Esterházy ősökre, pontos évszámokkal datálva idézi fel a magyar történelemben vállalt hősi szerepüket. Megemlíti többek között Esterházy Lászlót, Pál fivérét, a pápai várkapitányt, aki 1652-ben unokatestvéreivel (Esterházy Ferenc, Tamás, Gáspár) együtt elesett a török elleni vezekényi ütközetben.⁴⁴ Oly módon magasztalja az Esterházy családot, hogy vitézségük mellett kiemeli mindenkori kegyességüket: „Macte animo, macte Virtute, macte Inclyta Prosapia, Illustrissime et Excellentissime Comes Generalis, Memor ab ijs venire Te, qui Hungariam Ducatu, Virtutibus, Pietate complerunt.[...] Cui non solum Pietas imitatio est, sed haereditas.”⁴⁵ Az öröklődő *pietas* toposzát használja: a család tagjai mindig az igaz hit védelmezőiként léptek fel. Esterházy Pál érdemei közé sorolva találjuk azt is, hogy a katolikus hit védelmében elűzte birtokairól a lutheránusokat és kálvinistákat.

Az olvasónak címzett előszóban a szerző mentegetőzik lapidáris stílusa miatt, ami eltér a történetírás megszokott hangvételétől: „Non enim ea me, ad haec scribenda impulerunt; sed pietas in Sanctum, et quod haec viro Religioso suadere potuit, ut veritas Historiae innotesceret, et Virtutis commendatio in sui imitationem alliceret.”⁴⁶ Mégis a memorizálásban segítő tényezőnek tartja a sorok tördelését, ugyanis ezek könnyen éberen

⁴³ IVÁNYI Emma, *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)*, Bp., Akadémiai, 1991, 408–410; GALAVICS Géza, *A mecénás Esterházy Pál (Vázlat egy pályaképhez)*, Művészettörténeti Értesítő, 1988/ 3–4, 136–161, 146.

⁴⁴ „Illustrissimus Comes Ladislaus Esterhas, Perpetuus Capiteanus Papensis, Eques auratus, Millesimo sexcentesimo quinquagesimo secundo, trinam Agnatorum coronam cinctus, Francisco, Thomam, Casparo Esterhas.” TARNÓCZY, *Idea coronata...*, i. m., [7].

⁴⁵ *Uo.*, [9].

⁴⁶ *Uo.*, [11].

tartják az olvasó figyelmét.⁴⁷ Ugyancsak az előszó tudósít a forrásként használt művekről. Az életrajz megírásában a jezsuita rendtárs, Melchior Inchofer *Annales ecclesiastici regni Hungariae* című műve szolgált alapul, amely feldolgozta Hartvik, Ransanus, Bonfini, Baronius munkáit és a (Pseudo-) Szilveszter-bullát.⁴⁸

A szerző az *Apostrophé*-ban, a címként adott beszédalakzat (apostrofé: 'elfordulás') funkcióját használva, az olvasótól elfordulva a távollévőket, itt a koronás főket szólítja meg. Felülmúlhatatlan példaként állítja minden uralkodó elé Szent István alakjában a legkatolikusabb király ideálját.

Tarnóczy Szent István-életrajzát három, egyenként 14-14 elogiumból álló könyvre osztja. Az első könyv a Géza fejedelem idejétől István megkoronázásáig tartó időszakból emel ki néhány történet, a második Szent István uralkodásának főbb eseményeit (háborúk, egyházalapítás) ismerteti, míg a harmadik könyv a király halálát és az érényeit dicsőítő sorokból épül fel. Minden elogium egy-egy kurzívált tartalmi összefoglalóval kezdődik, majd a forrásként használt Inchofer-passzus pontos helyével zárul.

Inchofer a Szent István-legendákból ismert hagiográfiai motívumokat összeötvözte, Tarnóczy tőle átvéve újból feldolgozza ezeket. A *viták* tartalmi sajátosságaihoz hasonlóan az életrajzban hangsúlyos szerepet kapnak a Szent István királyhoz kapcsolódó csodás események. A születést megelőző toposzok közül az előjelekkel jelzett érdemeket dolgozza fel az első könyv 2. és 3. elogiuma, melyek szerint István születését két jóslat előzte meg. Atyjának angyal jelezte előre: „Sanctus Stephanus ab Angelo annunciatur Geysae Parenti nasciturus”; anyjának pedig Szent István első vértanú: „Sanctus Stephanus Matri annunciatur a S. Protomartyre”.⁴⁹ A kegyesség első jegyei már csecsemőkorában jelentkeznek (első szava imádság, anyatej helyett a Szentlélek kegyelmével táplálkozik).⁵⁰ Az első könyvben a csodálatos események mellett a szerző a gyermek István neveltetésére fordít figyelmet. Hangsúlyozza, hogy hatéves korától Adalbert tanította (7, 9, 10. elogium). Nevelője mellett érényekkel és bölcsességgel felfegyverkezve vált férfivá. A 9. elogium így ír erről:

⁴⁷ „Usus sum autem distinctione linearum, ad modum styli (ut vocamus) lapidalis; tum quia, ut ut historiam persequar, commendo tamen & virtutem; tum quia animadverto, eam distinctione multum consuli legentis memoriae; tum, si forte in quempiam longae Lectionis taediosum incurrerem, hac brevitate, facilius alliciendum sperarem; tum denique ut hac ratione nonnulli curiositate ducti, quasi vero flores reperturi Palladios, fructu virtutum reddantur beatores.” *Uo.*, [12].

⁴⁸ „Ideo usus sum Auctoribus probatisimis, utpote, Chartuitio, Ranzano, Bonfinio, Baronio, & alijs, quos P. Melchior Inchofer e soc. Jesu, in Annalibus Ecclesiasticis Hungariae citat, quorum fides toti urbi probatur. Imo, ea praesertim, quae Apostolice pro re Catholica gessit Stephanus, ipsa etiam sacram Autoritate (utpote omni exceptione majori) Diplomatis Vaticani, mox subjecti, evidentia redduntur.” *Uo.*, [11].

⁴⁹ *Uo.*, 14, 19.

⁵⁰ I. könyv 3. elogium: *Uo.*, 34.

Neque aliter illustravit praetextam
 Stephanus,
 Authore Adalberto,
 Quam Virtutum gemmis.⁵¹
 Sane Sapienter;
 Ut a capite averteret errores,
 Hanc a capite lectionem inchoat
 Adalbertus.⁵²

A második könyv a királlyá koronázott István egyházi és törvénykezési reformjaira, hadviselésére összpontosít. A sokszor ismételt *új* jelzővel a jezsuita szerző kiemeli a király által véghezvitt változtatások nagyszerűségét:

Nova bella, novum pugnandi genus,
 Novi Martis, nova arena,
 Novi Regis, novum diploma evocat.⁵³

A király egyházpolitikájára vonatkozó elogiumok a következők: a Magyarországra hívott szerzetesek és egyházi személyek (3. rész), a tíz egyházmegye megalapítása (5. rész), ereklyék beszerzése Rómából (10. rész). A 6. elogiumban ismét csodás eseményre való utalást találunk. Ennek a résznek forrásaként Inchofer munkája mellett a Hartvik-legenda is megjelenik. Eszerint Szilveszter pápát álmában látomás figyelmezteti, hogy a koronát István érdemli. Így ezt neki küldi, tehát István apostoli királyként uralkodik. Törvénykezési reformjáról a 11–12. elogiumok emlékeznek meg. Hadviselésről szóló részeket szintén találunk Tarnóczy művében. Elsőként a Koppány ellen vívott csatáról olvashatunk a 4. elogiumban. Ebben felmenti Szent Istvánt, legitimizálja tettét: szükséges volt Koppány felnégyelése és testének a várakra való kitézése. A király ugyanis kénytelen háborúskodással visszaszerzi az ország békéjét:

Hac praedam divisam totam Ungariam
 locupletavit,
 Securamque reddidit, sed *quasi*
per securim.⁵⁴

A szerző egy-egy elogiumot szentel István király Gyula ellen viselt (6. rész), a bolgár Keán vezérrel folytatott (9. rész) és II. Konráddal vívott (13. rész) győztes háborúinak. A második könyv utolsó elogiuma pedig arra a gondolatra épít, hogy István minden győzelmét Istennek tulajdonította: „*soli Deo triumphos detulit*”.⁵⁵

A harmadik könyv a király halála után történt csodáinak, példamutató

⁵¹ *Uo.*, 59.

⁵² *Uo.*, 60.

⁵³ II. könyv 2. elogium: *Uo.*, 117.

⁵⁴ *Uo.*, 139.

⁵⁵ *Uo.*, 210.

erényeinek dicséretéből áll. A könyv az országfelajánlás motívumával kezdődik, majd a „*Stephanus Rex Admirabilis*” címet viseli a második elogium. Istvánt csodálatra méltó királynak nevezi nemcsak példás életéért, hanem a halálát követő csodás események miatt szintén:⁵⁶

Meretur Rex admirabilis,
Cui fama aras, gloria terras,
Pietas astra, substernat
In Coelis triumphanti.⁵⁷

A kegyes királyban megtestesülő uralkodói erények egy-egy külön rész témáját képezik: *justitia, clementia, magnificencia, pietas, patientia, affabilitas, prudentia, fortitudo*. A katolikus megújulás idején, a jezsuita szerzőknél különösen, előtérbe kerül a Regnum Marianum-, illetve Patrona Regni-eszme, amely Magyarországot mint Mária országát nevezte meg. Ez az eszme a 16–17. században összekapcsolódik az ország török alóli felszabadításának, területi és vallási egysége helyreállításának gondolatával, tehát aktuálpolitikai töltést hordoz. Ugyanakkor irodalomtörténeti szempontból a Magyarország – Mária országa, hasonlóan az *extra Hungariam non est vita, a fertilitas Hungariae, querela Hungariae, propugnaculum Christianitatis* toposzokhoz, alapvetően történelmi toposzként határozható meg.⁵⁸ Tarnóczy Szent István-életrajzában is hangsúlyos téma ez, a már említett korona felajánlásán kívül az utolsó elogium a kegyes király Istenanya iránti rendkívüli tiszteletét emeli ki: az esztergomi és kalocsai templomok oltárát Mária mennybemenetelének tiszteletére szenteltette.

Az aktuális uralkodót, Lipót császárt néhány elogiumban szintén megjelenteti a szerző. Szent István méltó utódként, példás uralkodóként tünteti fel őt: garanciaként, hogy az első királyunkhoz hasonlóan ő is kiűzi az eretnekeket az országból:

Jam a luna Eclipsatae, vix lucem sperant:
Nisi ab Augustissimo Sole illustrentur,
Romanorum Imperatore, et actuali
Rege Regni Leopoldo.⁵⁹

A könyv epilógusában István király az őszösvetségi Salamonnal kerül párhuzamba. Bár Salamon templomot épített az Istennek, ő maga bálványimádó maradt.⁶⁰ A szerző Emanuele Tesaúróra (1592–1675) hivatkozik,

⁵⁶ Valószínűleg hasonló értelemben adta Tarnóczy ugyanezt a címet a következő évben megjelenő Szent László-életrajának.

⁵⁷ *Uo.*, 229.

⁵⁸ TUSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA, *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa* = T. G., K. É., *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században: Tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2002 (Irodalomtörténeti füzetek, 151), 11–54, 14–15.

⁵⁹ III. könyv. 10. rész. TARNÓCZY, *Idea coronata...*, i. m., 285. Lásd még: II. könyv 1. rész.

⁶⁰ „*Habes et tu Davidem tuum/ In Geysa, Ungaria.*
Ducem primum e gremio/ Secundum cor Dei,

aki Salamont háromalakú szörnyként írja le: feje emberi, keble női, farka vadállati.⁶¹ Ehhez hasonlóan István király keresztény *trismegistus*nak nevezhető: király, hitvalló, apostol szerepben.

*Stephanus Trismegistus est
Christianus,
Rex, Confessor, Apostolus.*⁶²

Tarnóczy a könyvet tréfásan egy átokformulával zárja: *Anathema Sanctis Stephani Aris, ab Honoris ejus Studio appensum*. Szerénykedve hiábavalónak ítéli törekvését, hogy művével dicsőíteni próbálta a nagy királyt. Igyekezete a törpe képével él, aki az óriást dicséri: „Piaculo proximior, quam Pietati factus: cum nemo nescius sit, a pumilione laudari Gigantem, vix distare a vituperio.”⁶³ Mentegetőzését szójátékokkal teljes stílusban írja: „Non ut volui, sed ut potui. Quia non dedi digna Elogia, quibus par non eram. Sed pauca quaedam, de gestorum dignitate recensui, et Christianae politiae dogmatibus auxi: ut veram Christiani Principis statuerem Ideam.”⁶⁴

b) Princeps Angelicus, sive vita S. Emerici ducis Hungariae

Tarnóczy Szent Imre hercegről szóló életrajzát az előzőhöz hasonlóan díszcímlappal látták el. Ennek metszetét Adriaen van Bloemen antwerpeni születésű mester rajza alapján ugyanaz az augsburgi Philipp Kilian készítette, aki a Szent István-életrajz díszcímlapját is.⁶⁵ Ezen az ikonográfiái hagyománynak megfelelően a herceg liliummal a kezében jelenik meg. Az illusztráció az angyali üdvözletek formájához hasonlít: a lilomos kertben álló ifjú egy angyalnak nyújtja át az életáldozatát szimbolizáló virágot. Háttérben pedig egy kolostor látható szerzetesek körmeneti felvonulásával. Ezen megjelenik az az Imre-legendabeli történet, amikor az ifjú herceg csókjaival üdvözölte a pannonhalmi szerzeteseket. Legtöbb csókkal a szűzi életű Szent Mórt tüntette ki.

A címlap hátoldalán található két mottó az ifjúkorban is elérhető bölcsességről, illetve a korai halálról szól.⁶⁶ A *Bölcsesség könyvéből* idézett vers a

*Ad felicitatis apicem sublimata./ Imo etiam
Meliorem habes in Stephano/ Salomonem.*” *Uo.*, 305–306.

⁶¹ „Et ut Thesauro ingenij/ Emmanuelis loquar,
Salomon triforme monstrum est,/ Humano capite, foemineo pectore,
Ferina cauda.” *Uo.*, 306.

⁶² Ugyanez a jelző megjelenik a II. könyv 14. elogiumában is. *Uo.*, 306.

⁶³ *Uo.*, 309.

⁶⁴ *Uo.*, 310–311. Vö.: SZÖRÉNYI, *Tarnóczy István Szent István-életrajza...*, i. m., 104.

⁶⁵ SZILÁRDFY, *Sajátos típusok...*, i. m., 69.

⁶⁶ Consummatus in brevi, explevit tempora multa; placita enim erat Deo anima illius. *Sapient*
4.

katolikus egyház liturgikus rendjének Szent Imre-napi olvasmányából való (Bölcs 4,13–14.), míg a másik Bernáttól vett citátum. A könyv szerkezete hasonló az István-életrajzhoz. Az ajánlást az olvasónak címzett előszó követi, amely megegyezik az *Idea coronata*-ban találhatóval,⁶⁷ majd a 28 elogiumból felépülő Szent Imre-életrajz következik. A 8–17. részek témáját az *Intelme*-ben megfogalmazott tíz intés képezi.

Tarnóczy a *Princeps Angelicus* szintén Esterházy Pálnak címezte. Az ajánlásban jelzi is, hogy annak segítségével lát napvilágot az angyali hercegről szóló kötet, aki az István-életrajz megjelenését lehetővé tette: „sub cuius auscipiis, Regis Apostolici Elogia publici juris facta, etiam *Angelici Ducis* sub ijsdem in lucem prodeant.”⁶⁸ A korabeli dedikációs retorikát alkalmazva a könyv méltó mentorának nevezi őt, mivel személyében megtestesülnek az *Intelme*-ben megfogalmazott erények, amelyekről ez az elogium-kötet részletesen szól.

Az első két elogium témája Imre herceg születése és Szent Istvánnak ebből fakadó öröme, hálája. Imrét mint Magyarország reményét említi a szerző, akinek születését előzőleg angyal jövendölte meg Istvánnak:

Hactenus Ungaria genuit homines,
Nunc prope Angelos.
Dum primi Regis etate decrescente,

Nova Hungarorum spes,
Nascitur Emericus.⁶⁹

Az angyali jelzõt felülírva egyenesen egy angyal megtestesüléséről szól az elogium: „ipse pene Angelus incarnatur Emericus.”⁷⁰

Az ezt követő részek, hasonlóan az István-életrajzhoz, a gyermek- és ifjúkort idézik meg. Itt szintén megtaláljuk a csecsemőkori bűjtölés hagiográfiai motívumát. A 4. elogium az ifjú Imre kegyes vallásosságát emeli ki: éjjelenként zoltárokat imádkozik, aszketikus gyakorlatokat végez (önostorozás, testének sanyargatása). Ezt követően ismét a csodás elem kerül előtérbe. Itt olvashatjuk a pannonhalmi bencés kolostorhoz kötött

Multos videmus Juniorum, super Senes intendere moribus dies, antiquorum tempora praevenire meritis, & quod deest aetati, virtutibus compensare. Quia juxta Apostolum: Nemo contemnat adolescentiam bonae Indolis, Senectus venerabilis non est, numero annorum, sed magis merito morum computata. S. Bernardus ad Theobaldum Militem. TARNÓCZY, *Princeps Angelicus*..., i. m., [2].

⁶⁷ A két előszó között egy mondatbetoldás a különbség. Az István-életrajzban a források megjelölése után ez az utalás olvasható a Szilveszter-bullára: „Imo, ea praesertim, quae Apostolice pro re Catholica gessit Stephanus, ipsa etiam sacra Autoritate (utpote omni exceptione majori) Diplomatis Vaticani, mox subjecti, evidentiā redduntur.” Uő, *Idea coronata*..., i. m., [11].

⁶⁸ Uő, *Princeps Angelicus*..., i. m., [4].

⁶⁹ Uő., 2.

⁷⁰ Uő.

legendás történetet, miszerint Imre a rendház látogatása során csókkal köszöntötte a szerzeteseket. Különleges képessége folytán a herceg látta az itt élő bencések lelkivilágát. Ez alapján pedig kinek-kinek az önmegtartóztatás mértéke szerint adta a csókokat. Mind közül hét csókkal, a legtöbbel Szent Mórt tüntette ki:

Soli Mauro,
Nive candidiori, septies Virgo Virgini,
Angelus Angelo,
Oris dilectione advolavit.⁷¹

Az Imre-életrajz jóval kevesebb életrajzi vonatkozású elogiumot tartalmaz, mint a másik két kötet. Ennek egyrészt az lehet az oka, hogy maga a 12. században keletkezett Szent Imre-legenda hasonlóan kevés biografikus elemet közöl, inkább az uralkodótükrökhöz hasonlatos erénykatalógust nyújt. Másrészt a forrásszöveg erőteljesen a szüzesség eszményítésére összpontosít. Egyik verziója az *Intelmek* kivonatával kezdődik. Tarnóczy, miután a 6–7. elogium István király Imrének szerzett *Intelmeit* (ennek megírását, jelentőségét) általánosságban méltatja, a 8. résztől az intések (*monitum*) külön-külön való tárgyalására tér. Ezeknek rövid prózai összefoglalójából elmarad a szokásos forráshivatkozás.

Az első intellem a katolikus hit megőrzésére szólít fel (*Regem Catholicum esse oportet*), eszerint csak az nevezhető királynak, aki az igaz hit őrzője és támogatója: „Nemo Infidelium dignus est Coronam. Nisi enim verae fidei fuerit Cultor, et Propagator; Rex dici potest.”⁷² Szent István mint új, második Mózes jelenik meg, aki a magyar nemzet elé újabb tíz parancsolatot tesz:

Vt jam non in solo
Monte Sinai edantur Praecepta;
Qui etiam in Monte
Pannoniae novus Moyses,
Nova Praecepta cudit sine fulmine...⁷³

A második intelemtől kezdődően Imre herceg válik az elogiumok címtetjévé, a megszólaló pedig István király. Ezt leginkább a kedveskedő, becéző megszólítások jelzik: „Fili”,⁷⁴ „dilecte Fili”,⁷⁵ „mi Fili”,⁷⁶ „mi fili Emerice”,⁷⁷ „pars cordis mei Emerice”.⁷⁸ A tiszteletadás gesztusa hangsúlyos gondolat. Sorra következik tehát az egyházi rend becsben tartásáról

⁷¹ Uo., 33.

⁷² Uo., 47.

⁷³ Uo., 48.

⁷⁴ Uo., 70.

⁷⁵ Uo., 61.

⁷⁶ Uo., 66.

⁷⁷ Uo., 85.

⁷⁸ Uo., 109.

(*Ecclesiasticus continendus Status*), a főpapoknak járó tiszteletről (*Honor impendendus Pontificibus*), a főemberek és vitézek tiszteletéről (*Magnatum, et Militum Observantia*) szóló intelmek feldolgozása. Ezeket az uralkodásban megvalósítandó egyes erények megverselése követi (5–8. intelem, 11–14. elogium): az igaz ítélet és a türelem gyakorlásáról (*Patientia, et Justitia Regum sunt Ornamenta*), a vendégek befogadásáról és gyámolításáról (*Hospitalis Externorum Exceptio, Regno utilis*), a tanács súlyáról szóló intelem (*Ubi Consilia, ibi Salus*), és arról, hogy a fiak kövessék az elődöket (*Imitatio et Obedientia, Regia sunt ornamenta*). A két utolsó intés pedig kegyességgyakorlással kapcsolatos figyelmeztetéseket tartalmaz. Az imádság megtartásának (*Oratio, Salus Regum*) fontosságát hangsúlyozza a 9. elogium. Az ájtatos vezetőt az Úr mindig megsegíti, általa népe is sok veszedelemből megszabadul:

Qui cum Altissimo
Vigiliis Regnum definit,
Illud externis periculis eximit.⁷⁹

A 17. elogium témája az utolsó intelem, amely az erényekről szól általában (*Virtutes, Regum Gemmae*). Tarnóczy a dicsőítő sorokban mind közül főként az irgalmasságot, igazságosságot, türelmet emeli ki:

Cor miserorum si fueris,
In omnium corde vives.
Justitiam Clementiam ita devincias,
Ut vincas in bono malum.⁸⁰

A fentieket követően, a 18. résszel kezdődően az Imre herceg életéből vett események válnak a magasztaló versek témájává. Előbb a veszprémi templomban tett szüzességi fogadalma a dicsőítés tárgya. Az anyagi herceget az elogium az *Énekek Énekét* idézve tövis között nyíló liliumhoz hasonlítja („ut Lilium inter spinas”), amely mintegy ízelítőt ad az Úr jó illatából:

Hunc triumphi loco spirat odorem,
Dux liliatus:
*Quem odoratus est Dominus.*⁸¹

Majd a további életrajzi vonatkozású részek a házasságában is szűzen élő herceg témáját (19.), halálának történetét (20–21.) és Szent István király gyászatát (22.) dolgozzák fel. Ezeket követik az Imre halála utáni csodatörténetek és a szentté avatás leírása. Itt a szerző megemlékezik Caesareai Eusebius püspök legendabeli látomásáról: Imre lelkét angyalok viszik az égbe (24.). A szerző Magyarországot dicséri, és örömmre bízta, mivel új égi pártfogója született:

⁷⁹ *Uo.*, 102.

⁸⁰ *Uo.*, 110.

⁸¹ *Uo.*, 119.

Hanc a te panegyrim,
Pannonia, exigit Emericus,
De te tam bene meritis.⁸²

A 27. rész (*Dat lumen tenebris*) újból a herceg példamutató tisztaságát állítja az olvasó elé. Az elogium egészét átjárja a fényszimbolika, Imre szűzi életével fényhordozóként tündöklük:

Melius luxit Emericus,
Qui nec ipsas
Umbræ suae latebras,
Sine luce coecas passus.⁸³

Végül az utolsó elogiumban a herceg halála után bekövetkezett egyetlen csodáról olvashatunk. A legenda szerint Imre sírjánál egy Konrád nevezetű német lovag vezekelt. A herceg közbenjárására azonban megszábadult bilincseitől, emellett a pecsétes levélbe írt bűnlajstroma eltűnt a papírról. Az elogium megemlékezik erről a lovagról, aki az Urat dicsőíti a vele történt csodáért. A könyv pedig a szentjeiben megdicsőülő Isten képével zárul:

Ac sic tandem,
Conradus ut tabula rasa,
Sine ulla vitij nota,
Vir integer scelerisque purus,
In Domino jubilat,
Laudatque in Sanctis suis,
Pro tanto criminum suorum
*Jubilea.*⁸⁴

c) *Rex admirabilis, sive vita S. Ladislai Regis Hungariae Historico-Politica*

Tárnóczy István harmadik királyéletrajza, a *Rex admirabilis* egy évvel az Istvánról és Imréről szóló kötetek után jelent meg, 1681-ben Bécsben. Szent László király életrajzának kedvező fogadtatásáról árulkodik az, hogy két év múlva ugyanitt újra kiadták. Népszerűségéhez hozzájárulhatott gazdag illusztráltsága: minden elogiumot egy-egy metszet kísér. A címlap-előzékkel együtt 51 illusztrációt tartalmaz. A *Rex admirabilis* képsorozatát a velencei Domenico Rosettinek tulajdonítják, de rajta kívül három másik rézmetsző mester közreműködése is feltételezhető. A trienti (1545–1563), majd a nagyszombati zsinat (1631) liturgikus rendelkezései nyomán a 17. század folyamán a Szent László-kép gyökeresen megváltozott. Az 1630-as évektől a korábbi ikonográfiai ábrázolás kedvelt világi harcos alakja fokozatosan átadta a helyét egy másféle értékrendet hordozó eszmének. Az *athleta Christi* típusát felváltotta az irgalmas keresztény uralkodó, hitvalló

⁸² Uo., 172.

⁸³ Uo., 185.

⁸⁴ Uo., 186.

(*confessor*) ideálja. A király szentsége került a kultusz középpontjába. Így a korabeli képzőművészeti és irodalmi alkotások főként Szent László kegyes, imádkozó, aszketikus életét méltatták.⁸⁵ Ez az újfajta ábrázolás jelenik meg Tarnóczy művében is képi és írott formában egyaránt.

A Szent László-életrajz mindkét kiadásának ajánlása a frissen magyar báróságot kapott, feltehetőleg olasz származású Joaneli Sylvesternak szól. Az 1683-as bécsi és az 1727-es nagyszombati nyomtatvány változatlan utánnyomata az első kiadásnak. Az 1683-ban megjelent *Rex Admirabilis* többletként egy címlapelőzékot tartalmaz. Ennek I. Franck jelzettel szignált metszete a fent említett mecénást jeleníti meg. A metszet győztes hősként mutatja be a pártfogót: ülve alvó testhelyzetben, körülötte elszórt fegyverekkel, pajzzsal, harci dobokkal. Mellette két páncélos öltözetű angyal jelenik meg, akik pajzsot, lándzsát és kardot tartanak kezükben. A felső-magyarországi nemes azzal érdemelhetette ki a szerző bizalmát, hogy a Szepességben templomokat, oltárokat építtetett, illetve restauráltatott. Erről az ajánlásban meg is emlékezik: „Tuam operam templa structuram et restaurationem, ornatum Altaria, decorem ornamenta, donaria culturam, devotiones augmentum sumpserunt et incrementa.”⁸⁶ Ugyanitt, a vallásosság, kegyesség gyakorlásának toposza mellett dicséri a mecénás török háborúban tanúsított vitézségét, és hogy kiérdemelte a bárói címet.⁸⁷

A *Rex admirabilis* verses dicsérő énekeit megelőző rövid prózai szövegek, az előző két királyéletrajztól eltérően, nem tartalmaznak forráshivatkozást. Ehelyett viszont számos csillaggal lábjegyzetelt magyarázatot, kiegészítést találunk bennük. Ez az eljárás teljesen hiányzik az elogium-sorozat előző két kötetéből. A László-életrajz hivatkozásaiban történelmi személyekre,⁸⁸ földrajzi helyekre⁸⁹ és etimológiai, lexikai vonatkozású megjegyzésekre vonatkozó rövid kiegészítéseket olvashatunk. A mosoni ütközet kapcsán például az *abluere* ige magyar jelentését hozza összefüggésbe a mező nevével: „Mosni idem est Hungaris ac lavare, vel abluere.” Ezzel kapcsolatos szójátékot közöl ugyanis a főszövegben:

Illud tamen honoris obtinuit locus,
Postquam Ladislai victoria,
Hostili sanguine se abluit...⁹⁰

⁸⁵ KERNY Terézia, *Szent László és a magyar szentek tisztelete a jezsuitáknál (1550–1630) = A magyar jezsuiták küldetése...*, i. m., 424–440.

⁸⁶ TARNÓCZY, *Rex admirabilis...*, i. m., 1681, [3].

⁸⁷ „Assentionem porro haec Magnificentia Tua ne putet quae juratorum testium, et plurium experientiae, verissima forent, noluit tamen ipsa Serenitas Regia avara esse suae lucis, quin de sua serenitate, Illustrissimum Tibi Baronatus titulum inter Hungariae Magnates, Illustrissimae absque hoc familiae Tuae adderet.” *Uo.*, [5].

⁸⁸ Pl. László apja, I. Béla: „Bela Bohemis alba.” *Uo.*, 7.

⁸⁹ Pl. „Pole, campus est Polonis.” *Uo.*, 9.

⁹⁰ *Uo.*, 34–35.

Hasonlóan szemantikai jellegű jegyzetet fűz egy helyen a *hungarorum* szóhoz: „Hunger Germanis est fames.”⁹¹ Más lábjegyzetben a dátum kapcsán Loyolai Ignác halála napjáról emlékezik meg: „30. Julio in Vigilio S. Ignatij S. Patris Nostri mortuus.”⁹²

Tartalmi vonatkozású különbség egyrészt, hogy a Szent László-kötet legvégén Tarnóczy közöl egy latin nyelvű himnuszt (könyörgéssel együtt) a királyról;⁹³ másrészt, míg István és Imre herceg életrajzában a kezdő elogiumok a gyermek- és ifjúkorral kapcsolatos eseményekről szólnak, a *Rex admirabilis*ből ez elmarad. Az életrajz első része összefoglalva tárgyalja László származását, születését és trónra jutását. Ez az elogium hangsúlyozza királyi eredetét, ahogy a metszeten olvasható felirat is jelzi: „Natus ex coronis ad coronas.” László a dicső felmenők érdemes utódként jelenik meg:

*Sapiens nepos,
Primo Hungariae Regum parenti
Datus in coronam.
Et in Patriae laudis laudem.*⁹⁴

Erre mintegy keretként visszacseng az 50. elogium záróverse, amelynek címmzettjei viszont a szent király méltatlan utódai.

Melchior Inchofer *Annales ecclesiastici regni Hungariae* című művében, amely Tarnóczy elogium-sorozatának egyik fő forrása, hangsúlyos figyelmet szentel a *Szűz Mária, a magyarok patrónája*-témának. Tudomásunk szerint Inchofernél fordul elő először a Mária országa-toposz (*Hungaria – Regnum Mariae*) pontos latin nyelvű megfelelője.⁹⁵ Inchofer kiemeli I. László király Mária-tiszteletét. A barokk századában egyébként is kedvelt ábrázolási mód Szent László hódolata az Istenanya előtt. Ezt néha összekötik az ország második felajánlásának témájával: néhány ábrázoláson, ahogy István király a koronát, úgy László rózsafüzéres kardját nyújtja Szűz Máriának.⁹⁶ A kardra tekert rózsafüzér Szent László megváltozott ikonográfiájában, a Magyarok Nagyasszonya-tisztelettel összefonódva, legelőször a 17. század végén, Hevenesi Gábor *Ungariae Sanctitatis* című kötetében jelent meg. Tarnóczy életrajzában szintén több metszet jeleníti meg László királyt Mária szobra, oltára előtt fohászkodva (24–25.). A László születése-

⁹¹ *Uo.*, 149.

⁹² *Uo.*, 293.

⁹³ „Ladislae, quae so, totis/ Te laudare possim votis [...]” incipitű himnuszt közli. *Uo.*, 496.

⁹⁴ *Uo.*, 6.

⁹⁵ TUSKÉS Gábor, *Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban* = „Hol vagy, István király?": *A Szent István-bagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., Gondolat, 2006, 237–267, 253.

⁹⁶ KERNY Terézia, „S. Ladislaus Rex Ungariae rosario ensi obvoluto pugnare solitus”: *A főlajánlás téma és a rózsafüzér attribútum Szent László barokk ikonográfiájában* = *A domonkos rend Magyarországon...*, i. m., 331–350, 334; KERNY, *Szent László hódolata...*, i. m., 516–531.

ről szóló első elogium kísérő metszetén, a páncélos ruhába öltözött király olyan pajzsot tart kezében, amelyen a gyermek Jézust ölen tartó Istenanyát *Patrona Hungariae* felirat keretezi.

Tárnóczy Szent László királyt több alkalommal is új Dávidnak nevezi, „*novus Davide*”.⁹⁷ A kunok felett aratott győzelmét például Dávid és Góliát harcához hasonlítja:

Mirare in corpore Saulem,
in mente Gigantem,
Victoriam Davidem Ladislaum.⁹⁸

A harcokban tanúsított vitézségeért a mitológiai alakok közül Mars és Herkules nevével ruházza fel, ahogy fent említettem a 29. elogium kapcsán vagy a 49. rész összefoglalójában („*novus Hercules*”). Ezek mellett szentsége és kegyessége miatt a szerző gyakran fényességhozóként, a sötétségben tündöklőként beszél róla. Így például a vakokról szóló csodatörténetben ezt olvashatjuk: „*Hic est, qui e tenebris/ Facit splendescere lucem*.”⁹⁹ A kanonizáció idején fénylő csillag az elogium szerint annak jele, hogy „*Ladislaum vere fuisse Filium lucis*”.¹⁰⁰

A második résztől kezdődően számos elogium témáját László harcok történetei képezik, majd a király kegyes cselekedeteire és egyházépítői tevékenységére irányul a figyelem. A kötetnek majdnem a fele, a 33. résszel kezdődően, a király halála után történt csodás eseményekről emlékezik meg. Csodás elemek azonban még az életében történetekben is megjelennek. Így a negyedik rész a Salamonnal vívott pozsonyi csatáról ír, amelyből László került ki győztesen. A legenda szerint angyalok segítették a harcban. Ez megjelenik az ide kapcsolódó illusztráción: szóban és képi ábrázolás formájában is (a király lovas alakja fölött két angyal látható, kezükben nyíllal). Az ezt követő rész egy újabb Salamonnal folytatott csatáról szól, amelynek metszetén szintén látható a két pallossal felfegyverkezett angyal. Itt már az elogium versei is utalnak az égi segítségre. A mosoni mezőn vívott küzdelem győztese újból László herceg:

Hilaratus in bona causa,
Cum choris coelitum ad pugnam,
Quasi ad triumphum procedit.¹⁰¹

A 6. elogium Salamon Visegrád várába való bebörtönzéséről emlékezik meg, a következő pedig szabadon engedéséről. A kunokkal (9. Kapolcs, 10. Ákos vezette) és más népekkel folytatott csaták szintén helyet kapnak a

⁹⁷ TARNÓCZY, *Rex admirabilis...*, i. m., 1681, 58.

⁹⁸ *Uo.*, 88–89.

⁹⁹ *Uo.*, 414.

¹⁰⁰ *Uo.*, 362.

¹⁰¹ *Uo.*, 36.

Szent László-életrajzban.¹⁰² Ezek áttekintése után, mintegy összefoglalóként a 19. rész hangsúlyozza,¹⁰³ hogy a kegyes király minden győzelmét Isten segítségének tulajdonította:

His spectaculis ut Ladislaus
Fieret spectabilior,
Non suam in omnibus victorijs,
Sed Dei, quo adiutore pugnavit,
Vnice spectavit *Gloriam*.¹⁰⁴

A későbbiekben a 29. elogium állít emléket Szent László harci vitézségének: Hungária Marsa (*Martem Hungariae*) és a keresztények Herkulese (*Herculem Christianum*) nevekké ruházva fel őt.

A korabeli Szent László-ikonográfiában, mint fentebb már utaltunk rá, a vitéz lovag képe mellett fokozatosan előtérbe kerül a kegyes király alakja. Tarnóczyánál számos példát találunk erre. Egyik ilyen epizód az István szentté avatásának története. A legenda szerint addig nem lehet felnyitni István koporsóját, ameddig családjában nem áll újra helyre a béke. László erről csodás kinyilatkoztatásban értesül, háromnapos ima, böjt és önsanyargatás után.¹⁰⁵ Ennek következtében engedi tehát szabadon Salamont a

visegrádi fogságból. A szerző fennkölt hangnemben magasztalja ezt a napot:

Felix dies!
In qua Salamonis carcer, Stephani
Sepulchrum, Cor Ladislai,
Sub una patuere concordiae clavi.¹⁰⁶

Szent László virrasztásairól (25.) és eksztatikus tapasztalatairól (24.) szintén olvashatunk a könyvben. Visszatérő téma, hogy a király imádságai meghallgattatást nyernek. Ezt dolgozza fel a 12. rész: a legenda szerint az éhező csapat számára, Szent László könyörgésére, Isten szarvas- és bivalycsordákat küld. Ehhez hasonlóan a többi csoda is az ő segélykérő imájára következik be. Így változik át kővé a menekülő kunok által a magyar sereg közé szórt pénz (13.), ugyancsak László fohászzkodására fakad víz a sziklá-

¹⁰² 15. Roxolanos triumphat, et Ruthenos; 16. S. Ladislai de Polonis victoria; 17. Binas nationes, Bohemos, & Moravos, totidem pugnis expugnat; 18. Silesios, et Honnos pari victoriam domat.

¹⁰³ Az 1681-es kiadásban ennek metszete hiányzik, helyette tévesen a 21. elogiumot kísérő ábrázolás került ide is. Az 1683-as és 1727-es kiadásokban viszont a 19. elogiumnak megfelelő metszet jelenik meg, amelyen Szent László Jézus keresztye előtt térdelve látható.

¹⁰⁴ *Uo.*, 172.

¹⁰⁵ „Tandem post indictas Triduanas preces, et jejunia, alisque corporis macerationes, vox audita: non prius apertum iri sepulchrum, quam Salomon, a vinculis solvatur; publicum plausum aucturus.” *Uo.*, 53.

¹⁰⁶ *Uo.*, 61.

ból (14.).¹⁰⁷ A vízfakasztó csoda divatos barokk kori téma a Szent László-ábrázolásban, később, a 18–19. századi oltárképek legelterjedtebb típusa. Ennek népszerűvé válásában nagy szerepe volt a Tarnóczy könyvében található metszetnek.¹⁰⁸

Mindezek mellett Szent Lászlót az irgalmasság cselekedeteinek gyakorlójaként is példaértékűnek állítja elének a kötet. A 27. elogium a menekültek, özvegyek és árvák pártfogójaként emlékezik meg róla. Alázatosságának hangsúlyozásával mindenkit szolgáló úrként említi:

Nunquam, enim melius dominatur
Princeps, quam cum omnibus
Fit omnia serviendo.¹⁰⁹

A király kegyességének külső megjelenítésére több példát is találunk. Térden állva imádkozó alakként ábrázolja a 12., 19. és a 24–26. elogium metszete. A király egyházépítő tevékenységére, egyházpolitikájára szintén kitér a szerző. Így például arra, hogy II. Orbán pápa felkérésére László király is részt vett a keresztes háborúban (31.). Emellett a váradi és zágrábi székesegyházak, püspökségek megalapítását beszéli el egy-egy elogiumban. Szent László a bihari püspökség székhelyét helyezte át Váradra, és az itteni templomot Nagyboldogasszony tiszteletére emeltette. Az erről szóló 21. részben hangsúlyos a Szűz Máriának királynőként való megnevezése, a *Patrona Hungariae* toposz ilyen formában viszont nem szerepel:

Fabula effecta Regnorum,
Ubi veram Reginam Mariam
Non ut Dominam, serva honorasti.¹¹⁰

Szent László haláláról (1095. július 30.) a 32. részben olvashatunk. Az ehhez készített rézmetszet a királyt kezét imára kulcsolva, baldachinos ágyon fekvé ábrázolja, mellette a halál szimbólumaként megjelenik egy csontváz is. A kép egyik oldalán a püspök látható a kíséretével, másikon zokogó nemesek. A jobb felső sarokban pedig angyalok vezetik Lászlót a Szentháromság elé. Ennek az illusztrációnak előzményeként Kerny Terézia a lengyelországi Bielany kamalduli templomának olajfestményét (1630 körüli) tekinti. Ez szintén főurakat, egyházi személyeket ábrázol és a király mennybe szálló lelkét.¹¹¹ A dicsőítő sorokban pedig, az elogium-sorozat előző két kötetéhez hasonlóan, az elhunyt erényeiről, a haza mérhetetlen nagy veszteségéről, gyászos fájdalmáról olvashatunk:

¹⁰⁷ „Nihil mirum proinde, ex ore/ Regis a Deo benedicti.” ; „Exaudit coelum orantem Ducem...” *Uo.*, 127.

¹⁰⁸ KERNY Terézia, *Szent László lovas ábrázolásai*, *Ars Hungarica*, 1993/21, 39–54, 43–44.

¹⁰⁹ TARNÓCZY, *Rex admirabilis...*, i. m., 1681, 248.

¹¹⁰ *Uo.*, 191.

¹¹¹ KERNY Terézia, *Szent László halála és temetése a képzőművészetben*, Magyar Egyháztörténeti Évkönyv–Annales Historiae Ecclesiae Hungaricae, Bp., 1996, 73–83, 74–75.

*Hinc nostris fletibus
Illius gaudia redimuntur,
Gemite Hungari tam gemmeum
Principem;
Cadant oculorum gemmae,
Ob amissum Margaritum.*¹¹²

A 33. elogiummal kezdődően a Szent László halála után bekövetkező csodák feldolgozása következik. Elsőként az ún. szekércsodáról emlékezik meg. A legenda szerint, amikor a király koporsóját Várad felé szállították, míg a kocsisok pihenőt tartottak, a szekér váratlanul, minden igavonó nélkül elindult a városba a helyes úton. A *Rex admirabilis*ban található metaszet újszerűen ábrázolja ezt a csodát: az „isteni erőtlől” repülő koporsót, az ikonográfiában itt először, angyalok emelik a váradi székesegyház felé.¹¹³ A szerző maga is említi az angyalokat a szövegben:

*Haec simul obibant vices funebri
Pompae Ladislai;
Et ne in lapidem offenderet,
Angelorum volatu sublevabatur.*¹¹⁴

Tarnóczy a király Szűz Mária iránti nagy tiszteletével, szeretetével köti össze ezt a csodatörténetet. Az általa alapított és Nagyboldogasszonynak szentelt székesegyházba repítette sebesen az égi erő a koporsót.¹¹⁵ Ugyancsak a holttest szállításához kapcsolódik egy büntetőcsoda, amit Tarnóczy is felhasznál (35. *Blasphemus quidam ad ejus sepulchrum poenas luit, et scelus abluuit*). A legenda szerint útközben valaki megjegyezte, hogy a meleg miatt a holttest bűzlik. Ennek következményeként áll a vállához ragadt, amíg sajnálatát nem fejezte ki, ezután, bár áll a visszafordult rendes helyére, a helyén forradás maradt. A hagyomány számos Szent László sírjánál történt csodás gyógyulást jegyez. Ezekből jó néhányat megtalálunk Tarnóczynak a latin nyelvű életrajzában. Három gyógyulást említ a szentté avatás előtti időből (36–38.). Ezt követően pedig olvashatunk a leprás (40.) és a fertőzöttek (46) megtisztulásáról. A király közbenjárására a jézusi csodákhoz hasonlóan a süketek hallanak (41. *Surdi auditum Recipiunt*), a némák beszélnek (42. *Dat mutis loquelam*), a sánták erős lábakon járnak (43. *Dat claudis gressum*), a vakok látnak (44. *Coecos illuminat*).

A szentté avatást kísérő égi csodajel egy újabb elogium (39.) témáját képezi. A hagyomány alapján a szertartás alatt hat óra körül tündöklő fényű csillag jelent meg a templom fölött, ahol a szent király nyugodott. Ez két óra hosszáig ragyogott az ünneplő embersokaság fölött. A dicsérő vers szerint ez az égi jel annak bizonyítéka, hogy László valóban a Fényes-

¹¹² TARNÓCZY, *Rex admirabilis*..., i. m., 1681, 296.

¹¹³ KERNY, *Szent László halála*..., i. m., 78.

¹¹⁴ TARNÓCZY, *Rex admirabilis*..., i. m., 1681, 301.

¹¹⁵ „Ut velocius ad Mariam evolare, / Et in sine motum celeriores approbare.” *Uo.*, 305.

ség fia volt.¹¹⁶ A kanonizációt követő csodák közül a gyógyulásokon kívül Tarnóczy bevélogatja a haza segítségére siető szent legendáját (45. *A pestifera Sue Patriam Liberat*), az aranyveréssel kapcsolatos történetet (48. *Miracula auro obsignat*) és az újabb vízfakasztó csodát (47. *Fontes miraculosi Sancti Ladisla*). Ez utóbbit érdemes kiemelnünk, mivel a szerző ennek prózai részében utal a megírás korabeli búcsújáró hagyománya: „Magnus ad hos populorum sit accursus, maxime vero die vigesima septima Junij, qua ipsus Sancti festivus dies celebris quotannis recurrit.”¹¹⁷

A két záró elogium tartalmilag és szerkezetileg egyaránt eltér a korábbiaktól. Elmarad a prózai felvezető. Bár a 49. rész a *Compendium miraculorum Sanctis Regis* címet viseli, nem annyira a csodás eseményekről, mint Szent László vitézi és erkölcsi nagyságáról szól általában. Úgy jeleníti meg a királyt, mint aki a népéért hozott áldozataival a haza boldogságát teremtet-
te meg:

Publicae felicitatis felix
Introductor,
Se ipsum patriae subduxit.¹¹⁸

Végül az *Epitaphium* című záró rész az előzőhöz hasonlóan a kegyes király csodálatra méltó érdemeit dicséri.¹¹⁹ Ismételten kitér a Szűz Mária iránti tiszteletére, a keresztény hit védelmezőjeként emlékezik meg róla:

Pius;
Novus religionis instaurator,
Et virtutum Christianarum
Institor,
Languentem pietatem erexit.¹²⁰

Tarnóczy a záró sorokban az olvasót mint méltatlan utódot szólítja meg. A dicső ős követésére buzdít, aki életével és halálával örök példát mutatott:

Sequere et tu degener nepos,
Habes vestigia in marmore,
Habes in Daciae lapidibus.¹²¹

A Szent László-életrajz metszeteinek és az elogiumok szövegeinek kapcsolódása nem hasonlít az emblémás könyvekére. Az elogium-sorozat harmadik kötete, bár illusztrációkkal látták el, tartalmilag szorosan kapcsó-

¹¹⁶ *Uo.*, 362.

¹¹⁷ *Uo.*, 450.

¹¹⁸ *Uo.*, 483.

¹¹⁹ Az alábbi kezdő sorokkal: „Mirare miracula viator,/ Et thaumaturgum venerare,
Admirabilis hoc princeps/ Exposcit Ladislaus,
Septimi Hungariae regum successor [...]” *Uo.*, 487.

¹²⁰ *Uo.*, 488.

¹²¹ *Uo.*, 491.

lódik az előző két életrajzhoz. A metszeteket valószínűleg a mű megírásától függetlenül vagy azután készíthették. A dicsőítő versek szövege nem támaszkodik az illusztrációkra, nem értelmezi azokat, és nem használja elmélkedések forrásaként. Tarnóczy Szent László-életrajza tehát nem sorolható az emblémás könyvek közé. A kötet egyedi népszerűségét (újra kiadás) viszont bátran tulajdoníthatjuk illusztráltságának. Tarnóczy kötetének metszetei a későbbiekben jelentősen befolyásolták a Szent László-ikonográfiát. Népszerűek voltak. Különösen a vízfakasztás, a Szent László pénzének történetét és a váradi székesegyház alapítását megörökítő metszeteket sokszorosították.¹²²

¹²² Így például a 32. metszetet nagyította fel 1734-ben Schmaltz Theotimus ferences szerzetes a búcsúszentlászlói rendház számára. KERNY Terézia, *Néhány dunántúli Szent László ábrázolásról* = *Szent László király emlékei Dunántúlon: Tanulmányok*, szerk. MIKLÓSI-SIKES Csaba, KERNY Terézia, Sümeg, 2000, 69–88, 80; Uő, *Szent László halála...*, i. m., 75.

V. KÉT NYELV HATÁRÁN: FORDÍTÁSOK

Tarnóczy István nyomtatásban két latin kegyességi mű magyar nyelvű fordítását jelentette meg. Az első, a *Menyben vezető Kalauz* 1675-ben Nagyszombatban látott napvilágot. Ez Giovanni Bona (1609–1674) *Manuductio ad coelum*ának fordítása. Négy évvel később, 1679-ben ugyanitt adták ki a *Nagy mesterség a jó élet* című könyvet, amely Roberto Bellarmino (1542–1621) *De arte bene moriendi*jének fordítása. Bona *Manuductio*ja esetében érdeemesnek tartom nem csupán a jezsuita által készített, hanem a néhány évvel ezután megjelent protestáns fordítást is bevonni az összehasonlításba. 1705-ben Debrecenben látott napvilágot Huszti István *Az égre kézen fogva vezető Kalauz* című könyve, amely minden jel szerint nem ismerte a korábban megjelent fordítást. A második alfejezetben Tarnóczy Bellarmino-fordításának az eredetivel való összehasonlítását fordításelméleti és filológiai szempontból vizsgálom.

A 16–17. századi műfordítói gyakorlatról többen is figyelemre méltó tanulmányokat jelentettek meg: így többek között Bartók István,¹ Gábor Csilla,² Petróczi Éva.³ Köztudott, hogy a 17. században a fordítás fogalmán nem ugyanazt értették, amit napjainkban. A fordítók szabadabban kezelhették a forrásszöveget: saját betoldásokkal, magyarázatokkal bővíthették azt, rövidíthették, egyes szövegrészeket teljesen átírhattak. A fordítók néhány esetben jelzik is az ilyenféle módosításokat. Debreczeni T. István Perkins-fordításában az olvasóhoz címzett levélben így figyelmeztet: „ezen meg-fordított munkámnak egy igen szép, hasznos, és gyönyörűsége része, u.m: *némelly lelki el hagyattatásoknak meg-világosítása*. az időnek mostohasága, és a Pappirosnak szűk volta miatt mostan kimaradott, melylyel-is kész voltam volna ha Istenemnek úgy tetszet volna számodra kedveskedni.”⁴ Máskor a fordítás elkészülésének körülményeiről tudósít a fordító. Debreczeni Péter például a *Tizenkét üdvösséges elmélkedés* előjáró beszédében Kegelius latin nyelvű könyvének „szűk voltára” hivatkozik, emellett pedig a közérthetőség fontosságát is kiemeli: „nem mindenek

¹ BARTÓK István, „Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...”: *Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritika-történetéhez*, ItK, 1993/4, 451–469; Uő, *Terminusok és szakkeifejezések: Medgyesi Pál és a magyar tudományos műnyelv = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÖRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008, 156–163.

² GÁBOR Csilla, *A szöveg színe és fonákja: Fordítói elvek és gyakorlatok a régi magyar irodalomba*, Literatura, 2009/1, 44–52; Uő, *Fordítás és nyelpteremtés a XVII. század irodalmi gyakorlatában = Magyarul megszülető tudomány: Apáczaai enciklopédiájának összhangja és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében*, szerk. PÉNTEK János, Bp., Lucidus, 2004, 21–30.

³ PETRÓCZI Éva, *Egy fordítás háttértörténete: Lewis Bayly: The Practice of Piety–Medgyesi Pál: Praxis Pietatis*, ItK, 1997/5–6, 634–650; Uő, *Régi bort új tömlőbe – néhány új szempont Medgyesi Pál Bayly-fordításának vizsgálatához = Medgyesi Pál redivivus... i. m.*, 164–173.

⁴ DEBRECZENI T. István, *Kettős kereszt és kísértet alatt nyögő keresztény emberek lelki orvoslása*, Debrecen, 1685. RMK I 1330.

érthetnek meg effélét, minden nemzetek, az ő tulaydon nyelvek szerint buzgoságossaban és nagyobb ahittatossággal adhatnak bé az Urnak az ő könyörgéseket”.⁵ Továbbá jelzi, hogy egyetlen célt tart fontosnak, hogy az olvasóban imádságra való buzgóságot keltsen, ennek érdekében pedig szabadon kezeli a forrásszöveget: „soc helyen bővittem, soc helyen viszont rövidítettem, sokakat ki hadtam, és ismet sokaknac helyekben masokat helyheztettem, effelet mindenic elmelkedest külön ahoz szabot enekkel rekesztettem be”.⁶ Előbbivel ellentétben Szenczi Fekete István saját megvállása szerint nemcsak a tartalmi hűségre törekszik, hanem igyekszik a német formát is minél inkább megtartani Heinrich Müller elmélkedésgyűjteményének magyarra fordításakor.⁷

1. Egy mű két párhuzamos magyar fordítása. Giovanni Bona: *Manuductio ad coelum*

Giovanni Bona (1609-1674)⁸ *Manuductio ad coelum* című műve először 1658-ban jelent meg. Azonnal népszerű olvasmány lett: 1700-ig tizennégy latin nyelvű kiadást ért meg. Európa-szerte kedvelt kegyességi műként számos nyelvre lefordították (spanyol, olasz, francia stb.). A ciszterci szerzetes könyve, ahogy már a cím is jelzi, üdvösségre vezető kalauz kívánt lenni. Ennek a határozott célnak a megfogalmazásával kezdődik az első rész.⁹ Egyfajta keretet ad a műnek az első és utolsó rész azonos témája: az ember utolsó vége. Az első fejezet a célnak ismeretére, szem előtt tartására int, enélkül ugyanis nem járhat senki a helyes úton. A záró rész pedig a tökéletes élet végéről, az Istennel való egyesülésről szól. Erre pedig csak akkor juthat az ember, ha megszabadul minden földi ragaszkodástól és

⁵ DEBRECENI Péter, *Tizenkét üdvösséges elmélkedések*, Lugdunom, 1637, *Előljáró beszéd*. RMNY III 1637.

⁶ Uo.

⁷ SZENCI FEKETE István, *Lelki nyugosztaló órák, avagy báromszáz házji és asztali elmélkedések*, Lőcse, é.n. RMK I 1601. A fordításról l. FAJT Anita, „Kisoda csináltat aranyas Földet a rész Tálhoz?": Egy német elmélkedésgyűjtemény nyelvi jóformáltságának vizsgálata = *Epika: Fiatal kutatók konferenciája: Tanulmánykötet*, szerk. DOBOZY Nóra Emőke et al., Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2010 (Arianna könyvek, 3), 47–57; UO, *A német protestáns kegyesség nyelvre magyarul? Szenci Fekete István Lelki nyugosztaló órák című fordításának elemzése* = *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, Bolyai Társaság, 2013, 80–92.

⁸ Bár néhány évig jezsuita kollégiumban tanult, 16 évesen a ciszterci rendbe lépett be. Tizenöt évig szolgált Torinóban, majd Mondovi apátja lett. Később Rómába rendelték. 1669-ben bíborosnak nevezték ki. LEO O'NEIL, *Bona, Giovanni* = *The Catholic Encyclopedia*, II., New York, Robert Appleton Company, 1907, 645–646; T. BOYD, *Bona, Giovanni* = *New Catholic Encyclopedia*, II., New York, McGraw-Hill, 1967, 655.

⁹ „Ad Coelum te manuducere propositum mihi est, quinquē haec legis; ad illud, scilicet, bonum, quo adeptus, nihil possit ulterius desiderare.” Giovanni BONA, *Manuductio ad Coelum*, Coloniae Agrippinae, 1674.

bűntől. Bona *Kalança* pedig éppen úgy vezet az örök boldogságra, hogy a mindennapok kísértései elleni harcban és az erények gyakorlásában nyújt segítséget. A szerző hét fejezetet (3–9.) szán a hét főbűn ismertetésének és az ezek legyőzésére hozott gyakorlati tanácsoknak, majd a könyv második felében terjedelmesebben foglalkozik az erényekkel.

Bona könyvét először Tarnóczy ültette át magyarra 1675-ben. A fordítás *Menyben vezető Kalanç* címmel Nagyszombatban jelent meg. Ugyanennek ismerjük egy későbbi, 1720-as kiadását, amely a címlap szerint Újfaludi Márton, Bihar vármegye praeceptora támogatásával jelenhetett meg.¹⁰ Az ajánlást leszámítva, amelyet Újfaludi Mártonhoz címzett az akadémia nyomdája, az új nyomtatvány változatlan kiadása az elsőnek. Így már a Tarnóczy által írt olvasónak szóló előjáró beszédet közli.¹¹

Tarnóczy fordításának első kiadása után harminc évre jelent meg a második magyar fordítás: a református Huszti István (1671–1710 k.) *Az égre kézen fogva vezető Kalanç* című munkája.¹² A következőkben a két magyar Bona-fordítás tartalmi jellegű, majd lexikai, stilisztikai vonatkozású összevetését végzem el.

a) Tartalmi jellegű eltérések

A két Bona-fordítást összevetve egyrészt valószínűnek tarthatjuk, hogy Huszti nem ismerte a jezsuita által készített korábbi fordítást. Nemcsak hogy nem említi ennek létezését, de a szövegből semmilyen tartalmi, lexikai, stilisztikai jellegű hatás nem mutatható ki a protestáns fordításon. Példaként említhetjük itt a magyarban akkor még nem létező színház (*theatrum*) és tengeri kalózok (*mare piratis*) fogalmaink helyett alkotott eltérő megfeleltetéseiket: „komédiát jáczó hely” – „hajós tolvajok”/ „játék-néző hely” – „tüzes tolvajok”. Másrészt megállapíthatjuk, hogy Huszti szöveghívebb, szorosabb fordítást készített, mint Tarnóczy. A jezsuita fordító több esetben szabadabban kezeli a forrásszöveget. Ez különösen a bővítésekben és kihagyásokban, rövidítésekben érhető tetten. A következőkben az ilyen tartalmi jellegű eltéréseket vizsgálom.¹³

¹⁰ TARNÓCZY, *Menybe vezető...*, i. m.

¹¹ A második kiadás ajánlása szerint Bona e könyve igen segítheti abban az olvasót, hogy az üdvözülő kevesek közé számláltasson. *Uo.*, [5].

¹² Huszti István Leydenben és Halléban tanult. Hazatérése után ifj. Apafi Mihály udvari orvosa. 1699-ben Debrecenben kapott orvosi, majd a kollégiumban filozófiaprofesszori állást. 1704 után Rákóczi szolgálatában, a kurucok között orvosi szolgálatot végzett. HOPP Lajos, *A kegyes-érzelmes irodalom = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 352.

¹³ Az összehasonlítás korábban tanulmányként megjelent: KÓNYA Franciska, *Egy kegyességi mű két kora újkori magyar fordítása* (Giovanni Bona: *Manuductio ad coelum*) = „*Irtam a' magam Tanulo-bázatskámba*”: *A Res Litteraria Transylvaniae Vetus Irodalom- és Művelődéstörténeti Műhely fiatal kutatóinak tanulmányai*, szerk. KÖLLŐ Zsófia, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, Bolyai Társaság, 2013 (Egyetemi füzetek, 19), 47–68.

Bővítés

Bona *Manuductio*jának mindkét magyar változata tartalmaz rövidebb-hosszabb fordítói kiegészítéseket. Huszti István fordításáról megállapíthatjuk, hogy általában a forrásnyelvi szöveghez hívebb, mint a Tarnóczy műve. Az ajánlásan kívül Husztinál egyetlen jelentősebb fordítói kiegészítést sem találunk. Ezzel szemben Tarnóczy *Kalauz*ában számos tartalmi jellegű bővítés olvasható.

Tarnóczy és Huszti egyaránt jelzi a címlapon a fordítás célját: ezek a nemzet vizsgáztatásáért (Tarnóczy), illetve a nemzet hasznáért (Huszti) íródtak. Utóbbi azt is feltünteti, hogy a könyvet saját költségén jelentette meg.

Tarnóczy, 1675.

Huszti, 1705.

A' régi buzgó ájítatosságot szomjúhozó
Magyar Nemzetnek vizsgáztatására ki-
bocsáttatott

P. TARNOCZI ISTVAN

A' JESUS Társaságából való Theológus
által.

Mostan

Nemzete hasznáért Magyar nyelven
M.D.H.I. által, maga költségén közönséges-
sé tétetett.

Tarnóczy mottóval bővíti könyvét.¹⁴ Az ajánlás előtti oldalon egy zsol-táridézetet találunk két nyelven: „Utinam dirigantur vitae meae ad custodiendas justificationes tuas, *Psal 118. Vajha, igazgattatnának az én útaim a' te igazságidnak megérzésére*, *Psal. 118.*”¹⁵

Mindkét fordítás esetében a leghosszabb terjedelmű bővítésként az ajánlásokat kell megemlítenünk. Tarnóczy Szegedi Ferenc egri püspöknek dedikálja könyvét, aki hatévi (1669–1675) püspöksége alatt bőkezű irodalmi mecénásnak bizonyult. A termékeny jezsuita szerző, Nádas János három könyvet is ajánlott Szegedi Ferencnek. A püspök irodalmi mecénatúrájának mégis legjelentősebb eredménye a *Cantus catholici Latino-Hungarici* énekgyűjtemény kiadása (Kassa, 1674), amely a korábbi hasonló című Szőlősy Benedek-féle kiadás bővített változata.¹⁶

Tarnóczy 1675. március 22-én kelt leveléből,¹⁷ amelyet gróf Esterházy Ferencnek címzett, kiderül, hogy előbb őt kérte fel a Bona-fordítás megjelenésének támogatására. Elutasító válasz eredményeképp fordulhatott később új mecénáshoz. A Szegedi Ferenchez címzett ajánlásban először a

¹⁴ A jezsuita szerző általában kedveli a mottó használatát, ez latin és magyar nyelvű műveire egyaránt jellemző.

¹⁵ TARNÓCZY, *Menyben vezető...*, i. m., [2].

¹⁶ BITSKEY, *Püspökök, írók, könyvtárak*, i. m., 36.

¹⁷ ACSÁDY, i. m., 239–241; POLGÁR Ladislaus, *Bibliographia de historia Societatis Iesu in regnis olim Corona Hungarica unitis* (1560–1773), Romae, Institutum Hungaricum, 1957, 170.

mottóul választott szentírási vers Szent Bernát-féle értelmezését ismerteti, miszerint az élet útjain a sok veszedelem között lehetetlen eligazodni kalauz nélkül. Ilyen segítő kalauzként nyújtja a címzettnek jelen könyvét, mely magában foglalja „az Istennek, a’ természetnek, és az okosságnak törvényét”.¹⁸ Majd a patrónus erényeinek szokásos dicsérete és a záró jókívánság következik. Huszti István a maga fordítását II. Rákóczi Ferenc udvari marsalljának, Vay (Vaji) Ádámnak és nejének Zay (Zaji) Annának újeszten-dői (1705) ajándékol ajánlja. A levél terjedelme rövidebb, mintegy fele a Tarnóczyénak. Ebben megemlíti, hogy azért is gondolt rájuk, mert a kegyelmes asszony igazán kedvelte és becsülte előző könyvét, a *Paradicsom kertecskét*, amely Johann Arndt művének magyar fordítása.

Az ajánlást követő *Elöljáró beszéd* végén Tarnóczynál hosszabb betoldást találunk: egyfajta használati útmutatót fűz a fordításhoz. Ebben az olvasás helyes módjára (csendesen, lassan elmélkedve) tanítja az olvasót:

Bona, [8.]	Tarnóczy, 6.	Huszt, [10.]
<p>Faxit Deus, ut hic meus qualiscunque labor omnibus plurimum prosit; sed mihi praecipue, ne dicta mea factis deficientibus erubescant.</p> <p>–</p>	<p>Adgya Isten, hogy ez az én munkám akarminémű legyen, mindeneknek használlyon, kíváltképpen magamnak, hogy tanításomat cselekedetem meg ne szégyenítse.</p> <p>Végtére arra- is kérlek, hogy ezeket nem immet ámmal, avagy sebes futással olvas- sad; hanem csendes, békességes, és józan elmével. Mert valamint a’ zápor esső a’ földi veteményeknek nem sokat használ; a’ csendes, lágy, és meleg egek harmatozá- sa gyümölcseseb, és mindeneknek vidámitója; úgy ezeknek-is olvasása. Itt lelki sebeidet meg-gyógyíthatod, lankat erődöt meg-vidámíthatod, és üdvessegednek tárdgyát el-érheted:</p>	<p>Tselekedje azt az Isten, hogy ez az én gyenge munkám sokaknak sok hasz- nokra legyen; de mindenek felett magamnak, hogy az én mondásim, tselekedetim, melles- leg azokkal meg- egyezők nem lévén, meg-ne szégyenítse- senek.</p> <p>–</p>

Az ajánlások utáni legterjedelmesebb fordítói bővítést a 16. fejezet végén olvashatjuk. Ez az előzőleg tárgyalt témának (reménység és kétségbe-esés) rövid értekezésszerű kiegészítése. A Bona-féle szöveg a jócselekedetek említésével fejeződik be.¹⁹ Ehhez kapcsolódóan Tarnóczy hangsúlyozza, hogy semmije sincsen az embernek a saját jóságán kívül, és kiemeli a jócselekedetek gyakorlásának boldogságkeltő hatását. A bővítésnek itt nyomatékosító szerepe van.

¹⁸ TARNÓCZY, *Menyben vezető...*, i. m., [4].

¹⁹ „Calamitas, virtutis occasio est.” BONA, *Manuductio...*, i. m., 114.

Calamitas, virtutis occasio est.	A' nyomorúság, alkalmatlansága a' jószágos s cselekedetnek.	A' nyomorúság a' jószágos tselekedetnek alkalmatlansága.
–	Csak az egy jószágos cselekedet, az Embernek meg- becsülhetetlen jósága, mert csak a' teszi jóvá az Embert: és csak az teszi tekintetessé, és boldoggá. Ez pedig a' boldogság, csak egyedül maga az Embernek jósága; ezen kívül valámie vagyon csak hívság, és álhatatlanság. Senkiével nem dicsekedhetik, hanem csak a' magájával. A' szőlő tövet dicsirjük, ha ágait meg- terheli gyümölcse: vallyon nagyobra becsülnédé azt, a' mely arany gerezdekkel, és levelekkel tündöklének? a' minemőve: tulajdon jósága a' szőlő-tőnek az ő termése: az Emberben- is, a' dicsiretre méltó, a' mi magának sajájtya.	–

A szöveg bővítéseként említhető meg egy latin mondat átvétele is. Az olvasóhoz címzett előljáró beszédben Tarnóczy, mielőtt lefordítaná a Bonánál található Horatius-verssört, előbb idézi annak latin eredetijét.

Bona, IV.	Tarnóczy, 2–3.	Huszt, [7].
--- fuugor vice cotis, acutum Reddere quae ferrum valet, exors ipsa secandi.	<i>Fuugor vice cotis, acutum Reddere, quae ferrum valet, exors ipsa secandi.</i> A' fen-kőnek tisztét viselem, Melly a' fegyvert megszokta élesíteni, s' maga tompán marad.	[...] mint a' köszörű- kő olyan vagyok, melly a' vasat meg- élesítheti, maga a' vágásra alkalmatlan lévén [...]

Az eddig vizsgált, több mondatból álló beszúrásokon kívül Tarnóczy gyakran mondatföredékekkel, szókapcsolatokkal bővíti az eredeti szöveget. A könyv első fejezetében az Istennek járó tisztelet és dicsőség gondolatával egészíti ki a forrásszöveg névmását – olyan gondolat ez, amit a jezsuiták különösen is hangsúlyoznak:

Bona, 3.	Tarnóczy, 10.	Huszt, 3.
Errant studia et consilia tua, si ad ipsum non diriguntur.	Meg- csalatkoznak igyekezetid és tanácsid, ha nem igazgattatnak az ő tiszteletre és dicsőségére :	Tévelyegnek tanátskozásid és igyekezetid, ha ő reá nem igazgattatnak.

Tarnóczy István számos alkalommal bővíti az eredeti szöveget a „szent” megnevezés hozzáadásával. Így Stephanus, Laurentius és

Apollonia szűz neve a jezsuita fordításában „Sz. István”, „Szent Lőrincz” és „Szent Apollonia Szűz” címmel jelenik meg. Ugyanezt a jelzőt kapja egy alkalommal az evangélium is.²⁰ Máskor a forrásszöveg „Christi sanguine” szókapcsolatát „*Krisztus szent vérének*” fordítja.²¹ Hasonlóan méltóságcímekkel egészíti ki a Szentháromság személyeire vonatkozó utalásokat:

Bona	Tarnóczy	Huszt
146. ejus nutu et voluntate	215. ő szent Felsége akarattya	149. ő akaratja 's nézése
163. Christus	239. Christus Urunk	167. Christus
211. Ipse eam verbo [...]	309. ő szent Felsége hirdette ki [...]	217. ő azt szóval tanította

Számos példát találunk magyarázó betoldásra. A fordító megértést könnyítő kiegészítésekkel segíti az olvasót, ezek főként egyértelműsítő bővítések. Ahol a latin szöveg Apostolt említ, ott Tarnóczy több alkalommal is jelzi, hogy Szent Pálról van szó.²² Néhányszor a szentírási részekre való utalásokat (pl. az evangéliumi gazdag, Hámán) teszi világosabbá az olvasó számára. Máskor az eredeti szöveg szorosabb értelmének visszaadására törekedve a latin terminus (*invidus*) etimológiájára is kitér röviden, vagy egyszerűen megemlíti azt (*entropeliá*).

Bona	Tarnóczy	Huszt
13. cum eo	20. az ilyen lelki Atyával	10. az ilyennek
23. Avarus epulo aque stillam post tot saecula adhuc petit; et perpetuo mugitu frustra rogabit.	36–37. Amaz Evangeliumi Gazdag, mennyi sok száz esztendő után-is, csak egy csep vizet kérvén Abrahamtól, hogy nyelvét meg-hívesithetné, meg nem nyerhette.	22. A' fősvény tékozló, mind ennyi esztendő után-is egy tsepp vizet kér, és mindenkor böge-is haszontalan kérés lészen.
30. exidit Apostolus	46. Sz. Pál mondgya	29. mondotta az Apostol
42–43. Non capio hujus rei fidem a Lyceo, vel a	64. Ezt én velem el nem hiteti Aristoteles Iskolája	41–42. Mind ezeket én nem az Istennek szentséges

²⁰ BONA, *Manuductio...*, i. m., 127; TARNÓCZY, *Menyben vezető...*, i. m., 185.

²¹ BONA, *Manuductio...*, i. m., 198; TARNÓCZY, *Menyben vezető...*, i. m., 298.

²² Lásd még: BONA, *Manuductio...*, i. m., 128; TARNÓCZY, *Menyben vezető...*, i. m., 187; HUSZTI, *Az égke kézenfogva...*, i. m., 130.

Porticu, non a Cruce Christi, non ab aeterna Dei Sapientia; sed ab ipso mundo, ab ipsis vanitatum mancipiis. Audi Amanum opibus, potentia, honoribus super omnes tunc mortales eximium.	és bölcsessége. Sem a' Christus kereszti: sem az Istennek örökkén való bölcsessége: hanem ha a' Világ, és az hívságnak foglyai. Halhacza Amant, ki Asverus idejében minde- neknel gazdagab, hatalmassab, és méltóságossab vala [...]	dolgairól, nem böltseségéről mondom, hanem e' világról, és annak rabjairól. ²³ Halld-meg Hámánt, ki akkor kintstsel, hatalommal, tisztességgel minden embereknel fellyebb való volt.
219. exiguo pisciculo, similis est	320. Remora nevű halacs- kánál kisebb léssen is	225. a' tengeri kitsiny hajó tartó halatskához hasonló
59. Invidia dicitur; quia alterius excellentiam nimis videt.	85. Az irigy deákul invidus , onnan mondatik, hogy másnak méltóságát felettéb- is látta.	58. Irigységnek mondatatik, mert a' mások felsőbbiségét felette igen irigyl.
211. Ad hoc necessaria est Eutrapelia, quae certos fines praescribat, quos praetergredi nefas sit.	308. Erre szükséges a' nyájaskodásnak mestersége, a' melly Eutropeliának neveztetik , hogy bizonyos határt rendlyen, melynek által hágása vétek nélkül nem lehet.	217. Erre szükségesképen meg-kivántatik a' nyajas- sággal való élés, melly bizonyos végeket irjon elődbe, a' mellyeket által- hágni tilalmas dolog.

Huszt István fordítására, ahogy már előbb említettem, nem jellemző a saját szövegrésszel való kiegészítés. Egyetlen példaként a 25. fejezet címét említhetjük, ahol az eredeti *igazság* és *együgyűség* Husztinál *igazmondásra* és a *beszédben való együgyűségre* bővül ki. Itt a szövegbővítés jelentésszűkítést eredményez.

Bona, 166.	Tarnóczy, 243.	Huszt, 170.
De Veritate, ejusque usu. Simplicitas laudatur. Actus fidelitatis.	Az igazságról, és annak gyakorlásáról. Az együgyűség meg- dicsértetik. Az Hűségnek gyakorlásáról.	Az igaz-mondásról , és annak hasznáról. A' be- szédben való együgyűség dicsírtetik. A' hűségnek tselekedetei.

Kihagyás, rövidítés

A bővítésekhez képest a szövegkihagyások mértéke kisebb terjedelmű. Általában egy-két szó, szókapcsolat elhagyása jellemző, de mindkét fordí-

²³ Huszt itt magyarázás helyett teljesen kihagyja a görögök bölcsességét, nem tartja szükségesnek a mondanivaló szempontjából.

tónál megtörténik, hogy egy-egy teljes mondat is elmarad. Természetesen bármely hiányzó szó, szókapcsolat és mondat esetén fennáll az akarattalan kimaradás lehetősége (fordítói félreolvasás, sajtóhiba stb.).

Az alábbi szövegrészekből arra következtethetünk, hogy mindkét fordító gyakran a feltételezett olvasó számára lényegtelennek tűnő utalásokból, hivatkozásokból hagy el. Így marad el Arisztotelész iskolája Husztinál, Egyiptom neve és a Husztinál is zárójelbe kerülő mellékmondat Tarnóczynál. Ismétlések, szinonimák elhagyására lehet példa Husztinál a templomok építéséről szóló részben a *szent helyek* szó szerkezet elmaradása, de nem kizárt, hogy protestáns olvasója számára nem tartja fontosnak ennek említését.

Bona	Tarnóczy	Huszt
15. [...] ne corpore in deserto, animo sis in Aegypto.	27. [...] akár a' Pusztában, s' akar más egyéb helyen [...]	15. [...] testeddel a' pusztában, lelkeddel pedig Aegyíptusban [...]
42–43. Non capio hujus rei fidem a Lyceo, vel a Porticu, non a Cruce Christi, non ab aeterna Dei Sapientia; sed ab ipso mundo, ab ipsis vanitatum mancipiis.	64. Ezt én velem el nem hiteti Aristoteles Iskolája és bölcsessége . Sem a' Christus kereszti: sem az Istennek örökkén való bölcsessége: hanem ha a' Világ, és az hívságnak foglyai.	41. Mind ezeket én nem az Istennek szentséges dolgairól, nem böltségéről mondom, hanem e' világról, és annak rabjairól.
90. Hic fons est omnium scelerum, et imperfectionum: hic hostis, quem semper timere, semper impugnare debes, donec rationis imperio, quantum in hac vita fieri potest, subiciatur.	131. Ez minden vétkeknek, és fogyatkozásoknak forrása, és eredeti. Ez az ellenség, a' kitől mindenkor kell félned, és ellene szünetlen kell harcolnod, míg az okosságnak birodalma alá hódíthassad. –	90. Ez a' forrása minden vétkeknek és fogyatkozásoknak. Ez az ellenség, mellytől mindenkoron kell félned 's ellene tusakodnod, míg az okosságnak birtoka alá, (a' mennyire ez életben lehetséges,) nem vettethetik.
120. Tu ipse dux flagitiorum tibi es, et incentor criminum: tu mala omnia tibi struis.	175. Te vagy magadnak minden gonoszságra kalauzod, te gyűllasztod minden bűnre magadat : te szerzesz minden veszedelmet magadnak.	122. Te vagy a' magad gonosságára kalauz: te magad gyűjtöd a' magad veszedelmét.
180. [...] sed si pretio gemmae sacrarium, templum, aut aliud splendendum ac mirabile	263. [...] de ha a' drága gyöngynek árrával, Szent helyeket , Templomokat, vagy valami tettetés épüle-	185. De ha a' drága kőnek az árán, vagy templomot, vagy egyéb tettetés és tsudára méltó dolgot

opus extruxerit; magnificus nuncupabitur.

tet csinál, nagycságosnak neveztetik.

építene; Nagyságosnak neveztetnék.

135. In ipso vivimus, movemur, et sumus.

198. Eő benne élünk, mozgunk [...]

137. Ő benne élünk, mozgunk **és vagyunk** [...]

Számos szövegrészben megfigyelhető, hogy az eredeti szöveg felsorolásaiból a fordítók elhagynak egy-egy jelzőt, példát, hasonlatot. Rövidítenek, a mondanivaló szempontjából ezeket nem tartják szükségesnek. Általában Bona hosszú felsorolásainál kerül erre sor. Így az alább következő első két példában is, ahol a harag fiziológiai jeleinek leírása fél oldalt tesz ki, az ajánlott magaviselet ismertetése szintén részletekbe menő. Míg Huszti mindkét esetben hűen lefordítja az egészet, Tarnóczy az első szövegrészben az arc változásainak részletes ábrázolását, a másodikban pedig a ruházatra vonatkozó utalásokat hagyja el.

Bona

Tarnóczy

Huszti

44–45. Flagrant et micant oculi, tumescunt venae, horrent capilli, quatiuntur labia, strident dentes, spumant ora, rabida vocis eruptio colla ostendit. Non est ullius affectus facies turbator. Foedatur vultus, contrahitur frons, nutat caput, vacillant pedes, agitantur manus, et totum corpus indecora jactatione huc illuc circumfertur.

66. A' szemei égnék és szikráznak, az erek testében fel-dagadnak, haja szálai fel-állanak, orczája meg-rutúl, homloka öszve ránczolódik, reszket a' feje, lábai tántorganak, kezei nyúghatatlanok, és mind az egész testét semmi belső indulat úgy fel nem háborította, mint az harag.

43. Lángoznak és fényeskednek a' szemek, megdagadnak az erek, felborzadnak a' hajok, **öszve verődnek az ajakok, tsikorganak a' fogok, tajtékoznak a' szájak, ah fene szóknak kibotsátása, a' nyakak félre tekerítési:** Egy indulatnak is nintsen illy igen megháborodott ábrázattya. Embernek színe megváltozik, szemöldöke egybe rántzolódik, feje reszket, lábai tántorganak. Kezei tsattognak, és az egész test dísztelen hajtogatással egy's más felé vonattatik.

77. Vt nihil in te appareat, quod possit offendere intuentes: non sordes vestium, non frontis rugae, non motus incompediti, non signa contemptus, seu animi abalienati, non quicquid nauseam, vel fastidium parit.

112. [...] és köntösödnek csinoságára úgy vigyáz, hogy senki benned meg ne botránkoztassék.

76. [...] semmi olly te benned ne találtsák, melly meg-botránkoztatná a' nézőket: úgy mint se ruhádnak szennyei, **se homlokodnak egybeszedettett rántzai, se testednek maga viseletlensége, se más meg-útálásának, semmi el-idegenedésnek jele, és semmi olly, melly unal-**

A felsorolásból való kihagyás két-három elem esetében is megfigyelhető. Tarnóczy a vadászatot és madarászatot követő halászat példáját már nem fordítja magyarra. A második idézetben a szegénység és gazdagság szimbólumaiként használt két szópárt ugyancsak elhagyja. Huszti *Kalanjá-*ban szintén megfigyelhetünk hasonló kihagyásokat. A harmadik példában éppen a Tarnóczy által hangsúlyozott csendesség marad ki teljesen. Az ezt követő szövegrészben pedig a forrásszöveg *levél és gyümölcs* jelentéséből mindkét fordító elhagy egyet-egyet.

Bona	Tarnóczy	Huszti
209. [...] aucupium et venatio, quae statum tuum non dedecet: et piscatio, quae innocentior est [...]	306. [...] a' madarászó és vadászó helyekből az hol állapotod, és böcsülleted meg nem sértődik [...]	216. [...] a' madarászás és vadászás, a' mellyek a' te állapotodtól nem idegen dolgok; a' halászás-is ide való, a' melly leg-ártatlanabb
109. [...] horae momentum interest inter opes et egestatem, inter aulam et caulam, inter solium et securim.	158. Egy szem-pillantás vagyon, a' gazdagság közöt, és a' szegénység közöt.	110. [...] tsak egy óra a' közi a' gazdagságnak és a' szegénységnek, az udvar-nak és a' kunyhónak, a' Királyi székek és a' kardnak.
142. Nullum homini bonum est, si desit virtus: nulla quies, nulla felicitas nisi ex virtute.	208. [...] semmi ha az Embernek jószágos cselekedeti nincsenek, semmie nincsen, semmi nyugalma, semmi csendes-sége , semmi boldogsága nincsen az jó erkölcs nélkül.	144. Semmi java nintsen az embernek, ha jószágos tselekedete nintsen, semmi boldogsága nintsen másun-nan, hanem a' jószágos tselekedetből.
93–94. Ne igitur rami pravorum affectionum in folia et fructus erumpant [...]	135. Annakokáért hogy a' gonosz indulatnak ágai gyümölcsészetre ne indullyanak [...]	93. Hogy annakokáért, a' megvesztegetett indulatoknak ágai, levelet ne hozzanak [...]

A kihagyások okozta jelentésszűkülések mellett számos esetben éppen az eredeti jelentés általánosabbá válását idézi elő egy-egy szó, szókapcsolat elhagyása. Az alábbi idézetben a bűn megnevezésének mellőzésével általánosabb jelentésű kérdés fogalmazódik meg, amely a bujálkodáson kívül akár más vétkes szokásra, viselkedésre is értelmezhetővé válik.

Nam cur alienae luxuriae non ignoscis, qui nihil tuae negasti?

Miért nem engecz-meg másnak, ki magadnak semmit meg nem tagadtál?

Ugyan-is miért nem-lehet a' mások **bújázkodásának** meg-engedni, ha a' magadétól semmit el- nem vontál?

Egész mondatok kihagyása, ahogy a bővítés is, főként Tarnóczynál figyelhető meg. A jezsuita szerző két alkalommal alfejezetek végi (VII.1; XXVIII.2.) általános jellegű összefoglalót hagy el a magyar fordításból. Valószínűleg feleslegesnek tartja ezek lefordítását, mivel az előzőleg leírtak ismétlő megfogalmazásai.

Bona	Tarnóczy	Huszt
45. Modi nescius est, nec fraenum patitur, quem ita possedit.	67. –	44. Semmiben módot nem tarthat, se zabolát nem szenvedhet az, a' kit a' harag el-foglalt.
184. Volenti, et Deum amanti omnes poenae deliciae sunt.	269. –	189. Az akarónak és az Istent szeretőnek, minden büntetések, gyönyörűségek.

A fentiekhez hasonló összefoglaló jellegű mondat marad el Tarnóczynál az engedelmességről szóló 24. fejezet elején (alábbi 2. példa). Az ilyen összegző mondatok elhagyására a túlzott ismétlés elkerülése, a tömörebb megfogalmazásra való tendencia lehetett az ok. Husztinál egyetlen példát találtam teljes mondat elhagyására, mégpedig a test megszorításáról szóló 10. fejezet elején.

Bona	Tarnóczy	Huszt
73. Indulendum illi, non serviendum.	107. Kell valamit néki engedned, nem szolgálnod.	72. –
162. Haec sunt nimirum Pietatis officia, quibus debitum tribuimus cultum patriae, parentibus, fratribus, et aliis sanguine conjunctis.	237. –	165. Ezek tudnikk a' kegyességnek tisztei, mellyek által szükséges képen meg-tiszteljük, Hazánkat, szüléinket, atyánkfiait, és egyéb vérszerint való rokoninkat.
210. Alii jocis semper dediti, rebus feriis	307. –	216. Némellyek mindenkor a' tréfának adják magokat,

nunquam se applicant,
nunquam se populo
subducunt.

a' valóságos dolgokra soha
sem adják magokat, soha
magokat a' kösségtől el-
nem vonják:

Jelentést befolyásoló félrefordítások, átírások

Giovanni Bona mindkét magyar fordítójánál találunk példát a forrás-szöveg eredeti jelentésétől való szándékos eltérésre, félrefordításra. Ilyenkor a fordító saját aktuális mondanivalójának, értelmezésének hangsúlyo-zásán munkálkodik. Míg az előzőleg vizsgált bővítések, kihagyások kap-csán megállapíthattuk, hogy Huszti István szövegghívőbb Tarnóczynál, az átírásokat tekintve megváltozik ez az arány. Husztinál az esetek legna-gyobb részében a felekezeti különbségből adódik a félrefordítás. Megvál-toztatja azokat a „túlságosan” katolikus szövegrészeket, amelyek nem egyeztethetőek össze a protestáns dogmatikával, vagy egyszerűen kihagyja a kegyességgyakorlásukra nem jellemző utalásokat.

A szándékos félrefordítás első és talán legszembetűnőbb példája a cím-lapon olvasható. Bonát a latin nyelvű címlapok ciszterci szerzetesként, a katolikus egyház bíborosaként nevezik meg. Míg Tarnóczy hasonló módon a „római anyaszentegyház méltóságos kardinálja” címmel illeti, Huszti ezt „*nagy tudós emberként*” fordítja. Ugyanakkor félrevezető módon a forrásként szolgáló műnek németországi eredetet tüntet fel, így a kegyes olvasó pro-tesztáns szerzőt feltételezhet a forrásmű mögött.

Bona	Tarnóczy	Huszti
AUCTORE D. JOANNE SACRAE ROMANAE ECCLESIAE PRESBYTERO CARDINALE BONA, Ex Sacro Ordine CISTERCIENSI	Elsőben BONA JÁNOS, A' Római Anyaszentegy- háznak Méltóságos Kardinálja által, Deákul irattatott.	<i>Ez előtt Német országban</i> BONA JÁNOS nevű Nagy Tudós Ember által szereztetett:

A következőkben olyan példákat idézek, amelyekben Huszti a protes-táns hitgyakorlatnak megfeleltethető fordítást ad. A harmadik fejezetben, amikor Bona a gyónásról és elégtételről ír, a fordító úgy egészíti ki a szö-veget, hogy előbbin Isten előtt tett bűnvallást, utóbbin pedig Krisztus érdemeiért megvalósuló elégtételt ért.

Bona, 15.	Tarnóczy, 26.	Huszt, 14.
Ab omnibus itaque flagitiis expianda constientia, dolore, confessione, et satisfactione.	Annak-okáért minden vétekből ki-kell tisztitanod Lelked isméretit, töredel- mességgel, gyónással, és elég-tétellel.	Azért szükség, hogy min- den gonosz tselekedetidtől lelked esméreti azokon való bánkodással azoknak ISTEN előtt meg- vallásával, a' Christusnak elégtetele által meg- tisztítottassék.

Az előzőhöz hasonló gondolat, a jócselekedetek általi bűnmegváltás kapcsán Huszt ismét eltávolodik az eredeti szövegtől. A szerző a gazdag-
ság gyűjtésének három okát sorolja fel: az utódokra való gondviselés és a
szegények megsegítése mellett a kegyes adományok, alamizsnák következ-
nek. A protestáns fordításból kimarad az, hogy ezeknek célja a saját vétke-
kért való elégtétel. A református hitgyakorlatra ugyanis nem jellemző a
bűnök után járó túlvilági vezeklésnek elégtétellel való megváltása. Ehelyett
tehát Huszt az alamizsnálkodás céljaként a másoknak való segítségnyújtást
tünteti fel.

Bona, 37.	Tarnóczy, 55.	Huszt, 36.
alius ut redimat piis operibus peccata sua	hogy bűneit alamisnákkal meg-válthassa	hogy sokakkal jót tehes- sen

A saját testtel való helyes bánásmódról szóló tizedik fejezetben pedig
elhagyja a katolikus aszkézisben használt vezeklőövek említését:

Bona, 76.	Tarnóczy, 111.	Huszt, 75–76.
Tactum ciliciis, verberibus, duriori strato, aliisque asperitatibus.	Az Illetést, vereséggel, cilitiummal, kemény és darabos ágyon való hálás- sal.	Egész testednek érzékensé- gét a' tapasztalást, sákon való fekvéssel és minden- féle sanyarúságokkal sanyargasd-meg.

Az alábbi idézetben Huszt István a kígyó által megrontott nő alakját a
forrásszöveghez képest megszelídítve adja vissza.

Bona, 33.	Tarnóczy, 50.	Huszt, 31–32.
Facta est mulier a Deo adjutrix viri; sed dolo serpentis, personam sumpsit hostilem. Nihil in illa, nisi quod feriat, quod urat, quod interficiat.	Teremtette Isten az Aszszonyt, hogy a' Férfiú- nak segítő társa lenne, de a' kigyónak álnoksága által, ellenségének képében öltözött, hogy egyebet ne tégyen, hanem öljön, vágjon, és égessen.	Az Aszszonyi állapot adatot Istentől a' férjfiúnak segítségére; de az ördög- nek tsalárdsága által, ellenkező ábrázatot öltö- zött-fel, semmi abban egyéb nintsen, hanem az, a' mi botránkoztatson s' ingereljen.

Hasonlóan: a fordító személyes és/vagy a műben kiemelni kívánt istenképe szintén befolyásolhatja a fordítást. Az alábbi példában Tarnóczy a mindenek felett uralkodó Bíró képét a gondviselő Istenére cseréli le.

Bona, 113.	Tarnóczy, 165.	Husztí, 114–115.
Vsus fructus tuus est, cujus tempora summus omnium, Arbiter temperat.	Tiéd annak a’ haszna, a’ minek idejét a’ mindenekre gondviselő Isten néked adott.	Azokkal való élés engedetett tenéked, melyeknek idejeidet, a’ mindenek felett való igaz Bíró mérsékeli-meg.

Előfordul, hogy a fordítók egy többértelmű latin fogalomnak azt a jelentését fordítják, amelyik saját szándékaiknak inkább megfelel. Így a *religiosus vir* egyszerre jelenthet szerzetest és vallásos férfit. Az alábbi példában a fordítások címzettjeire is következtethetünk: Husztí a vallásos embereket szólítja meg, míg Tarnóczy a szerzetesekhez fordul.

Bona, 158.	Tarnóczy, 232.	Husztí, 161.
Vis vere religiosus esse? Ambula coram Deo, et esto perfectus. Satis eum colit, qui imitatur. Vera Religio te Deo religat, Deum tibi.	Akarszé igaz szerzetes lenni? járj az Isten előtt és légy tökéletes. Eléggé tiszteli őtet, valaki követi. Az igaz szerzetesség téged az Istenhez kötöz, és az Istent te hozzád.	Akarsz-é igaz vallásu ember lenni? Járj az Isten előtt, és légy tökéletes. Eléggé tiszteli őtet, a’ki követi őtet. Az igaz vallás tégedet Istenhez köt, az Istent pedig te hozzád.

Előfordul, hogy a fordító az eredeti szöveget továbbgondolva, értelmezve annak általánosabb jelentését adja. Erre találunk példát az alábbi részletben: míg a forrásszöveg szerint az ember annyira ragaszkodik az élethez, hogy azt mindennél drágábbnak tartja, Tarnóczynál ezért akár meg is válik minden más gazdagságától, örömetől.

Bona, 184.	Tarnóczy, 269.	Husztí, 189.
Difficile est animum perducere ad contemptum vitae; cujus amore ita plerique tenentur, ut nihil ea felicius, nihil pretiosius aestiment.	Nehéz, Embernek életét meg-utálni, melynek meg-tartásáért készsze minden gazdagságtúl, és gyönyörűségtül meg-válni.	Nehéz az elmét az életnek meg-utálására reá birni; melynek szeretetitől nagy részént annyira meg-köttettek; hogy semmit annál drágábbnak boldogabbnak lenni ne alítsanak.

Az előbb tárgyalt akaratlagos félrefordítások mellett számos esetben a forrásszöveg kétértelműsége is közrejátszik az „új” jelentés eltérítésében. Az alábbi példák közül az elsőben a *finjo* szó egyszerre jelentheti a *tenni* és *gondolni* igéket. A két fordító ebben a két különböző jelentésben használja. Így Husztínál a cselekvő igével hangsúlyosabbá válik az egyén szerepe az üdvözülésben, mint a Tarnóczy változatában. Hasonló történik az *ex specula* kifejezés fordításakor. Ez ugyanis egyszerre utalhat két főnévre: a

tükör jelentésű *speculára* és a *speculatióra*, ami megfigyelésként fordítható. Husztinál az előbbit találjuk, míg Tarnóczynál ez utóbbit. Szintén jelentésükben árnyaltan eltérő mondatokat eredményezett az *audire* igének *hallani* és *hallgatni* szavakra való fordítása.

Bona	Tarnóczy	Huszt
6. Quid trepidas, viamque tibi ad beatudinem difficillem finis?	13. Mit reszkecz, és a' boldogságnak úttját miért gondolod nehéznekn lenni!	5. Mit félsz, és miért tészed az örök boldogságra vezető utadat nehezzé?
155. Tum debes veluti ex specula quicuid evenire potest explorare [...]	227. Az után mint valami ör-álló helyről, azt kell megkémlened , mi történhetik [...]	158. Ezekután mintegy tükörből , mind azt, valamit rajtad történhetik nézd-el [...]
85. Ad divinitatem propius accedit, qui multa audire scit, et pauca loqui.	124. Az Istenséghez közellyeb jár, a' ki sokat tud hallani , és keveset szóllani.	84. Az Istenséghez közelget az, ki sokat tud hallgatni , 's keveset szóllani.

b) Lexikai és stilisztikai sajátosságok

Szóhasználat

Számos tanulmányban vizsgálták már a korabeli kegyességi irodalomhoz tartozó magyar fordításoknak az eredeti latin/idegen nyelvhez való viszonyát.²⁴ A fordítók egy része a szövegűség megőrzése érdekében latinizmusokkal él, mások éppen a nyelv magyaros folyására törekszenek. „Az könyvnek fordításaban pedig az magyar nyelvncet tulajdon folyasira vigyaztam, es hogy az szollasnac formai az könyörgőkben buzgosagot inditananac egyedül azon voltam”, – olvashatjuk Debreceni Péter fentebb említett Kegelius-fordításának bevezetőjében.²⁵ Ennek éppen ellenkezőjéről tanúskodik Szentgyörgyi Gergely a Drexel-fordításában:

inkább vigyáztunk a' dolog mi- vóltára, hogy- sem a' Magyar- nyelvnek folyására: mert itt, nem a' nyelveket akartuk ékesen- szóllásra köszörülni, nem a' füleket viszkettetni: hanem a' Szívet gyulasztani, és az elme- eleibe oly vastag falatokat szegdelni, melyeken nagy üdvösségesen rágódhatik, és ugyan kérődhetik. Nem-is illik, hogy ott a' beszédnek chínyosságáról fölöttébb törődgyünk, a' hol Menyországot keressük; a' hol az Eörökké- valóság Házát, melybe talám Ma, vagy Holnap bé-lépünk, lelki szemeinkkel szemlélyük.²⁶

Bona *Kalauzá*nak egyik magyar fordítójánál sem találunk a fentiekhez hasonló, a fordítási munkával kapcsolatos megjegyzést. A latin terminusok

²⁴ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630 – 1700 között, Bp., Akadémiai, 1998, 283–296; PETRÓCZI, Egy fordítás háttértörténete..., i. m.; UÓ, Régi bört új tömlőbe..., i. m.; FEKETE Csaba, *Praxis praxisa, avagy fordítás puritánság Medgyesi nyelve alapján* = Medgyesi Pál *redivivus*..., i. m., 173–186; GÁBOR, *Meditáció, teológia, nyelvalkotás*..., i. m.; UÓ, „Religiosa actio mentis”..., i. m.; UÓ, *A szőnyeg színe és fonákja*..., i. m.

²⁵ DEBRECENI, i. m., *Előljáró beszéd*.

²⁶ SZENTGYÖRGYI Gergely, *Elmélkedések az örökévalóságról*, Pozsony, 1643, *A kegyes olvasóhoz*, RMNY 2023.

magyarításának formáit vizsgálva a következő észrevételekhez jutunk: mindkét fordítóra jellemző, hogy megfelelő fogalmat nem ismerve néhol a latin terminusra hagyatkozik, latinosan építi be a magyar szövegbe, máshol magyar megfelelőt alkot. A latinos formában hagyott terminusokat általában dőlt betűvel jelölik is, ahogy az alábbi táblázatban megfigyelhető:

Bona	Tarnóczy	Huszt
2. in labyrintho	9. labirintusban	2. szövevényes tekervényes úton
7. ab optimo praeceptore	16. jó Mestertől	7. Jó Praeceptor
59. quem Ophthalmiam Medici vocant	85. melyet az orvos Doctorok Ophthalíának hínak	58. fájdalmas, orbántos szem
87.88. phantasia	128. 129. <i>phántasia</i> vagy elme képzések indulati; <i>phántasia</i>	87.88. az elmében megforduló képek; képzelődés
97. vulgus fabulam fieri doluerunt	142. a kösségnek csufjai löttének	98. a kösségnek <i>fabulájává</i> lettek
101. veterum philosophorum	147. hajdani Philosophusok	102. Régi Böltségek
110. gubernator	159. kormányos	111. <i>Gubernátor</i>
125. Geometria; Arithmetica; Musica	183. <i>Geometria, Arithmetica, Musica</i>	127. föld mérés; számvető mesterség; musika
136. argumentum	200. bizonyosság	139. <i>argumentum</i>
139. commendat	203. ajánl	141. <i>commendál</i>
219. beatae unionis portum	320. a boldogságának partyára	226. a' boldog egyességnek <i>portusára</i>

Mindkét fordításban számos példát találunk arra, hogy a fordító egy-egy latin fogalomnak megfeleltethető magyar terminust teremt, leginkább úgy, hogy jelentését több szóval körülírva igyekszik visszaadni. Nemcsak a tudományos szakkifejezések esetében figyelhető ez meg (pl. *arithmetica, virtutes theologicas*), hanem a mindennapi élet vonatkozásaiban is. Így lesz mai *színház* szavunk megfelelője *komédiát játszó- vagy játéknéző hely*, a *kalózé* a *hajós tolvaj* és *tűzes tolvaj*, a *labirintus* pedig *szövevényes, tekervényes út*.

Bona	Tarnóczy	Huszt
38. mare piratis	58. hajós tolvajok	37. tűzes tolvajok
177. theatrum	258. komédiát jáczó hely	182. játék-néző hely
211. virtutes Theologicas ²⁷	309. Istenre néző jószágos cselekedetek	218. Sz. Irásbéli jószágos-tselekedetek

Továbbmenve az ember lényegének kifejezésére szolgáló *mens, animus/anima* és *affectus* fogalmak magyar nyelvű megfeleltetésére hozok

²⁷ Isteni (vagy teológiai) erények. Hasonlóan a 21. fejezet címe: De virtutibus Theologicis – Az Istenre néző jóságokról – A' Szent Irásbéli jóságos tselekedetekről. BONA, *Manuductio...*, i. m., 145; TARNÓCZY, *Menyben vezető...*, i. m., 213; HUSZTI, *Az égér kézen fogva...*, i. m., 148.

példát. Tarnóczy mindhármat *szűk*ként fordítja, míg Huszti az *elmét* preferálja.

Bona	Tarnóczy	Huszt
12. mentis	19. szív	9. elme
75. Ubi errat oculos, errat affectus.	110. Az hol a' szemeid bújdosnak ott bújdosik a' szived - is.	74. A' hol a' szem vétkezik, az indulat - is ott vétkezik.
106. animo tuo ²⁸	154. szived	107. elméd

Filológiai pontosság. Stílus

A forráshivatkozásokat tekintve a következő észrevételeket tettem: Bona kurzív betűformátummal különbözteti meg az idézetet a saját írásától, s hasonlóan jár el Huszti is. Egyikük sem jelöli a citátumok helyét. Ezzel szemben Tarnóczy következetesen feltünteti minden szentírási idézet pontos bibliai *locus*át.²⁹ A hivatkozásokat a folyószövegben közli.

Mindkét magyar fordítóról elmondható, hogy a latin szöveg tömörségét kiegészítésekkel, saját stilisztikai elemek bevonásával teszik színeesebbé. Jelzőhalmozási tendencia figyelhető meg mindkét fordításban.

Bona, 40.	Tarnóczy, 60.
Illos reperti in littore calculi leves, et aliquid varietatis habentes delectant [...]	[...] kik a' viz parton, ha valami szép himes követskét találnak, abban gyönyörködnek:
Bona	Huszt
118–119. Sponte ibo, eritque peregrinatio.	120. Örömetst mégyek, és kedves utazásom léssen.
180. Tunc preciosa est pecunia, cum usu largiendi desinit possideri.	184. Akkor leg-kedvesebb, 's drágább a' pénz, midőn az adakozásban fogyl.

Ugyancsak a szöveg élénkítéséhez és a hangulatteremtéshez járul hozzá a rokon értelmű szavak beszúrása. Leginkább főnevek és melléknevek szinonimái jelennek meg, ahogy az alábbi példák is mutatják.

Bona	Tarnóczy
79. Auro te licet et margaritis exornes, sine Christi decore deformis es.	115. Ha szintén arannyal, és drága kövekkel ékesited-is magadat, de az Isten ékesítése nélkül rút, és ocsmány vagy.
90. Hic fons est omnium scelerum, et imperfectionum:	131. Ez minden vétkeknek, és fogyatkozásoknak forrása, és eredeti .
119. Nulla terra est aliena non habenti hic permanentem civitatem.	174. Semmi föld nem idegen a' kinek nincs itt maradó helye, s' városa .
Bona	Huszt

²⁸ Hasonló fordításban: BONA, *Manuductio*..., i. m., 113, 188; TARNÓCZY, *Menyben vezető*..., i. m., 164, 274.; HUSZTI, *Az égke kézen fogva*..., i. m., 114, 193.

²⁹ Például: TARNÓCZY, *Menyben vezető*..., i. m., 15 („Matth. 16. v. 26.”); Uo., 46 („Eph. 5. v. 3.”); Uo., 47 („Sap 8. v. 21.”); Uo., 57 („2 Tim 6. v. 10.”); Uo., 63 („Marc. 10. v. 18.”); Uo., 64 („Ester 5. v. 13.”)

78. [...] sine fuco gaudet:	77. [...] minden szín 's festés nélkül szeret mütattatni:
107. vera sunt gaudia	108. igaz 's valóságos örömek
154. Ibi salus, ubi multa consilia.	158. Ott vagyon az egészség 's békeség , a' hol sok jó tanács vagyon.

A magyar fordítók szemléletes szófordulatokat használnak. Mindkét műben hangulatfestő szavak sokaságát találjuk.

Bona	Tárnóczy
33. Suum morem illa retinet, semper hominem expellit e paradiso.	50. Ő mindenkor maga törvényét megtartya, mindenkor azon mesterkedik miképpen csaphassa-ki az Embert Paradicsombúl.
106. [...] stultorum more risu gestire, et de rebus perituris exultare. Bona, ,81.	154. [...] bolondok módgyára hahotálni, vigadni , és az el-veszendőkön örvendezni. Husztí, 81.
Facile silebis, si nulli perturbationum clamores in corde perstreant:	Könnyen hallgathatsz, ha az indulatoknak semminémű kiáltási szívedben nem zörögnek:

Ahogy már fent láttuk, előfordul, hogy a fordítók elhagynak egy-egy elemet a metafora- és hasonlatsorokból. Így marad el Tárnóczynál a korábban idézett metaforapár:

Bona, 109.	Tárnóczy, 158.	Husztí, 110.
[...] horae momentum interest inter opes et egestatem, inter aulam et caulam, inter solum et securim.	Egy szem-pillantás vagyon, a' gazdagság közöt, és a' szegénység közöt.	[...] tsak egy óra a' közí a' gazdagságnak és a' szegénységnek, az udvarnak és a' kunyhónak, a' Királyi székeknek és a' kardnak.

Stílusalakzatokkal való bővítés ritkábban figyelhető meg. Példaként nézzük az alábbi szövegrészt, amelyben a harag leírását Husztí egy saját hasonlattal egészíti ki:

Bona, 45.	Husztí, 44.
[...] ira se profert, et in faciem exit, ac velut ignis omnia corripit:	De úgy üti-ki magát, mint az orbáncz az embernek ábrázattyán , és mint a' tűz mindent meg-emészt.

Továbbmenve, a fordítók saját kiegészítései alapján beszélhetünk még stilisztikai jellegzetességekről. Ebben az esetben ugyanis szabadabban írhatnak, nem kell kötődniük a forrásszöveghez. A következőkben erre térek ki röviden.

Tárnóczy az előljáró beszéd végén beszúrt használati útmutatójában arra kéri az olvasót, hogy csendesén, elmélkedve olvassa az ájtatos könyvet. Ennek szemléltetésére az eső és zápor természetből vett képének hasonlatával él: „Mert valamint a' zápor esső a' földi veteményeknek nem

sokat használ; a' csendes, lágy, és meleg egek harmatozása gyümölcsessel, és mindeneknek vidámitója; úgy ezeknek-is olvasása.”³⁰ A hasonlat kétszeresen von párhuzamot: ellentétezve összeveti az eső két típusát, majd ezekhez hasonlítja az olvasást. A Tarnóczy által használt kép azonban valószínűleg a korban elterjedt metafora volt, mivel ennek változatát megtaláljuk Szentgyörgyi Gergely fordításának az olvasóhoz címzett levelében is. „Az első Imádság, majd hasonló a' zápor- essőhöz, melly nagy zúgással és hamarsággal esik, és a' föld színét meg- nedvesíti ugyan, de annak belső részeit meg nem hattya: az Elmélkedés pedig, olyan mint ama' lassu és apró esső, melly noha igen csendeszen esik, de sokáig tart, és a földnek gyomrát meg- járja; és azt nagy mélyen meg- áztatván, soványságát megkövériti, s gyümölchössé teszi.”³¹

Szintén a természetből vett hasonlatot használ Tarnóczy az ember lényegének, belső jóságának hangsúlyozására. A szőlőág lényegére, a gyümölcstermésre kérdés formájában mutat rá: „A' szőlő tövet dicsírnék, ha ágait meg- terheli gyümölcse: vallyon nagyobra becsülnédé azt, a' melly arany gerezdekkel, és levelekkel tündöklenék? a' minemővé: tulajdon jósága a' szőlő-tőnek az ő termése: az Emberben- is, a' dicsíretre méltó, a' mi magának sajáttya.”³²

Ahogy az előző fejezetben láttuk, Huszti István fordítói eljárására nem jellemző a szövegbővítés. Néhány alkalommal, főként felekezeti vonatkozásban, változtat a forrásszövegeken, de tartalmasabb saját beszúrásokat nem találunk. A harag fiziológiai leírásánál viszont egy ráadáshasonlattal bővít: „úgy üti-ki magát, mint az orbáncz az embernek ábrázattyán”. Az orvos fordító tehát szakmai területéhez kapcsolódó képpel él, az orbánc nevű bőrbetegség tüneteire utalva.

2. Nagy mesterség a jó élet

Roberto Bellarmino (1542–1621) olasz jezsuita, bíboros teológiai műveivel, vitairataival gyakran érveltek a 17. században katolikus teológusok, katekizmusát latinul, magyarul, németül és cseh nyelven forgalmazták. Élete végén írt áhítati munkáit több nyelvre lefordították, közülük három jelent meg magyarul. Az első magyar Bellarmino-fordítás Tasi Gáspár nevéhez fűződik: az *Elméneknek Istenben jól-meneteléről a teremtettt állatok garádichin* 1639-ben Bártfán jelent meg.³³ Ezt követően 1674-ben Ágoston

³⁰ TARNÓCZY, *Menyben vezető...*, i. m., 6.

³¹ SZENTGYÖRGYI, i. m., *A kegyes olvasóbog*.

³² TARNÓCZY, *Menyben vezető...*, i. m., 167.

³³ Roberto BELLARMINO, *De ascensione mentis in Deum per scalas rerum creaturarum*, Romae, 1615; TASI Gáspár, *Elméneknek Istenben jólmeneteléről a teremtettt állatok garádichin*, Bártfa, 1639. RMNY 1761.

Péter jezsuita fordította le Bellarmino *De aeterna felicitate* című művét.³⁴ Roberto Bellarmino *De arte bene moriendi* című munkája 1620-ban, egy évvel halála előtt jelent meg. Utolsó írását, a sokat fordított *Ars moriendi*t Francisco Sfortia bíborosnak ajánlotta.³⁵ Az olvasónak címzett *Prefatió*ban jelzi, hogy a jó meghalás művészetét minden *ars* közül a legfontosabbnak tartja.³⁶ A könyv magyar fordítását Tarnóczy István 1679-ben jelentette meg Nagyszombatban.

A két könyv szerkezeti összevetéséből kitűnik, hogy Tarnóczy a fejezetek címében is szorosan követi a forrásszöveget. Egy kivétel található mégis: mivel Bellarmino első fejezetének főbb gondolatait a fordító bele dolgozza az olvasónak címzett előszóba, ezt nem ismétli meg annak eredeti helyén. A magyar változat első könyve így nem 16, hanem 15 regulából áll. A második könyv szerkezetileg teljesen megfelel a forrásszövegnek. Tarnóczy a címben jelzi, hogy a bíboros „stílusa szerint” magyarázza a művet, mégpedig azzal a céllal, hogy a magyar nemzetnek vigasztalására legyen vele. Bár Bellarmino könyvének címe a halálra való készülésről szól, nem véletlenül fordítja ezt Tarnóczy következetesen a „jó élet” mesterségére. Az *ars moriendi* egyben *ars vivendi*ként működik. A meghalás művésze te egyfajta tanult viselkedésmódként értelmezhető. Valahogy úgy, ahogy a középkori kódexekben felbukkanó halálról való elmélkedések (*meditatio mortis*) a helyes élet művészetének (*ars bene vivendi*) eszközeiként szolgáltak. Hasonló elgondolásra utalhat Bellarmino könyvszerkesztési eljárása: az első rész üdvösségre vezető, keresztényi életre segítő regulákat tartalmaz (melyekkel egészséges állapotában élhet az ember), a másodikban pedig haldoklóknak címzett útmutatókat olvashatunk. A könyv címettjei tehát egészségesek és betegek egyaránt. A regulákat általában a világi laikus

³⁴ Roberto BELLARMINO, *De aeterna felicitate Sanctorum libri quinque*, Romae, 1616; ÁGOSTON Péter, *Mennyei dicsőség*, Nagyszombat, 1674. RMK I. 1170. Erről bővebben I. SZELESTEI N. László, *Roberto Bellarmino Mennysországa Ágoston Péter fordításában (1674) = Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE BILK, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 7), 355–362.

³⁵ Az *ars moriendi* műfajáról, kialakulásáról részletesebben: Rainer RUDOLF, *Ars moriendi: Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens*, Köln, Graz, Böhlau, 1957; Austra REINIS, *Reforming the Art of Dying: The Ars Moriendi in the German Reformation (1519–1528)*, Aldershot, Burlington, Ashgate, 2007. A magyar kódexirodalom hasonló szövegeiről: SZABÓ Flóris, *Források kódexeink halál-szövegeihez*, ItK, 1964/5–6, 681–690; DEÁK Zsuzsánna, *Desperatio: emlékezés és felejtés a késő középkori jó halálban*, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 1–15.

³⁶ „Porro artem bene moriendi, artem esse artium omnium maximam, nemo negabit, qui attente cogitare voluerit, in morte reddendam esse Deo rationem de omnibus, quae toto vitae spatio egerimus, dixerimus, cogitauerimus vsque ad verbum, vnum otiose prolutum, diabolus accusante, conscientia testificante, Deo iudicante, poena mortis aeternae, vel praemio sempiterno nos expectante.” Roberto BELLARMINO, *De arte bene moriendi*, Paris, 1620, *Prefatio*.

hívőkhöz címzi, de számos alkalommal nevezi meg a papokat, a lelkiatyát³⁷ vagy a haldokló mellett szolgáló kegyes testvéreket. Bár a latin mű megjelenése után, 1648-ban alakult a Jó Halál Kongregációja,³⁸ a fordítás idején Magyarországon már népszerűségnek örvendett. Így a társulati tagok szintén feltételezett címzettjei lehettek Tarnóczy *Nagy mesterségének*, ahogy az alig egy-két évvel ezután megjelenő *Holtig-való barátság* című imádság- és elmélkedésgyűjteményének is. A társulat kitűzött célja volt ugyanis a jó halálra való felkészülés mellett a betegek, haldoklók látogatása, az elhunytakért való ima és szentmise felajánlása.

Tarnóczy ajánlása székesi Bercsényi Miklós (1633–1689) vicegenerálisnak szól. Az *Ajánló levél* tanúsága szerint a hálája jeléül dedikálja neki a könyvet.³⁹ A laudációban példaként állítja az olvasó elé a patrónust, akinek elősorolja harci érdemeit. Említi ifjú korában a törökök ellen való szolgálataát Rákóczi György oldalán, majd az Érsekújvár védelmében szerzett érdemeit. Ennek eredményeképpen kapta I. Lipót császártól a vicekapitányi rangot. Tarnóczy a dicstoposzok felsorolásában a fejedelmi ősről is megemlékezik, idézve a régi bölcsességet: „Fortes creantur fortibus, nec imbellem generant Aquilae columbam. Nem lévén Solyomnak bagoly fia; de még a’ Sas keselyő-is el-fajzott fiát, mint nem magaénak ismervén, csak el-veti.”⁴⁰ Kiemeli apja, Bercsényi Imre vitézségét dicsérve annak igaz kegyességét (alamizsna, böjt, imádság, bűnbánattartás, szentföldi zárándoklat). Ugyancsak buzgó katolikusként jeleníti meg Bercsényi Miklóst, utal zárándoklataira és a templomok anyagi támogatására (neki köszönheti a nagyszombati ferences templom új oltárait: a Xavéri Szent Ferenc, illetve Pádúai Szent Antal tiszteletére emeltek). Ugyanitt kap hangsúlyt a mecénás Szűz Mária-tisztelete is: minden szombaton és a Mária-ünnepek estéjén litániákkal köszönti a Boldogasszonyt. A tisztelet tárgyi megnyilvánulása, hogy nagyszombati házáat a „Boldogságos Szűznek képével fölékesítette”.⁴¹

³⁷ Az egyházi rendről szóló 13/14. fejezetben közvetlenül a klérushoz címzi intését: „Ezek [t.i. a mise ideje alatti illetlen magatartás] hogy soha ne történnyenek, kérem és intem mind az öreg s-mind a’ kis papokat, hallyanak-meg a’ világnak, éllyenek egyedül csak az Istennek a’ világi jókat ne kívánnják, és ártatlanságokat nagy buzgósággal oltalmazzuk: az Isteni szolgálatot pedig tiszta szível lélekkel gyakorolják, és másoknak-is annak gyakorlásában jó példát adgyanak. Így szerezhetnek Isten előtt magoknak nagy bizodalmat és mindeneket a’ Krisztusnak jó ilattýával be-töltenek.” TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 172 [272]; BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 161.

³⁸ KNAPP Éva, KILIÁN István, *A soproni jezsuita díszletterv-gyűjtemény*, Bp., Enciklopédia, 1999.

³⁹ „Eleget mesterkedtem, hogy a’ Nagyságod velem tött sok javaiért hála-adó szívnek valami jelenségét bé-mutassam.” TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., [3].

⁴⁰ *Uo.*, [9].

⁴¹ *Uo.*, [13].

A kegyes olvasónak szóló *Előjáró beszéd*, mint fent említettem, eltér Bellarmino *Praefatiójától*.⁴² A fordító ezt a forrásmű első fejezetére támaszkodva fogalmazta meg. A bevezető közhellyel indít: az életnek halál a vége, ami az örökkévalóság kapuja. Majd ennek kettőssége (örök boldogság/boldogtalanság) kapcsán beszél a két út lehetőségéről. A jobb lator történetével példálózik: akár az utolsó pillanatban is meg lehet javulni, mégis inti a kegyes olvasót, hogy ne halogassa a megtérést, mivel veszedelemmel teljes dolog az. Egyrészt azért, mert nem biztos, hogy lesz idő felkészülni a halálra; másrészt, mivel mindig boldogabbak és szerencsésebbek azok, akik már életükben az Isten mellett döntenek, parancsai szerint élnek. Alapgondolata: aki mindvégig jól él, annak élete vége is jó lesz, ahogy az is, aki mindenkor rosszul élt, rosszul hal meg.

A *Nagy mesterség* tehát Bellarmino második *praeceptójával* kezdődik. Az első könyv 15 regulája az erények és szentségek témájára épül. A jezsuita szerző következetesen fűzi egybe a jó élet mesterségeként ajánlott fejezeteket. A számos előre- és hátrautalásnak köszönhetően összefüggő egészként tárja ezeket az olvasó elé. Az imádságról szóló fejezet bevezető sorában például az eddig tárgyalt erényeket párhuzamba állítja az ezután következőkkel: „a'mint az áitatosság az Istenre néz, az igasság felebarátunkra, az józanság magunkra: úgy az imádság-is, melly Isteni félelemnek gyakorlása, az Istent nézi; az alamisna, melly az irgalmasságnak gyakorlása, felebarátunkat nézi; a' böjt, melly a' meg-tartóztatásnak gyakorlása, magunkra néz.”⁴³ A kegyes cselekedetek gyakorlása után a szentségeket ajánlja az olvasó figyelmébe. Utóbbiak ugyanis a „mennyei kincsek” hordozóiként szintén a tökéletes életre segíthetik az embert.⁴⁴ Bellarmino mind közül az oltárszentséget nevezi a legnagyobbnak, mivel ebben maga a kegyelem adója is jelen van: „Sacrosancta Eucharistia, sacramentum est omnium maximum, in quo non sola gratia copiosissime, sed ipse auctor gratiae continetur.”⁴⁵ A regulák tematikailag egybefonódnak, kisebb kivételnek a negyedik (Bellarminónál ötödik) rész számíthat. Ez az ellen a tévhit ellen szólal fel, miszerint a gazdagok minden javaikat szabadon tékozolhatják, anélkül, hogy bárki is felelősségre vonhatná őket ezért. Emlékeztet, hogy Isten előtt a gazdagok a vagyonnak csak gondviselői, sáfárai.

⁴² Bellarmino *Praefatiójában* szentírási idézetekkel és egyházatyákra való hivatkozások sokaságával hangsúlyozza, hogy a halál mint a bűn következménye rossz, de Krisztus kegyelmé árán a keresztények számára kívánatos: „...factam esse multis modis vtilem, et salutarem, amabilem, et desiderabilem.” BELLARMINO, *De arte...*, i. m., *Praefatio*.

⁴³ TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 104–105. „Nam quemadmodum pietas respicit Deum, iustitia proximum, sobrietas se ipsum: sic etiam oratio, quae est actio religionis, respicit Deum, eleemosyna, quae est actio misericordiae, respicit proximum, ieiunium, quod est actus abstinentiae, respicit se ipsum.” BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 62.

⁴⁴ TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 185; BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 110.

⁴⁵ *Uo.*, 128.

Állítását bibliai versekkel és két evangéliumi példabeszéddel (Lk 16,1–8; Lk 16, 19–31.) támasztja alá.

A második könyvben a figyelem a végső dolgokra, az ördög kísértéseire terelődik. Címzettje az élet vége felé közelgő ember. Az eszkatologikus elmélkedéseket (a halálról, az örök kárhozatról és boldogságról) a végrendelezésről szóló gyakorlati tanács követi. Az utolsó szentségek vételére (penitenciatartás, áldozás, utolsó kenet) való felkészítés után az ördögi kísértések legyőzésére ajánlott orvosságokat szerkesztette egybe Bellarmino.

Az olasz szerző *ars moriendī*-jét az értekező hangnem jellemzi. Bibliai versekre és egyházatyák írásaira való hivatkozásokkal hangsúlyozza az erények, jócselekedetek gyakorlásának szükségességét, a szentségekhez járulás hasznát. Ezek mellett többször is találunk utalást az egyház által szerzett törvényekre, szokásokra, általában az imádság, böjt és alamizsnálkodás kapcsán, amelyek a bűnökért való elégtételül parancsol.⁴⁶ Néhány esetben a klérusra vonatkozó kritikát is találunk. Így az oltáriszentségről szóló 11/12. fejezetben a megfelelő alázatosság hiányával kapcsolatosan példaképp említi azokat a papokat, akik oly gyorsasággal mutatják be a szentmisét, „hogy magok sem láttatnak érteni a’ mit cselekesznek, és másoknak sem engedik, hogy ennek a’ szentségnek melységes titkát figyelmetessen meg-fontolhassák.”⁴⁷ Az autoritások mellett szentek életéből, legendáriumokból hozott példák, anekdoták teszik színesebbé, olvasmányosabbá a könyvet. Ezek mellett számos imádság és elmélkedés szövegét is közli. Az elmélkedésgyűjtemények, életvezetési könyvek általános sajátossága, a műfajkeveredés itt is megfigyelhető: meditációk váltakoznak kötött és kötetlen imaszövegekkel, traktátusszerű részekkel, prédikációra jellemző buzdításokkal.

A szerző a többi kegyességi gyakorlat között hangsúlyos szerepet szán az elmélkedésnek. A bűnbánat felindításának eszközeként ajánlja például, hogy magukba szállva, minden más gondolatot kirekesztve így elmélkedjenek:

Jai! s’ mit miveltem oh én nyomorult ember mikor ezt az undok vétkeket cselekedtem! Elsőben az én édes Atyámat minden jónak alkotóját, a’ ki engem úgy szeret, annyi jót cselekedet, mind én velem s’ mind másokkal, azt meg-bántottam! de mit mondogyak az én Uram Jesusomrul, ki engemet ellenségét, és méltatlant szeretett, és magát

⁴⁶ *Uo.*, 65. „Az régi bűnöknek elég tételiért nyelván ki tetczik az Anya-Szent Egyháznak szokásából, melyly mikor az alamisnával, és böjttel elég tételt parancsol, soha az imádságot ki nem rekeszti [...]” TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 110–111. Más példa: BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 79–80; TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 136–138.

⁴⁷ TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 137; BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 138.

A meditáció szövege hosszan folytatódik, végezetül újra reflektál a meditációs gyakorlat helyes módjára és lehetséges eredményeire: „ezeket és ezekhez hasonló dolgokat ha szivednek kamrájában fégyelmesen megrostálod, akár ki légy, ha ezt a' könyvecskét méltóztatol olvasni, reménlem, hogy a' törödelmességnek ajándékát a' mi kegyelmes Urunktól könnyen meg-nyerheted.”⁴⁹

A végső dolgokról szóló (halál, utolsó ítélet, pokol, mennyország) elmélkedésekre épülnek a második könyv kezdő fejezetei. Ezeket rendszerezint más ájtatossági gyakorlatok kísérik: a halálra való felkészületlenség elkerülése végett a reggeli és esti lelkiismeretvizsgálat, bűnbánattartás. A szerző arra buzdítja olvasóját, hogy a kísértések elkerüléséért minden cselekedetében emlékezzen az utolsó dolgokra. A gyechnarról szóló regula színesen ecseteli a pokol helyét,⁵⁰ idejét, módját (mindenféle kínok rakása). A mennyországról szóló negyedik regulát az előző szempontjai alapján építi fel (hely, idő, mód). Az égi dicsőség és öröm nagyságának leírásakor viszont az erről való beszéd korlátainak toposzával él: „el-fogynak itt az én szavaim, mikor azt akarom meg-magyarázni, a' mit elmémben gondolok.”⁵¹

A végső dolgokhoz kapcsolódva a könyv utolsó negyede az ördög fegyverei ellen igyekszik felvértezni az olvasót. Miután a kísértéseket (eretnység, kétségbeesés, Isten meggyűlölése) részletesen taglalja, két fejezetben ezekre kínál orvosságokat (*remedium*). Első kísértésként az eretniséget említi: „az halálnak közel létekor a' pokolbéli ördög embernek halálos ellensége, magát el-nem felejt, hanem mint a' praedára siető oroszlány az utolsó harcra siet, és minden tehetségével azon mesterkedik, hogy mindgyárt az első ütközetben hitiben megtántorítsa az embert.”⁵² Később újra visszatér az oroszlán képi motívuma, itt viszont megzabolázott állapotban: „nem külömb a' lánczra vetett komondornál, vagy oroszlánnál, mely maga akarattya szerént senkit meg nem marhat, hanem meddig az Isten rea bocsátta, ki a' lánczot kezeinek hatalmas erejében tartja, és a' meddig meg-engedi.”⁵³ A szerző óva inti az olvasót, hogy ne szálljon vitá-

⁴⁸ TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 143–144 [243–244]; BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 141–142.

⁴⁹ TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 157–158 [257–258]; BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 143.

⁵⁰ „[...] a' gehenna a' földnek közepiben vagy, hova a' napnak, holdnak, és csillagoknak sugári, nem hathatnak, ott semmi világosság nem lehet, hanem a' melly a' kénköves tüzből származhatik; ez pedig inkább öregbiti, mint kisebbíti a' kinokat.” TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 301 [401]; BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 233.

⁵¹ TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 333–334 [433–434]; BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 251.

⁵² TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 399–400 [499–500]; BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 288.

⁵³ TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 453–454 [553–554]; BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 319–320.

ba az ördöggel, mert csak veszítene; egyetlen helyes viszonyulásmód, ha megmarad az anyaszentegyház hitében.

Az utolsó fejezetben a jó életre való mesterég summája fogalmazódik meg. Bellarmino ebben ismételt az elmélkedés szükségességére hívja fel a figyelmet. Arra buzdítja azt, aki ebben a mesterségben el szeretne mélyülni, hogy meg ne elégedjék az efféle könyvek olvasásával, hanem gyakorta fontolja meg, hogy „mennyit különböz az egy-szempillantásig-való dolog az örökké-valóságtól, és a’ nehéztől a’ könnyű.”⁵⁴

a) *Tartalmi jellegű eltérések*

Bővítés

A *Nagy mesterségben*, valószínűleg a könyv nagy terjedelme miatt, jóval kevesebb kiegészítést találunk, mint Tarnóczy Bona-fordításában. A csekély számú betoldás többnyire csupán egy-egy jelzővel való bővítés vagy a magyar olvasó számára kevésbé érthető fogalmak, nevek kiegészítő magyarázata. Az alábbi példák közül egyikben látható, hogy a hitújítók felsorolásakor Tarnóczy ráadásként a lutheránusokat is hozza.

Bellarmino	Tarnóczy
22. Inter Catholicos [...]	31. Az igaz Chatolicus Keresztyének között [...] ⁵⁵
128.[...] ipse auctor gratiae continetur .	121.[221.][...] maga a malasztnak alkotója abban valóságosan jelen vagyon .
151.[...] quo fiunt clerici, vt ex libro Pontificali [...]	160.[260.][...] a’ Püspök mikor a’ kis Papot föll szentöli, az ő könyvéből mellyet Pontificalonak hívunk [...]
220. [...] vere sint impij; quales sunt haeretici Caluiniani, vel Anabaptistae [...]	279. [379.][...] belső-képpen Istentelenül éltenek, úgy mint az eretnekek, kálvinisták, Lutheránusok , és uj keresztyének [...]
298. [...] hostem nostrum Diabolum [...]	415. [515.][...] a’ mi ellenségünk a’ pokol-béli ördög [...]

A közérthetőségre való törekvésként értelmezhetjük, hogy míg Bellarmino csaknem minden esetben *Apostolusként* hivatkozik Pálra, Tarnóczynál *Szent Pál*, *Szent Pál apostol*ként jelenik meg.⁵⁶

Tarnóczy a *Nagy mesterségben* egy alkalommal egy latin verset is idéz annak magyar fordítása előtt. Erre a Szent Ágostonnak tulajdonított töredékre a betegek kenetéről szóló részben a nyelv vétsége (rágalmazás) kapcsán hivatkozik. Ugyanitt elhagyja a forrásmegjelölést.

⁵⁴ TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 527–528.

⁵⁵ Hasonlóan máshol: a *fidem catholicam* (BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 312.) Tarnóczynál: *Catholica igaz hit* (TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 439 [539.])

⁵⁶ Számtalan példa van, néhány a legelső közt: BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 9, 10, 18; TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 7, 9, 23.

*Quisquis amat dictis absentum rodere vitam,
Hanc mensam indignam novere esse sibi.
Id refert Possidius in vita Sancti Augustini.*

*Quisquis amat dictis absentum rodere vitam,
Hanc mensam indignam novere esse sibi.
Tavú! az asztaltól
Hir vagy név ragotól
Egyeknek meg-kell lenni.*

Egy másik esetben liturgikus imaszövegekkel egészíti ki az eredeti művet. Az áldozás előtt ajánlott Szent Ágoston-versek (itt tévesen neki tulajdonítja Aquinói Szent Tamás *Adoro te devote* kezdetű imáját) után a Bellarminónál csak utalásszerűen említett könyörgéseket teljes egészükben közli.

[...] et accepta sacerdotis absolutione, et benedictione; et dicto, *Domine non sum dignus*; summa qua potest humilitate, et devotione adiungat, *In manus tua Domine*, etc. et sacrosanctum ac caelestem cibum secure accipiat.

[...] és a' Papnak áldását, és meg-oldozását vévén, mond-el: *Uram nem vagyok méltó hogy bé-jőy az én haylékomba, de csak parancsolly az te Szent igiddel, és meg gyogyúl az én lelkem*; és nagy alázatossággal, és szibéli aitatossággal vedd utána. *A' te kezéidben ayánlom Uram az én lelkemet, meg-váltottál Uram engemet igasságnak Istene*, és a' szentséges, és mennyei eledelet bátran vedd hozzád.

Kihagyás, rövidítés

A két Tarnóczy-fordítást összevetve a *Nagy mesterség*ben több esetben találunk kihagyást, rövidítést. Ez csaknem minden alkalommal Bellarmino hosszas felsorolásainak fordítása közben figyelhető meg. Leginkább a bibliai utalások és egyházi írókra való hivatkozások számát csökkenti: vagy úgy, hogy egyszerűen csak a margón feltüntetett igehelyek maradnak el,⁵⁷ vagy a bibliai részek magyarázataihoz kapcsolódó hivatkozásokból és idézetekből hagy el néhányat.⁵⁸ Ez utóbbira példa az alábbi első szövegrész, a második idézetben pedig láthatjuk, hogy néhány esetben a példabeszédekhez kapcsolódó értelmezést is rövidíti.

⁵⁷ Bellarmino által a margón közölt szentírási helyek, amelyek Tarnóczynál teljesen elmaradnak: Mt 24. 25, Mk 13, Lk 12. 21., Mt 24, Lk 12, 1Tész 5, 2Pét 3, Jel 3.16. BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 37–38; TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 59–60.

⁵⁸ A példák között hozott szövegrészhez hasonlóan több esetben is idézetek sorát hagyja ki Tarnóczy a fordításból. Így például a 165. oldalon jelzi a Bellarminonál (BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 155–156.) egészében olvasható Jeromos- és Bernát-idézetek pontos helyét, de nem fordítja le ezeket.

87–88. Tertullianus in libro de ieiunio, *Etiā*, inquit, *sacramentorum agnitionem ieiunia de Deo merentur*. Sanctus Ambrosius in Epistola ad Ecclesiam Vercellensem, *Qui sunt, inquit, hi praeceptores npi, qui meritum excludunt ieiunij?* Sanctus Athanasius in libro de Virginitate, *Quisquis*, inquit, *ab immundo spiritu vexatur, certem habere debet, ieiunio spiritus malos affictos abscedere vim ieiunij metuentes*. Sanctus Basilius oratione prima de Ieiunio, *Ieiunium*, inquit, *ad venturi saeculi mala fugienda, et ad assequenda bona vtile est*. Sanctus Gregorius Nazianzenus in oratione de laudibus sancti Cypriani explicans, quibus armis, quaedam sancta virgo Diabolum a se repulerit, *Ieiunij*, inquit, *et humicationis pharmacum obicit*.

31. [...] sive generale. **Priorem expositionem explicant sancti Patres, Basilius in explicatione capituli quintodecimi Isaiae Prophetae, Augustinus in libro de continentia, et Georgius in Homilia tertiadecima super Euangelia.** Et vere concupiscentia carnis, praeter omnes animi perturbationes, impedit velocem, et expeditum cursum ad occurrendum Christo venienti: quemodum e contrario nihil magis expeditum hominem reddit ad Christum sequendum, quam castitas virginalis.

148. [...] Tertul. in lib. de jejuniis. Szent Ambrus in Epist. ad Ecclesiam. Szent Athan. Basil. Gregor. Nazian. **et alij.**⁵⁹

47. [...] akár a' közönséges utolsó itéletre Christusnak eljövételét: a' mint ellenben semmi az Embert készszebbnek nem jelenti Christus követésére, mint a' szűzek tisztasága [...]

A felsorolások egyes elemeinek kihagyása a *Nagy mesterségre* szintén jellemző. Így az alábbi példában az ellentét alakzatára építő kérdő mondatok sorából elmarad egy mellékmondat:

Bellarmino, 22.

Tarnóczy, 31.

[...] qui confitentur, Christum esse iudicem viuorum, et mortuorum, **et tamen ita viuunt, ac si iudicem nullum haberent?** Qui matrem Domini Virginem esse fatentur [...]

[...] kik a' Christust mind az élők, s' mind az holtak ítélő bírájának vallyák? kik Urunknak Szent Anyát Szűznek vallyák [...]

Az efféle kihagyások általában jelző- és főnévhalmozások esetében gyakoriak. Ezek háttérben a fordító tömörségre való törekvését feltételezhetjük: a latinnál egyébként is jóval bőbeszédűbb magyar nyelvű fordítás terjedelmének rövidítése érdekében.

⁵⁹ Bellarmino itt még felsorolja és idézi Aranyszájú Jánost, Jeromost, Ágostont, Leo pápát. BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 88–89.

Bellarmino	Tarnóczy
14. Qui enim filium vnico, optimo, et amantissimo non pepercit [...]	18. Mert a' ki egyetlenegy Fiának meg-nem engedet, hanem Isten parancsolattyára, kész volt föl-áldozni;
249. Vere enim parauit Deus iustis diligentibus se in caelesti patria gaudium, laetitiam, voluptatem, delicitas, dulcedinem , suauitatem, qualem nullus mortalium neque gustauit, neque cogitatione assequi vnquam potuit.	331. [431.] Mert az Isten a' mennyei házában, az igazaknak, kik őtet szeretik, megszerzette az örömet, vigaságot, gyönyöröset, és olly édességet, mellyet soha egy ember sem kóstolt, és csak gondolattyával sem ért fel.

Tömörítő jellegű összevonásokra szintén találunk néhány, az alábbihoz hasonló példát:

Bellarmino, 236.	Tarnóczy, 307.[407.]
Veniamus ad secundum caput, quod est, tempus . Quamdiu durabit exilium gehennae? [...]	Jer lépjünk a' második részére: meddig fog tartani a' gehennának számkivetése?

b) Lexikai és stilisztikai sajátosságok

A jezsuita szerző a citátumok helyét következetesen jelzi a margón és a folyószövegben. Ezeket Tarnóczy, a Bona-fordításhoz hasonlóan, általában kiegészíti a versek számaival. Máshol az egyházatyák könyveire, kommentárjaira való utalással bővíti Bellarmino hivatkozását.⁶⁰ Előfordul, hogy ahol a forrásszöveg bármiféle jelzés (kurzíválás, margó vagy folyószöveg) nélkül idéz egy-egy bibliai szövegrészt, Tarnóczy ezt a fordításban kiegészíti a pontos hivatkozással. Erre példa a következő:

Bellarmino, 326.	Tarnóczy, 465. [565.]
– Multum enim valet oratio iusti assidua, et feruens. –	[...] a' mint Sz. Jakab Apostol mondgya: Sokat hasnál az Igaznak buzgó, és szüntelen valo könyörgése. Jacob. 5.

Tarnóczy szívesen él szemléletességet fokozó eszközökkel. Kedveli az alliterációkat, a hangulatfestő, hangutánzó szavak használatát. Az alábbi példák közül különösen az első hármat emelném ki, ahol a kifejező igék és főnevek sorát a fordító szinonimákkal is bővíti.

Bellarmino	Tarnóczy
75. a palude sua procedens, et repens ranuncula vilis	130. a' bűnnek sáros tózában úszkáló rút békácska
160. circumspicit, aut cum aliquo garrit	171. [271.] szemeivel minden-felé nyargal, vigyorog, és csacsog
342. Quanta autem hec sit felicitas, quanta gloria, quanta cordis letitia iis, qui bene viuere, et feliciter mori didicerunt [...]	492. [592.] Melly nagy boldogság, dicsőség, öröm, és szívbeli tapsolás árad azokra, a'kik a' jó életet, és a' boldog ki-múlásnak mes-

⁶⁰ Utóbbira példa: ahol a latin csak Augustinus nevére hivatkozik, Tarnóczynál pedig: „Sz. Ágostonnál in Ps.31.” BELLARMINO, *De arte...*, i. m., 20; TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 27.

210. plane stultus	terségét meg-tanulták.
306. procurator causarum	261. [361.] sült bolond
309. specie nigerrimi Aethiopus	429. [529.] pörldődő prokátor
328. [...] vigilate nudi ina ere frigidissimo,	435. [535.] rút fekete szerecsen ember
donec conceletis [...]	468. [568.] Vigyázzatok mezítelen a' csatto- gó hideg dërben mind addig, míg elevenen meg nem fagytok [...]

Előfordul, hogy a figura etymologica alakzatát használja a fokozás viszszaadására, így a jelentés még kifejezőbbé válik:

Bellarmino, 60–61.

Tarnóczy, 102.

[...] omnes gloria, et omnes diuitiae, et omnia gaudia praeterita mundi huius, habenda sint, quasi non fuerint; et **stultissimi, et infelicissimi** iudicandi sint, qui in re tanti momenti stultis potius, quam sapientibus fidem habere voluerint.

[...] minden dicsőség, minden gazdagság, és e' világnak minden el-múlt öröme csak olyan, mint ha soha sem volt volna: és **minden bolondoknál bolondabbak, és minden boldogtalanoknál boldogtalanabbak**, a' kik illy nagy dologban, inkább a' bolondoknak hisznek, mint a' bölcseknek.

3. Az összehasonlításokból levonható következtetések

Giovanni Bona művének a magyar fordításaival való összevetése alapján elmondhatjuk, hogy mindkettő tartalmilag és formailag hű a forrásszöveghez. A kisebb-nagyobb eltéréseket figyelve megállapítható, hogy Huszti István szöveghibebb fordítást ad, mint Tarnóczy, aki gyakran él egyértelműsítő, magyarázó jellegű bővítésekkel. A protestáns fordítónál viszont több alkalommal találunk az eltérő felekezeti hovatartozásból származó jelentést megváltoztató átírásokat. Ezek főként a kegyességgyakorlás különbségeire vonatkoznak (vezeklőöv, bűnökért való elégtétel stb.), valamint az eltérő szervezeti keretekre. Összességében a címlapok eltérései által keltett esetleges elvárások mégsem bizonyosodnak be. A felekezetiségből eredő különbségek ugyanis nem nagyobbak, mint a jezsuita fordító szabadabb szövegkezelése. Ide kapcsolódva idézhetjük Hopp Lajost, aki Huszti két fordítása kapcsán felekezetek közötti átjárást említ: „a kor kegyességi irodalmának felekezetközi színezetét jól szemlélteti, hogy a református orvos-filozófus egy evangélikus és egy katolikus teológusnak a könyveit ülteti át magyarra, a misztikus élmény közös voltának hangsúlyozásával tompítva el a keresztény vallások közötti dogmatikai különbségeket.”⁶¹

Tarnóczy István két fentebb vizsgált fordítása alapján megállapítható, hogy a terjedelembeli különbségek legnagyobb része, az akaratlagos bőví-

⁶¹ Huszti korábban megjelent műve egy Johann Arndt-fordítás: HUSZTI István, *Keresztényi jóaság cselekedetekkel teljes paradicsom kertéske*, Kolozsvár, 1698. RMK I 1524. Hopp Lajos a felekezetközöttség bizonyítására több katolikus kegyességi művet fordító protestáns szerzőt is hoz példaként: a kedvelt német jezsuitát, Jeremias Drexelt fordító református Komáromi Jánost (*Nap után forgó virág*) és Újhelyi Istvánt (*Magyar napraforgóvirág*, 1703). Azóta mindkét mű elkallódott. HOPP, *i.m.*, 352.

téseken kívül, a forrás- és célnyelv eltérő szerkezeti sajátosságaiból ered. A latin tömörségét a magyar nyelv bőbeszédűbben adja vissza. Ugyanebből kifolyólag történhet meg, hogy a jezsuita fordító mindkét művében úgy törekszik a tömörítésre, rövidítésre, hogy néhol a hosszabb felsorolások, ismétlések néhány tagját elhagyja, összevonja. A grammatikai jellegzetességek mellett másik okként a korabeli terminológiai problémákat nevezhetjük meg. Huszti és Tarnóczy a fordításokban, kortársaikhoz hasonlóan, a magyarban még nem létező latin fogalmakra új terminusokat alkottak, ezt leggyakrabban több szóból álló összetételekkel valósították meg (*komédiát játszó/játéknéző hely, hajós/tűzes tolvaj*).

VI. TARNÓCZY MAGYAR NYELVŰ IMÁDSÁG- ÉS ELMÉLKEDÉSGYŰJTEMÉNYEI

1. *Titkos értelmű rózsza*

a) *A rózsafüzér elterjedése, előzmények*

Mielőtt Tarnóczy rózsafüzéres könyvének ismertetésébe kezdenénk, rövid kitekintést kell tennünk e kegyességi gyakorlat eredetére, alakulására és néhány magyar nyelvű előzményére.

A rózsafüzér (*rosarium*) korábbi megnevezése *corona*, *sertum*, az ismétlődő imádságok egyik típusa. Ma százötven (kétszáz) *Üdvözlégy Máriát* értenek rajta,¹ tízes csoportokra (tizedek) tagolva. Mindegyik tized egy-egy *Miatyánkkal* kezdődik, és a *Dicsőség* (doxológia) elmondásával zárul le. Szintén mindegyikhez hozzákapcsolódik egy-egy *titok*, amely az elmélkedés tárgyát nevezi meg. A titkok alapján három csoportról beszélhetünk: örvendetes, fájdalmas és dicsőséges rózsafüzérről.

A rózsát a kereszténységet megelőzően is a szépség, bölcsesség, szeretet/szerelem szimbólumaként használták, így nem véletlenül vált később Szűz Mária attribútumává. Ahogy az antikvitás Vénusz-alakjában, a középkor Mária-képében is a szépség, tökéletesség, teljesség jelképe maradt. A *rosa mystica*, „titkos értelmű” rózsza kifejezés már a legelső görög litániákban, majd a 12. századi lorettói litániában is előfordul. Az imádságban alkalmazott számolási rend eredete szintén kereszténység előtti időkre nyúlik vissza. A 4. században egy Pál nevű remetéről azt tartották, hogy napi háromszáz imáját kavicsokkal számolta meg. Ez a mód később „lapides calcularii” néven terjedt el. A bizánci keresztények emellett felfűzött magvakat, csigákat, gyöngyöket használtak imát segítő eszközként.²

Az *Üdvözlégy* sokszoros elmondásának elődjeként a szerzetesek zsoltár-imádkozásait tekinthetjük. A százötven zsoltár számának megfelelő *Miatyánkot* mondtak el például a clunyi bencésekhez tartozó laikus testvérek, amikor a közösség egyik tagja elhunyt. Ez a szerkezet szolgált alapul később a rózsafüzér ájtatosságának. A 12. században fellendülő Mária-kultusz idején váltja fel a *Miatyánk*-sokszorozást a háromszor ötven *Üdvözlégy*ből álló ún. Mária-psalterium. Ennek rövidebb, ötvenre szűkített változatát nevezték *rosarium*nak.³ Az *Üdvözlégyek* ismétlődését gyakran elmélkedő szövegekkel és Mária-antifónákkal bővítették ki. A *rosarium* kezdetben

¹ II. János Pál pápa 2002 októberében a *Rosarium Virginis Mariae* című apostoli levelében a három korábbi mellé bevezetett egy újabb csoportot, amely a *Világosság rózsafüzére* nevet kapta.

² John D. MILLER, *Beads and Prayers: The Rosary in History and Devotion*, London, Burns & Oates, 2002, 166; GÉCZI János, *Rózsahagyományok*, Pécs, Iskolakultúra, 2003 (Iskolakultúra-könyvek, 17); RADÓ Polikárp, *A szentolvasó eredete*, Vigília, 1951/10, 542–545, 543.

³ RADÓ Polikárp, *Az egyházi én*, h. n., Bencés kiadó és terjesztő, 1998, 262–263.

főleg a cisztercieknél vált kedvelt imagyakorlattá. Nem véletlen tehát, hogy a rózsafüzér titkok 12–13. századi kialakulásában jelentős szereppel két ciszterci szerzetes bír: Aelred de Rievaulx és Stephanus de Sallay. Előbbi Jézus és Mária életéből merítette misztikus meditációinak tárgyát, Sallay pedig Szűz Mária tizenöt örömről állított össze elmélkedési csoportokat. A 15. században Adolf von Essen karthauzi szerzetes a hangsúlyt a Jézusról való elmélkedésre helyezte. Tanítványa, Dominikus von Preussen létrehozta az ötven *Üdvözlégy*ből álló *rosariumot*, amelyben minden ima végén egy-egy ún. *clausula* Jézus életének, tanításának részleteire emlékeztetett. Ennek százötven imává bővített változata terjedt el később a 15. században a domonkos szerzetesek körében (Alanus de Rupe hatására). V. Piusz pápa 1569-ben fogadta el hivatalosan a rózsafüzér gyakorlatát, és ugyanő rendelte el néhány évvel később, 1572-ben a *Győzedelmes Nagyasszonyunk* (később: *Rózsafüzér királynője*) ünnepét (október 7.) a lepantói győzelem (1571. ugyanezen a napon) emlékére.⁴

Az áhítatforma európai elterjedésében nagy szerepe volt a megalakuló rózsafüzér-társulatoknak, a pápai ajánlásoknak és a tárgyi eszköz (olvasó) megjelenésének. Ez utóbbinak a népi hiedelemvilágban mágikus erőt tulajdonítottak, gonosz távoltartó eszközként gyakran nyakban vagy a harcban fegyverük mellett hordták.⁵ A 16. században a rózsafüzér terjedése megszakadt. A reformáció kritikája elsősorban az áhítat túlzott mariológiai jellege ellen irányult. A rekatolizáció idején azonban a jezsuiták által újra teret hódított. Mai formája a 16. század végén alakult ki, ezután csak keveset változott. A trienti zsinat után került mellé a *Dicsőség* és a *Credo*.⁶ Az imaforma 17. századi népszerűségéhez nagymértékben hozzájárult, hogy a rózsafüzér kedvelt témája lett a magánáhítatra szánt kegyességi műveknek. Ezeket főként domonkos és jezsuita szerzők jelentették meg, latin és vernakuláris nyelven egyaránt.⁷ A divatossá váló rózsafüzér-társulatok célja Mária tiszteletének elmélyítése és terjesztése volt. Magyarországon a 15. század utolsó évtizedeiből ismertek az első ilyen társaságok, kápolnák,

⁴ MIKLÓSHÁZY Attila, *A rózsafüzér titkainak eredete*, Távlatok, 2003/60, Melléklet, 2–15; RADÓ, *A szentolvasó eredete...*, i. m., 544.

⁵ A rózsafüzér-társulatok 19–20. századi történetéről és forrásanyagáról számos tanulmányt, monográfiát olvashatunk Barna Gábor tollából. A későbbi (19–21.) századok rózsafüzér imádságairól szóló kutatásának eredményeit pedig Soós Sándorné jelentette meg egy monográfiában. Pl. BARNÁ GÁBOR, *Az élő szentolvasó magyarországi elterjedése*, Vigilia, 1986/5, 67–75; UÓ, *Az élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulata*, Szeged, 1998; SOÓS SÁNDORNÉ, *...fonjunk rózsafüzért szép Üdvözléteiből!": A rózsafüzér imádsága és rózsafüzéres versek a XIX–XXI. századi magyar irodalomban*, Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009; JÁNOSI, i. m., 43–45.

⁶ Monique SCHEER, *Rosenkranz und Kriegsvisionen: Marienerscheinungskulte im 20. Jahrhundert*, Tübingen, Tübinger Vereinigung für Volkskunde, 2006, 303–304.

⁷ KNAPP ÉVA, TÜSKÉS GÁBOR, *E.S. és a Rózsakoszorú* = K. É., T. G., *Sedes musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkor Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2009, 273–300, 275–281.

oltárok. A kolozsvári domonkosok templomában (ma ferences) 1491-ben építettek egy Rózsafüzér-kápolnát. Kolozsváron 1496-ban,⁸ Kassán pedig 1522-ben már létezett rózsafüzér-társulat.⁹

A 17. században a jezsuiták voltak a rózsafüzér leghatékonyabb terjesztői. Magyar vonatkozásban Pázmány Péter *Imádságos könyvét* idézem, amelynek 5. részében a reformátorok kritikájára írt választ olvashatunk az olvasó használatáról, ennek értelméről. Pázmány reagál az újítók csúfolkodására, akik „Scorpio-tojásnak” nevezik.¹⁰ Jelzi, hogy nincs semmi kivétlenialó a Mária iránti tiszteletben és ennek ilyen formájú megnyilvánulásában. Példákat hoz bibliai személyek és egyházatyák életéből a bizonyos számokhoz kötött, ismétlődő imádságokra (pl. Szent Bertalan mindennap százszor imádkozott, Remete Szent Pál naponta háromszáz imát mondott el). A rózsafüzér tízedeinek számával kapcsolatban pedig közli, hogy a hagyomány szerint

az Eöt Mi-Atyánk, jegyzi, és eszünkbe juttattya, Eüdvözítónknek öt mélységes szent Sebeit: Az Eüdvözet pedig, mindenestül Eötven. mely bizonyos szám, eszünkbe juttattya amaz örvendetes Eötvenedik Iubilaeus esztendő, melyben a’ földnek minden terhe meg-szűnik-vala: és jó reménségre indít, hogy mi-is, a’ Boldog Szűznek imádsága-által, Istennek jó-vóltából, meg-menekedünk bűneinknek súlyos terhétül. Az utolsó Három Eüdvözet, eszünkbe juttattya ama’ három kemény vas szeget, mely Urunk kezét és lábát szaggatá a’ kereszt-fán: mely Keresztet, jegyzi, a’ Corona végire függesztet kereszt.¹¹

Az első nyomtatott katolikus énekeskönyvben, a szintén jezsuita Szölősy Benedek (1609–1659) által 1651-ben kiadott *Cantus catholici*-ben találjuk az első magyar nyelvű verses *rosarium*ot. A *Christus Urunknak életéből kötött Boldogasszony koszorúja* című éneket processzióra szánva dallammal közli.¹² Valószínűleg búcsújáráskor szokásos körmenetről van itt szó. Erre utal a lapok élőfeje és az előénekesekre vonatkozó utasítás „2. v. 3. pr.” (2 vel 3 personae). Minden második sor után a nép (*populus*) válasza: „Üdvözlégy szép Szűz Mária.” Ahogy a kezdősorok előrejelzik („Nyújtunk szent Szűz Olvasót, s’ kötött szép koszorút/ Szent Fiadnak életéből, mint drága gyöngyökből.”),¹³ a kétsoros strófákból álló ének Jézus élettörténetének részeire emlékezik. Az örvendetes események megidézése után ezeknél

⁸ BÁLINT Sándor, *Ünnepi Kalendárium, III.*, Szeged, Mandala, 1998, 404–405.

⁹ PÁSZTOR Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Bp., 1940, 30–31.

¹⁰ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv* [1631], s. a. r. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001, 133.

¹¹ *Uo.*, 135.

¹² A teljes *Rosarium*ot közli: *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*, 7., s. a. r. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974, 360–364; KNAPP, TÜSKÉS, E.S. és *a Rózsakoszorú...*, i. m., 390.

¹³ *Cantus Catholici*, szerk. SZÖLÖSY Benedek, h.n., 1651, 214. RMNy 2381.

jóval terjedelmesebben tér ki a passiótörténetre, majd szól a feltámadásról és a pünkösdi csodákról. Végül négy sor erejéig a végítélet képét is idézi:

Eö ismét e' világra el-jő ítélre,
És meg-fizeti mindennek, kinek mi érdeme.
Átkozott bűnösöket örökkárhozattal,
Eö hiveit jutalmazza örök bődölséggel.¹⁴

b) *Tarnóczy Koronája*

Az első ismert nyomtatott magyar nyelvű rózsafüzér imádság- és elmélkedésgyűjteményt Tarnóczy írta. Ez 1676-ban *Titkos értelmű Rósa avagy B. Asszony koronája* címmel jelent meg Nagyszombatban. Az alcím jelzi, hogy a szerző Mária-dicséreteket válogatott össze a Szentírásból és egyházi íróktól, emellett pedig „a' tökéletességre indító belső jószágos cselekedeteknek gyakorlását” tárja az olvasó elé. Tarnóczy a könyvet Fodor Jánosnak, Kassa bírájának dedikálja. Az ajánlólevél egésze egy összetett rózsametafora kifejtése. A természetben fellelhető hierarchiára épít: ahogy a fák közt a cédrus, a kövek közt a gyémánt, úgy a virágok között királyné a rózsza. Először Máriára értelmezve használja a szimbólumot. A kerti rózsák fölött áll

a' *titkos értelmű Rósa*, a' mely eleitől fogva tetszet Mennyégben az Atyának, kedvellette a' Fiú, szerette a' Szent Lélek, a' tellyes Szent Háromság úgy meg-böcsüllette, hogy minden Virágoknak ékességét, és illatját egyben ebben foglalná: benne vagyon ebben a' Violák alázatossága, benne a' Liliomok tisztasága, benne a' Rósáknak jó illatu hire, neve, s' valamit mást jót példázhatunk a' Virágokban, ebben fel-talállyuk; mert úgy alkottatt szépségében, hogy Királynéja volna minden alkotmány.¹⁵

Magát a könyvet mint ilyen rózsát ajánlja a mecénásnak: „olgy titkos értelmű Rósát nyújtok Kegyelmednek, a' melyet mennél tovább forgat keze között, annál jobban érzi illatját, nyilvánban láttya szépségét, s' tovább neveli belőle vett el-fogyhatatlan gyönyörűségét.”¹⁶ Harmadszor pedig a mecénás nagyszombati klarisszák között élő lányára használja ugyanennek a virágnak a szimbólumát. A laudációban az érdemek felsorakoztatása közben röviden a családi címer is említést kap, amelyen egy magyar vitéz jobb kezében levágott török fejet tart.

Az olvasóhoz szóló előljáró beszéd kivételesen „oktatás” címmel szerepel. Ennek megfelelően Tarnóczy tisztázza a rózsafüzér felépítését: az egész olvasó tizenöt *Miatyánk*ből és a zsoltárok számához alkalmazva százötven *Üdvözlégy*ből áll. Majd felsorolja három fajtáját (örvendetes, fájdalmas, dicsőséges). A kis olvasó 63 *Üdvözlégye* Mária hagyomány szerin-

¹⁴ Uo., 218.

¹⁵ TARNÓCZY, *Titkos értelmű... i. m.*, A2v.

¹⁶ Uo., A3r.

ti életévének számával egyezik. Jelzi, hogy népszerűsíteni kívánja a *rosariumot*, mivel, bár használata ajánlott az egyházban, kevesen gyakorolják még: „jól-lehet sokan bölcsen, és szentül a’ Bóldogságos Szent Szűznek Koronáján való tiszteletit, ki-nyilatkoztaták; de mivel hogy, hosszú a’ Parancsolatnak úttya, rövid pedig a’ példának ösvénye, ime nyilvánban kiterjesztem a’ buzgó sziveknek kedvéért.”¹⁷ Gyakorlati útmutatót is találunk az előszóban. Minden napra egy tizedet ajánl, mivel minden Üdvözlethez hozzárendelt egy-egy imádságot. Ha valaki minden nap a teljes koronát (hat tized) el akarja végezni, elhagyhatja ezeket az ájtatos imádságokat. Végül int az egyházi idő figyelembe vételére, ezekkel összehangolva kell a titkokat mondani.

A *Titkos értelmű rózsza* a négy korona közül az első, a Szűz Mária örömeiről szólót dolgozza fel részletesen. Ennek felépítése, ajánlott imádságai példaként szolgálnak a további három korona (fájdalmas, dicsőséges, elegyes) végzéséhez, amelyekre csupán a titkokat ismertetve tér ki. A négy korona titkai az alábbi táblázatban tekinthetők át:

	I. korona <i>Boldogságos</i> <i>Szűz Mária</i> <i>cörömről</i>	II. korona <i>A’ Boldog</i> <i>Asszony</i> <i>keresőségéről</i>	III. korona <i>A’ Boldog</i> <i>Asszony</i> <i>dűcsőségéről</i>	IV. korona <i>Mixta / elegyes</i>
	[Adventtől Septuagesima Vasárnapig]	Septuagesima Vasárnaptól ¹⁸ fogva Husvétig	Husvétől fogva Sz. Háromság napjáig	Sz. Háromság napjától fogva Advent első Vasárnapig
3 Üdvözlégy	<i>ki te általad nevellye mi bennünk az igaz hitet; ...az erős reménységet; ...a’ tökéletes szeretetet</i>	<i>ki te általad a’ mi elménket megerősítse; ...értelmünket megvilágosítsa; ...akaratumkat a’ jóban tökéletessé tegye</i>	<i>ki te általad a’ mi gondolatunkat vezérellye; ...a’ mi szavainkat igazgassa; ...a’ mi cselekedetünket rendellye</i>	<i>Vasárnap, hétfő, csütörtök: dicsőségéről;</i>
1. tized	kit tiszta méhedben szűzen fogadtál	<i>ki mi érettünk vérrel verétekezett</i>	ki halottaiból feltámadt	<i>Szerda, péntek: keserőségéről;</i>
2. tized	kit Sz. Erzsébet-hoz menvén, méhedben hordoztál	...meg-ostoroztatott	ki Menyben felment	<i>Kedden, szombaton: örömről való koronát.</i>
3. tized	kit Bóldog Anya e’ Világra szültél	...a’ Keresztet a’ Kalvária hegyére felvitte.	ki a’ Szent Lelket elküldötte	
4. tized	kit Sz. Szűz a’ Templomban	...tövissele koronáztatott	ki téged Menyben felvitt	

¹⁷ TARNÓCZY, *Titkos értelmű...*, i. m., A4v.

¹⁸ Húsvét előtti 9. vasárnap.

	bé-múttál			
5. tized	kit Sz. Szűz a' Templomban meg-találtál	...fel-feszítettett	ki téged Meny- ben meg- koronázott	
6. tized	kétszer az előző 5 titok			

A négy korona után egy rövidebb módot ajánl a rózsafüzér végzésére, amely szerint minden tizedben az „Üdvöz légy Mária” után az ima közbe kell szúrni egy-egy titkot a Szent Anya életéből. A hagyomány szerint ezek hat tizedre oszlanak: Szűz Mária 1. makula nélkül való; 2. mélységes alázatosságának; 3. szüzességének; 4. buzgó ájtatosságának; 5. erősségének és győzhetetlen nagy tűrésének; 6. Istenhez való legtökéletesebb szeretetének tisztességére.¹⁹

Tarnóczy imakönyve az öröndetes rózsafüzér tizedeit napokra osztva adja az olvasó elé, a vasárnapra rendelt imával kezdődve. A *Credót Miatyánk*-parafrázis, majd a tized *Üdvözlégyei* követik. Mindegyikhez egy-egy Máriához szóló imádságot társított a szerző. Ezek közbenjáróként szólítják meg, megemlékeznek életének eseményeiről, erényeiről, majd könyörgéssel fejeződnek be. Példaként idézem a nyolcadikat, amelyben az imádkozó éppen a kegyességi gyakorlatokban való kitartásért könyörög:

Üdvöz légy Mária: kit a' mennyei bölcsességnek tanulása, és az elrejtett titkos mélységnek elmélkedése, úgy fel-gyúlasztott, hogy az angyalokkal való nyájaskodásra, és minden mennyei vigasztalásra érdemesnek találtnál. Alázatosan kérek, oh fényes Szűz! esedezél én értem-is Szent Fiadnak, adgya-meg nekem-is, az imádságnak, elmélkedésnek, és egyéb jószágos cselekedeteknek buzgó gyakorlását.²⁰

A *Miatyánk* sorainak értelmezése minden nap más szempont szerint történik: a vasárnapi Szent Pál leveleinek verseiből összeszerkesztett; a hétfői a szentek emlékeztetéséhez kapcsolódik (így a könyörgésekben ő- és újszövetségi alakok, hitvallók és mártírok erényeit kívánja elnyerni az imádkozó); a keddi a tékozló fiú penitenciatartásához kapcsolódva bűnbánatra tanít; a szerdai a tökéletességre vezető lépcsők szerint rendeződik. Mivel a csütörtök az Oltáriszentség emlékezésére rendelt nap, a *Miatyánk*-hoz fűzött imádságok, elmélkedések ehhez a témához kapcsolódnak. A liturgikus hagyománynak megfelelően a pénteki gondolatok Jézus kinszenvedésére irányulnak; szombatra pedig „Szűz Mária tiszteletire

¹⁹ Ezekhez még, az előbbiekhöz hasonlóan, három *Üdvözlégy* kapcsolódik a következő titkokkal: 1. aki a legfelsőbb hatalomnak koronájával a teremtett állatok felett az Istentől megáldattál; 2. aki a bölcsességnek koronáját és csodálatos vigasztalását, s lelki világosságokat a Fiú Istentől elvetted; 3. aki a jósnak és kegyességnek koronájával a szent lélektől megajándékozattál. TARNÓCZY, *Titkos értelmű...*, i. m., 389–400.

²⁰ *Uo.*, 26–27.

alkalmaztatott Miatyánkot” ajánl az olvasónak. Az imádságok címzettje az Úr Isten és a Szentháromság személyei egyenként.

A *Miatyánk* sorainak a különböző témákhoz való alkalmazására szemléletes metaforák, hasonlatok használatával él a szerző. Erre példa lehet a pénteki napra a „mi kenyerünket minden napiat adgyad nekünk ma” sorhoz fűzött imádság:

Oh édes Jésus! A' bűnösök a' te hátadon szántottak, és vesszőkkel, s' ostorokkal mint valami szántó vassal, és gereblyékkel fel-rontották a' te testedet. De ez után, e' kegyetlen szántás után, mely bővséges kenyér következett? úgy mint, mikor itt könyhullatással, és véres verejtékünkkel keressük kenyerünket, az életnek, és értelemnek kenyérével tápláltatunk, és mint a' sirral, és kövérsséggel meg-telik a' mi lel-künk, míg annak az eledelnek erejével ezt a' pusztát el-járjuk, és az után a' te asztalodnál eszünk, iszunk, és a' te háznak bölcsességével meg-elégedünk; légyen úgy Uram Jesus a' te szent Véred által, melyet mi érettünk a' te ostorozásodkor ki-ontottál.²¹

A hét napjaihoz társított mindegyik tized után megismétlődik egy Máriához szóló dicsőítő imádság,²² majd az „Emlékezzél-meg, oh kegyes Szűz Anya Mária!” kezdetű kötött ima.²³ Majd egy-egy verses kisofficioium és az ezekhez kapcsolódó könyörgések következnek.

A szombatra ajánlott tized szerkezete eltér az előző hattól, mivel ezt Szűz Mária napjaként tartja számon a liturgia. A *Miatyánk*-parafrázis itt kiegészül egy *Üdvözlégy*-parafrázissal (az „áldott a' te méhednek gyümölcse Jesus Christus” sorokkal befejeződően). Emellett kivételesen két kisofficioiumot olvashatunk: *Dicséret Nagy Boldogasszonyról* és *Dicséret Havi Boldogasszonyról* címmel. Ugyanitt a lorettói litánia szövegét is közli a szerző. Utóbbit magyarázó kiegészítéssel bővíti: felvilágosítja az olvasót a litánia eredetéről, végzésének céljáról (pl. üdvösséges halál kegyelméért), módjáról.

Tarnóczy *Titkos értelmű rózsájának* nyolc Mária-dicséretét (annak szövegvariánsaival) közli a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatának 15. kötete. Ezeket a verses imádságokat Holl Béla egy Szűz Mária ünnepei-

²¹ Uo., 271–272.

²² A tized számának tízezerszeresét használva: „Tíz ezerszer áldgyanak téged Szűz Anya, minnyájan a' Mennyei meg-bölgöült Lelkeknek szent seregi, kikkel edgyütt, hogy mi-is valaha Menyországban meg-láthassunk, és dicsérhessünk, nyerd-meg nékünk Szent Fiadit.” Uo., 29. „Hús ezerszer áldgyanak téged Szűz Anya, minnyájan a' Sz. Pátriárkák, és Próféták, kikkel edgyütt...” Uo., 85. Hasonlóan számol fel százezerig a szent apostolok és evangélisták (3); mártírok és hitvallók (4); Istennek minden szentjei (5); az utolsó, a pénteki viszont már százezerre ugrik itt is az előző Istennek minden szentjeihez imádkozva.

²³ „Emlékezzél-meg, oh kegyes Szűz Anya Mária! hogy eleitől fogva soha nem hallatot, csak egy-is, a' kit te benned bizván, a' te szárnyad alá folyamodván, és a' te segítségdet kérvén el-hagytatt volna. Engem-is e' bizodalom meg-bátoritván, hozzád folyamodom; te hozzád jövök, te előtted én bűnös ember le-borulván, könyörgök meg ne utáld az én kérésemet, hanem kegyelmesen meg-halljad, és meg-halgassad, Amen.” Uo., 29–30.

re összeállított kisofficium-gyűjtemény darabjainak tekinti egyrészt az imaidőre (hórák) való utalások, másrészt a 7x3 versszakos részekre bonthatóság alapján. A korábbi rövidített változatok megjelenéséből (hat közülük az 1674-es kassai *Cantus catholicus*-ben) arra lehet következtetni, hogy ezek a hórás énekek már 1674 előtt kéziratban elterjedtek.²⁴

A *kisofficium* (vagy hórás vers) olyan középkori eredetű imádságtípus, amely az egyháziak zsolozsmájának rövidített, világiak számára is könnyen használható formája. A 16. század előtt főként az arisztokrácia tagjai végezték általában önállóan. A 16–17. században viszont a ferencesek és jezsuiták működésének köszönhetően különösen kedvelt ájtatossági gyakorlattá vált. A különböző ünnepekre összeállított imasorozatokat leginkább a különböző kongregációk, jámbor társulatok tagjai végezték közösen. A társulatok statútumai többnyire előírták néhány kisofficium közösségi és/vagy magánhasználatát. Miután 1568-ban V. Piusz pápa a Mária-kisofficiumhoz szombati napokra búcsúengedélyt kapcsolt, amit utódai megerősítettek (pl. XIII. Gergely, VIII. Orbán), a kiadványtípus a liturgikus gyakorlat elemeit is hatékonyan közvetítette a laikus hívők felé. A kisofficiumok záró soraiban olvasható ajánlások arról árulkodnak, hogy ezeket éneklés helyett inkább olvasták.²⁵

A *Titkos értelmű rőzsa* verses dicséréteiben több utalás történik az imádság végzésének idejére. A Boldogasszony születéséről szólóban az első hórára, a matutinumra vonatkozhat a következő két sor: „Éjnek távozik setét homálya, / Nap támad, fel-költ hajnal mutatya...”²⁶ Az esti hórára, a vesperásra pedig a Szűz Mária templomban való bemutatásáról szóló imádság két verse utal: „Hij bennünket ének szóval, / Estvéli imádságra.”²⁷ Ugyancsak a vesperás idejét idézi két alkalommal is a Gyümölcsoltó Boldogasszony (márc. 25.) dicséretének szövege: „Mért sietsz-el, nap fényeddel / Tőlünk illy hamarsággal.”;²⁸ „Napnak fényét, s’ ékességét / Az éj homályosítja.”²⁹

A nyolc ünnepre (*immaculata conceptio, nativitas, praesentatio, assumptio, visitatio, purificatio, assumptio, Beata Maria Virgo ad Nives*) írott verses imádság címét, incipitjét és oldalszámát az alábbi táblázatba rendeztem:

²⁴ HOLL, Tarnóczy István..., i. m., 80–84.

²⁵ FARMATI Anna, *Más régi ének: A XVII. századi katolikus népénekéköltészet szövegtípusai és motívumrendszere*, Kolozsvár, Verbum, 2009, 115–116; KNAPP Éva, *Officium Rákócziánium: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadása*, Bp., Borda Antikvárium, 2000, 25–26; SZELESTEI N. László, *A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről = Historicus Societatis Jesu..., i. m., 245–255*; UÓ, *Katolikus népének a 17. században = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, Szeged, 2005, 175–179.

²⁶ TARNÓCZY, *Titkos értelmű...*, i. m., 89.

²⁷ Uo., 137.

²⁸ Uo., 190.

²⁹ Uo.

1.	<i>Boldog Asszony macula nélkül való Fogantatásáról</i>	Üdvöz légy Világ Asszonya, Menyországnak Királynéja...	30–35.
2.	<i>Boldog Asszony születéséről</i>	Üdvöz légy Egeknek fényessége, Föld kerekiségének ékessége...	87–91.
3.	<i>Boldog Asszony templomában vitéléről</i>	Szent Háromságnak szeltelt ház, Szentséggel gazdagult gyöngy-ház...	134–138.
4.	<i>Gyümölcs-oltó Boldog Asszonyról</i>	Nagy Istennek, s' Teremtőnek Eüdvöz légy Szűz Mátkája...	187–191.
5.	<i>Boldog Asszony látogatásáról</i>	Názáretbül, nagy hegyes Tartományban, Sietséggel meg-indul Judacában...	243–247.
6.	<i>Gyertya Szentelő Boldog Asszonyról</i>	Irt törvénye Mojsesnek, Első Fia szüleinek...	287–290.
7.	<i>Nagy Boldog Asszonyról</i>	Isten Udvarának s' Szentek városának Eüdvöz légy új csillagja...	335–339.
8.	<i>Havi Boldog Asszonyról</i> ³⁰	Minden hónap, hó-harmatnak, Eüdvöz légy Királynéja...	357–361.

Tárnóczy az elmélkedések és imádságok sorát néha tanító jellegű kiegészítő megjegyzésekkel bővíti. Az első *Miatyánk*-parafrázist megelőzően jelzi, hogy ez az ima „fundamentoma, példája, és régulája minden imádságoknak.”³¹ A lorettói litánia esetében annak keletkezéséről, végzésének módjáról és imaszándékáról világosítja fel az olvasót. Az első korona utáni intésben pedig a felesleges fogadalomtételről kívánja óvni a kegyességet gyakorlót.³² Az imádságot kísérő külső jelekre, gesztusokra szintén talá-lunk utalást: az első korona kezdő imája előtt kereszttételre szólít fel.³³ Az áldozás alatti ima szövegét hasonló intéssel szakítja meg: „mellyed vervén, háromszor, vagy többször mondgyad, és az után imigyen könyörögi.”³⁴

A szerző jócselekedetek gyakorlására buzdító részekkel egészíti ki a ti-zedeket, amelyek egyrészt a felebarát iránti szeretetre, másrészt az Istenhez való helyes magatartásra nevelnek. Ezek maguk is a Sentháromság szemé-lyeit megszólító imádságok, melyekben a dicsőítés, könyörgés és hála sza-vai keverednek, ugyanakkor dogmatikai tételeket tartalmazva tanító színe-zettel is bírnak. A péntekre és szombatra ajánlott gyakorlat témája az isteni tulajdonságok egész sora: Isten hatalmassága, bölcsessége, jósága, szentsé-

³⁰ Havas Boldog Asszony ünnepe (BMV ad Nives) a római Santa Maria Maggiore templom felszentelésének aug. 5-i ünnepével azonos (a templomot 440-ben szentelték), amely idővel a katolikus egyházban egyetemessé vált.

³¹ *Uo.*, 2.

³² „A' ki magát Istenhez való Belső indulatokban akarja gyakorlani, arra vigyázzon, hogy fogadást ne tégven, és azoknak meg-tartására új parancsolattal ne kötelezze magát, hanem szabadon élylen véle: és bizonyos lévén, hogy mennél gyakrabban cselekeszi, annál hasznosabb lészen, és rövid üdö alatt Istenéhez el-válthatatlanul, ki néki első, és leg nagyobb böldogsága, hozzája kapcsolja magát.” *Uo.*, 383.

³³ „Magadra keresztet vetvén, és jó igyekezetet tévén, így imádkozzá.” *Uo.*, 1.

³⁴ *Uo.*, 417–418.

ge, kegyessége, gondviselése, irgalmassága, igazsága. Példaként idézzük az Isten jóságáról szóló imádság alábbi részletét: „Minden édesség te tölled veszi édességét, minden szépség, szépségét; minden világosság, fényességét; minden élők, életeket; minden mozgók, érzékenségeket, és elevenségeket; minden értelem, ismeret; minden tökéletesség, tulajdon tökéletességét; és végre mindenféle jó, maga jóságát.”³⁵

A rózsafüzéres könyvet néhány, a gyónáshoz és áldozáshoz kapcsolódó imádsággal egészítette ki a szerző. Külön hangsúlyt kap a gyónásra való készüllet: négy terjedelmes elmélkedő-könyörgő imát közöl. Az esendőség, bűnösség tudatosításával az őszinte, teljes bűnbánatért fohászkodó lélek szólal meg. Ugyanakkor a bizalom és az üdvözülésbe vetett remény is hangot kap:

Te vagy az én reményem, és én bizodalmom, én vigasztalóm, és én erősségem, én oltalmom, és én szabadítóm, én életem, és én üdvösségem, és én fel-támadásom; én világosságom, és én kívánságom, én segedelmem, és én gondviselőm. Könyörgök tenéked, és kérek segély-meg engem, és üdvözülök, vezérely engem, és oltalmaz engem, erősíts engem, és vigasztaly engem, bátoríts engem, és vidámits engem, világosíts engem, és látogass-meg engem, holt voltomból támasz-fel engem; mert kezded munkája, és alkotmánya vagyok.³⁶

A *Titkos értelmű rózsában* olvasható kötetlen imádságokat nem találjuk meg a korábban megjelent magyar nyelvű nyomtatott imakönyvekben. Ugyancsak különböznek a később kiadott *Holtig-való barátság* szövegeitől. Ebből arra következtethetünk, hogy ezeket a szerző maga fogalmazta meg, vagy eddig ismeretlen idegen nyelvű forrást használt. Mindkét áldozás előtti könyörgés (415, 417. oldal) viszont már Pázmány 1606-os imakönyvében olvasható,³⁷ ahogy a tőle forrásjelölés nélkül merítő Mihálykó János evangélikus imádságos könyveiben is (1609, 1642).³⁸

A rózsafüzéres könyv hatástörténetét vizsgálva Gyöngyösi István *Rózsakoszorúját* és néhány imakönyvet, főként Pongrácz Eszter *Arany koronáját* emelném ki. A *Titkos értelmű rózsá* gyónás utáni imádsága bekerült az *Útitárs*, a *Lelki jegyverház* és a széles körben ismert és használt Pongrácz-féle imakönyvbe.³⁹ Gajtkó István, Gulyás István és Tüskés Gábor is jelzi, hogy

³⁵ *Uo.*, 299.

³⁶ *Uo.*, 406–407.

³⁷ PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni imádságos könyv: Grác, 1606*, kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi-MTA Irodalomtudományi Intézete, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28), 169 r, 173 v.

³⁸ MIHÁLYKÓ János, *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok*, Bártfa, 1609. RMNY 976; *Uő*, *Keresztyéni istenes és ájtatos imádságok*, Lőcse, 1642. RMNY 1942. Tarnóczy könyve után pedig többek között az *Útitársban* (1678), a *Lelki jegyverházban* (1716), az *Arany koronában* (1719).

³⁹ *Útitárs*, *azaz reggel s este és egyéb üdőkben gyakorlandó imádságok*, Nagyszombat, 1678, 102. RMK I. 1226a; *Lelki jegyverház*, Nagyszombat, 1716, 22; PONGRÁ CZ Eszter, *Igaz isteni szeretetnek harmatjából nevedezett, drágakövekkel kirakott arany korona*, Nagyszombat, 1753, 115.

Tarnóczy munkája hatással lehetett Gyöngyösi *Rózsakoszorújára*. Gyöngyösi a Koháry Istvánnak szóló ajánlólevélben valóban utal arra, hogy könyve a saját termés mellett másoktól átvett rózsákat tartalmaz: „hol mások veteményén nőtt és szedett, hol magam plántálgatásin termett, ahhoz illő fürtöskékből meg is kötöttem.”⁴⁰ A *Rózsakoszorú* forrásszövege az 1635-ben megjelent *Hymni quindecim devotissimi* című himnuszciklus, amelyet III. Ferdinánd császár feleségének, Eleonórának címeztek.⁴¹ A 2002-es *Rózsakoszorú*-kiadás utószavában Jankovics József áttekintette és helyesbítette a korábbi kutatások eredményeit. Trencsényi-Waldapfel Imre tanulmányára utalva szerkezeti összevetést végzett a latin forrással, kimutatta a fordítás átdolgozásjellegét, és felsorakoztatott néhány lehetséges irodalmi, nyelvi és zenei előzményt. Három évvel később jelent meg Knapp Éva és Tüskés Gábor tanulmánya, amelyben a latin forrásszöveg keletkezési körülményei, kiadója, szerzője és címzettje után kutattak.⁴²

Gyöngyösi a rózsafüzéres elmékedéseket kiegészítette egy kezdő fejezettel, amelyet *Az Rózsakoszorú-kötéshez való készülétnek* nevezett el. Amellett, hogy ebben meghatározza a témához és egyben a műhöz való viszonyát, belesűríti az egész kötet tartalmi összefoglalóját. Jelzi, hogy a „fabulás költemény”, „mesélő lelemény” helyett „igaz valóságról” lesz itt szó; a pogány múzsák helyett az egyetlen igaz Múzsát, Szűz Máriát választja:⁴³

Ez az igaz szűz Diana,/ kinek előtte s utána
Nem volt s nem lesz hasonló./ Tisztasága szépségében,
Élete fejréségében/ Igazán ritka holló.⁴⁴

Az ezután következő Jézus- és Mária-történetek eseményeit három részben (örömnök, keserűségnek és dicsőségnek rózsái) öt-öt titok mentén rózsakoszorúba fűzi. Majd ezt a koronát Szűz Máriának nyújtja, ugyanerre buzdítva az olvasót is:

Amint látom, kötőd is már:/ Fáradságod nem lészen kár,
Csak végezzed munkádat:/ Ha elkezdted, félben ne hagyd,
Elkészülvén kézhez is add/ Elszánt ajándékomat.⁴⁵

Gyöngyösi *Rózsakoszorújának* jellegzetessége, hogy a forrásszöveg elvégzendő imádságokra való utalásait és a titkokat lezáró fohászait, amilyeneket Tarnóczynál is találunk, elhagyja. Így a közösségi használatra íródott

⁴⁰ GYÖNGYÖSI István, *Rózsakoszorú* [1690.], jegyz., utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi, 2002, 9.

⁴¹ [TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *A Rózsakoszorú forrása* = W. I., *Gyöngyösi-dolgozatok*, Bp., Pallas, 1932, 20–32.

⁴² Eredményképpen a latin himnuszszorozat feltételezhető szerzőjének Elias Schillert, II. Ferdinánd gyermekeinek egyik nevelőjét nevezték meg. KNAPP, TÜSKÉS, *E.S. és a Rózsakoszorú...*, i. m., 396–399.

⁴³ JANKOVICS József, *Gyöngyösi christianus* = GYÖNGYÖSI, i. m., 253–269, 260.

⁴⁴ GYÖNGYÖSI, i. m., 33.

⁴⁵ *Uo.*, 61.

mű magyar fordítása inkább az egyéni kegyességgyakorlást, az önállóan végzett imádságot és elmélkedést segíti.⁴⁶

2. *Holtig való barátság*

Tarnóczy legnépszerűbb műve az elsőként 1680 körül megjelent *Holtig való barátság* című imádságos könyv, amely 1817-ig újabb tíz magyar nyelvű kiadást ért meg. Alig egy-két év választhatja el a szerző 1679-ben megjelent Bellarmino-fordításától (*Nagy mesterség a jó élet*), témájában is szorosan kapcsolódik ehhez. A betegségben lelkileg erősít, és üdvösséges halálra készít fel.⁴⁷

Tarnóczy a *Holtig való barátság* első kiadását Matussek András pápai es-peresnek, győri kanonoknak dedikálta. Ajánlólevele halálról szóló közhe-lyekkel és szállóigékkel van tele. Hangsúlyos gondolata, hogy minden embernek meg kell egyszer halnia, ezt pedig ajánlott felkészülten várni. A második kiadás 1695-ben már Tarnóczy halála után jelent meg. Ennek előszava szerint a nagyszombati jezsuita akadémia újból Matussek András-hoz fordul a könyv újranyomtatása érdekében. Sikerrel járnak. A mű későbbi népszerűségéről tesz tanúságot a hat nagyszombati kiadás (1707, 1722, 1735, 1741, 1754, 1773) mellett a Kolozsvárott (1769), Egerben (1771) és Budán (1817) való megjelenése. 1716-ban cseh nyelvre is lefordí-tották.⁴⁸ A könyv többszöri újrakiadása, popularitása a gyakorlati élet szük-ségleteire mutat rá. Ezek szinte teljesen változatlan újranyomásai a Tarnóczy által kiadott kötetnek. Néhány eltérés mégis fellelhető. Az imád-ságokat, elmélkedéseket megelőző latin nyelvű *Resolutiones morales* a máso-dik kiadásban ugyanazon cím alatt ugyanazokat a témákat tárgyalja, szöve-ge mégsem egyezik meg az első kiadáséval. A későbbi kötetek változatla-nul az 1695-ös kiadás anyagát veszik át. A harmadik kiadástól kezdődően ajánlás nélkül jelennek meg a kötetek. A harmadik, 1707-es nagyszombati edíció bővíti az eredeti változatot. Az addigi zárórész, a *Példák* után új fejezetet illeszt be: *Hasznos mód, mint kellessék a beteget a gyónásra segíteni*. Ez segítség kíván lenni a lelkiatya számára, aki nehezen beszélő vagy már szólni sem tudó beteget gyóntat. Az ajánlott módszer bólintással és intés-sel való jelzésen alapul. Hatvan számozott bűnt sorol fel, amelyeket a pap

⁴⁶ KNAPP, TUSKÉS, E.S. és a *Rózsakoszorú*..., i.m., 400.

⁴⁷ Korábban megjelent angol és magyar nyelvű tanulmány a halálra való felkészítésről a *Holtig való barátság*ban: KÓNYA Franciska, *Preparation for death in jesuit István Tarnóczy's book Holtig-való barátság* [Friendship that lasts till death], Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Catholica Latina, 2011, nr. 1, 67–79; Uő, „Nincs nagyobb szükség az halálnál; de nagyobb barátság sincsen abban való szolgálatalnál”: Halálra való felkészülés Tarnóczy István bestsellerében = *Az áhitat nem hivatalos alkalmai és formái az 1800 előtti Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 4), 133–144.

⁴⁸ ANGAL Endre, *Magyarok és csehek = Magyarország és KeletEurópa*, szerk. GÁI István, Bp., Officina, 1947, 84–103, 90.

felolvas, a beteg pedig válaszként jelzi, ha valamelyikben vétkezett. Ugyanakkor kezével mutathatja az elkövetett bűnök számát: „Hányszor? a’ tett bűnnek számát szóval, vagy Ujjaid-által jelentsd-ki: ha többszer, mint sem tizszer vétkeztél-vólna; annyszor emeld-fel mind két kezedet, a’ miglen tizen-ként bűnöd számát ki-jelentsed.”⁴⁹ Az ezt követő nagyszombati, kolozsvári és budai kiadások ennek változatlan utánnyomásai. Az 1771-es egri kiadás címlapján jelzi, hogy „újonnan, sok hibáknak meg-jobbításával” készült változatot tart kezében az olvasó.⁵⁰

A középkori és kora újkori *ars moriendi*k többsége figyelmeztet arra, hogy az embernek már egészséges állapotában el kell kezdenie a jó halálra való készülést. Aki ugyanis minden napját keresztényi módon éli meg, rendszeres lelkiismeretvizsgálatot és bűnbánatot tart, annak nem kell félnie a váratlan haláltól, bármikor felkészülten állhat az égi ítélőbíró elé. A halál-félelem rosszabb, mint maga a halál – olvashatjuk a Bona-fordításban: „Micsoda rettenesség vagyon tehát az halálban? a’ vélekedés. Rettenetes az halálnak félelme, nem maga az halál.”⁵¹ Fontos, hogy a halál készületlenül ne találjon, tehát az *ars bene vivendi* szerint való élet a váratlan halálra való felkészülés legjobb módja. A *Holtig való barátság* első kiadásának ajánlásában Tarnóczy az élet végességét összeköti a bűnöknek való meghalás gondolatával: „Minden napja életének, halála légyen vétkeinek. Ma hallyon-meg az haragnak, hólnap az bujaságnak, hólnap után az Irigységnek, az után a’ Jóra-való restségnek, s’ mindenkoron valami véteknek.”⁵² Veszélyes ugyanis a megtérést az utolsó pillanatig halogatni, mert megtörténhetik, hogy végül nem lesz lehetőség erre. Az olasz domonkos, Girolamo Savonarola (1452–1498) meggyőződése, hogy a halál és a túlvilág tudatosítása, figyelembevétele nélkül a hívő nem tud jól élni. Ajánlott tehát a halál szemüvegén keresztül nézni az életet, így minden órában megláthatjuk a lehetséges utolsót.⁵³

A *Holtig-való barátság* címzettjei, ahogy az alcím is jelzi, mind az egészségesek, mind a betegek. A könyv tehát a távolabbi és a közelebbi előkészületre egyaránt hasznos lehet. Az előljáró beszéd azokhoz szól, akik a betegek és haldoklók lelki üdvösségére vigyáznak, tehát a lelkiatyán kívül laikus személyekhez, rokonokhoz, barátokhoz. Ez utóbbi csoportot említi meg a kiadó a második kiadás ajánlásában, amikor a könyv kelendőségéről, keresettségéről ír: „még a’ rongyában, és porában-is alig kaphattak az Isten

⁴⁹ TARNÓCZY István, *Holtig való barátság, avagy mi módon kellessék az beteg és halálra vált embert, avagy megszentenciázott bűnöst segéteni*, Nagyszombat, 1707, 296–315. RMK I 1731.

⁵⁰ Uő, *Holtig való barátság, avagy mi módon kellessék az beteg és halálra vált embert, avagy megszentenciázott bűnöst segéteni*, Eger, 1771.

⁵¹ Uő, *Menyben vezető...*, i. m., 152–153.

⁵² Uő, *Holtig való...*, i. m., é.n., A2 v.

⁵³ GIROLAMO SAVONAROLA, *Predica dell' arte del bene morire*, 1496. L.: ALBERTO TENENTI, *Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento*, Torino, Giulio Einaudi, 1989, 94–95.

félő, és halálra vált betegeknek szolgáló emberek”.⁵⁴ A 16. század elejétől elterjedt a betegek, haldoklók melletti önkéntes asszisztálás. Derék dolognak és szent cselekedetnek nevezi ezt a szolgálatot Tarnóczy. Könyvében egy alkalommal azokra is gondol, akik nem tudnak jelen lenni a haldokló mellett, közbenjáró imajavaslatokat ajánl számukra.⁵⁵ Itt ismételtelen meg kell említenünk a Magyarországon ekkoriban elterjedő, népszerűvé váló Agónia-társulatot. Ahogy korábban említettem, az Agonia Christi kongregáció tagjainak fő célja a jó halálra való felkészülés. A tagok egyik kötelessége a betegek látogatása, segítése és a halottakért való imádkozás volt. Tarnóczy feltehetőleg nemcsak ismerte a társulat életét, működését, hanem közvetlen kapcsolatban is volt vele, nem véletlenül adott ki egymást követően két ilyen témájú könyvet. E feltételezést támasztja alá, hogy nem sokkal a könyvek megjelenése után, 1682-ben a pozsonyi Agónia-kongregáció elnöki tisztségére nevezték ki.⁵⁶

Az ajánlás és az előljáró beszéd közé szerkesztett latin nyelvű *Resolutiones morales* az egyházi személyeket szólította meg. Ebben a szentségek (bűnbocsánat, Eucharisztia és betegek kenete) kiszolgáltatásának egyházjogi vonatkozásait, a szertartások menetének leírását találjuk. A könyv egészében az imádságok, elmélkedések közé tűzdelt *intések* és utasítások szintén főként a lelkiatyát szólítják meg. Betegekhez címzett tanácsok leginkább a könyv első részére jellemzők. Az imakönyv összeállítója a halálra ítélt embert is segíteni kívánja a halálra készüléskor, neki címzi a *Holtig való barátság* ötödik fejezetét. A kegyességi művekben az elítéltekhez való ilyen fajta odafordulás Bellarminótól kezdve figyelhető meg. A középkorban ugyanis ördögi személyeknek tartották őket, akik haláluk után kétség nélkül pokolra jutnak. Bellarmino szerint kivégzésük elégtétel bűneikért; ha megbánó lélekkel halnak meg, üdvözülhetnek.⁵⁷

a) A lelkiatyához, a beteghez és környezetéhez szóló intések

Tarnóczy imádság- és elmélkedésgyűjteménye számos intést tartalmaz, amelyek általában a beteg, haldokló állapotának változásaira figyelnek. Ezekben főként felolvasandó, elmondandó imaszövegeket, elmélkedéseket ajánl a betegnek és/vagy környezetének, de találunk a viselkedést szabályozó figyelmeztetéseket is. Az előljáró beszédben a lelkiatyát a beteg látogatásakor való helyes magatartásmódra figyelmezteti: fontos a jó felkészülés, „nem csak azokat tanúllyá előb-meg, a’ miket kellessék szóllani, és cselekedni az Betegeknél azoknak hasznára, és lelki vigaságára, hanem a’

⁵⁴ TARNÓCZY, *Holtig való barátság...*, i. m., 1695, [4].

⁵⁵ „ha tovább vonakodnék a’ beteg, a’ kik jelen nincsenek a’ következendő Imádságot elmondhatták érette, avagy az előbbieneket, mellyek a’ jelen-valók kedvé-ért rendeltettek.” TARNÓCZY, *Holtig való...*, i. m., é.n., 164–167.

⁵⁶ LUKÁCS, *Catalogi personarum...*, i. m., IV., 759, 807.

⁵⁷ Philippe ARIES, *L'uomo e la morte dal medioevo a oggi*, Roma–Bari, Laterza, 1980, 356.

környül-állók éppületire-is legyen lelki-orvoslása”.⁵⁸ Mikor a beteghez belép, köszöntse a jelenlévőket, „az betegen szánakodgyék, s’-kérge mint érzi magát. Az után vigasztaló szókkal (: de rövideden:) ébresze és gyámolítsa.”⁵⁹ A vigasztalás pedig főként abban áll, hogy a beteget emlékezteti: szenvedése nem véletlenszerű, hanem Istentől való, tehát lelki üdvössége érdekében történik, ezért fogadja azt békességes tűréssel. Tarnóczy fokozott odafigyelésre inti az atyát: ha valamit szól a beteg, örömmel hallgassa meg, ha pedig már halálán van, szóval, kiáltással ne terhelje, hanem azon legyen, hogy meggyóntassa és feloldozza bűneiből.⁶⁰ Tarnóczy többször használt kifejezése, hogy „okosan” bánják a beteggel és környezetével. Szintén az egyházi személyhez szólnak a szertartásokhoz kapcsolódó intések: milyen imádságot, áldást kell mondania a betegnél (vagy a betegnek), amikor a feszületet nyújtja neki;⁶¹ amikor az égő gyertyát adja a kezébe;⁶² amikor szentelt vízzel meghinti.⁶³

A szentségek felvételére való buzdításon kívül a pap feladata emlékeztetni őt a végrendekezésre. A helyes testamentumtételhez szükséges megkérdezni a beteget, hogy nem haragszik-e valakire a rokonsága köréből, nehogy emiatt bosszút álljon rajta: „azokat a’ mi, kit illet, jól el rendellye, tudnia illik lölkét az Istennek, a’ kitől teremtetett, testét a’ földnek; a’ mivel tartozik az adosoknak, az östül maradtott gyermekinek, atyafiainak; az alamisnát az Szegényeknek.”⁶⁴ A lélek és test jövődöbeli helyének ilyen meghatározása a *Protestálás* szövegében is megtalálható: „testemet, mint férgek eleledelét, a’ földnek gyomrában, a’ honnan származot; tudni-illik: az Hivek temetőjébe. Lelkemet pedig az Istennek, (a’ kitől azt vettem) ajánlom.”⁶⁵ Ehhez hasonló megfogalmazásokra számos példát találunk a korabeli végrendeletekben. Általában még a vagyontárgyak felsorolása előtt első intézkedésként olvasható: „ajánlom lelkemet az én megváltó Christusomnak eljövételéig az hatalmas Istennek kezében, testemet viszontag az honnét eredetet vett volt, az ő annyának, az fekete földnek.”⁶⁶ Tarnóczy kiemeli a lelkiatya szerepét a végső dolgok végrehajtásában, de a távolságtartásra is figyelmezteti: úgy kell jelen lennie, hogy magát abba ne avassa, hanem imádkozzon érte a szentmisében is. A pap további feladata

⁵⁸ TARNÓCZY, *Holtig való... i. m.*, é.n., [15].

⁵⁹ *Uo.*, [15–16].

⁶⁰ *Uo.*, 103.

⁶¹ *Uo.*, 68.

⁶² *Uo.*, 103.

⁶³ *Uo.*, 106.

⁶⁴ *Uo.*, [17].

⁶⁵ *Uo.*, 103.

⁶⁶ Hegy Mihály özvegyének végrendelete, 1645. NÉMETH Gábor, *Gyöngyösi testamentumok és fassiólevelek, 1642–1710*, Eger, Heves Megyei Levéltár, 1991, 32.

az elhunyt környezetét emlékeztetni a halott lelki üdvéért, az időleges szenvedés rövidüléséért végzendő imádságokra, szentmisék felajánlására.⁶⁷

Elterjedt hiedelem, hogy a Sátán legjobban a halálos ágyon kísérti meg az embert, ezért is fontos a barátok, rokonok segítsége.⁶⁸ Giovanni Nider a *Dispositorium moriendi* (1467) című munkájában azt ajánlja a domonkos szerzeteseknek, hogy az ördög kísértései ellen, a haldokló mellett recitálják hangosan a *Credőt*, és tegyenek égő gyertyát a kezébe.⁶⁹ Roberto Bellarmino szintén fontosnak tartja, hogy hívő emberek vegyék körül a haldoklót: „ne bocsássanak ő hozzájok akár minemű embereket, hanem Isten féltőket, áztatóságokat, kiknek érettek való Imádságok Isten előtt hasznos, és kedves légyen.”⁷⁰ Medgyesi Pál hangsúlyozza, hogy a halálos beteg nem szabad étellel, haszontalan reménnyel hitegetni; jobb, ha tudatják vele állapotát, azt el ne titkolják, hanem emlékeztessék, hogy készüljön az örök életre.⁷¹

Az *ars moriendák* általában egyszerre kívánják segíteni az egyes embert a halálra való készülődésben, és szolgálnak útmutatóként azoknak, akik a haldokló mellett vannak. A legelső ilyen művek forrásaként Johannes Gerson *De arte moriendi* (1408) című értekezését tartják, amelynek utolsó két fejezetében hangsúlyos szerepet kap a haldokló környezete.⁷² Feladata lényegében ugyanaz, ami a *Holtig való barátságban* is: vigasztalás, a szentségek vételére és helyes végrendelettelre való buzdítás, a betegért való imádkozás. Gersonnál még jelen van a hitre vonatkozó catechizmusszerű kérdéssorozat, amelyet a beteghez intéznek: az igaz hitben akar-e meghalni, vágyik-e a bűnbocsánatra, meggyógyulása esetén jobbítani fog-e eddigi életvitelén, megadja-e tartozásait, és megbocsát-e az ellene vétőeknek?⁷³ Hasonló kérdésekkel fordulnak a protestánsok is a haldoklóhoz: Medgyesi *Praxis pietatis*-ában a dogmatikai vonatkozású kérdések mellett hangsúlyos az Istennel és embertárral való kibékülés (bocsánatkérés, megbocsátás) témá-

⁶⁷ A lelkiatya „a’ beteg a’ maga ahétatos imádságiban de leg-főképpen az Szent Misében, az Isten kegyelmében, és irgalmasságában gyakran ajánlja.” TARNÓCZY, *Holtig-való...*, i. m., é.n., B2 v.; Uo., 108.

⁶⁸ Bettie Anne DOEBLER, *Continuity in the Art of Dying. The Duchess of Malfi*, Comparative Drama, 1980/14, 203–215, 205. Az ikonográfiában a 15. századtól középpontba kerül a haldokló ágya. A körülálló embereken kívül megjelentetik két oldalon az ördögöket, démonokat és a szenteket, angyalokat, Szűz Máriát. ARIES, i. m., 119–123.

⁶⁹ Hivatkozva: TENENTI, *Il senso...*, i. m., 69–72.

⁷⁰ TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 464–465.

⁷¹ MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis, az az kegyességgyakorlás*, Bártfa, 1640, 853. RMNY 1817.

⁷² Teljes címe: *Opus tripartitum de praeceptis decalogi, de confessione, et de arte moriendi*. Donald F. DUCLOW, *Everyman and the Ars moriendi: Fifteenth-Century Ceremonies of Dying*, Fifteenth Century Studies, 1983/6, 93–113, 94–95. Mások Canterbury Anzelm *Admonitio morienti et de peccatis suis nimis formidanti* című munkáját tartják a műfaj első állomásának. Vö. SZABÓ Flóris, *Források...*, i. m., 681.

⁷³ Uo., 682.

ja.⁷⁴ Idővel az ilyen jellegű párbeszédes forma elmarad. Helyét a 17. századi halálra készítők műveiben a tartalmilag hasonló protestálás, hitmegvallás veszi át. A protestálás szövegét gyakran a jelenlévők olvassák fel a betegeknek. Erre a gyakorlatra buzdít többek között Bartolomeo d' Angelo a 17. század elején: olvassák fel a beszélni már nem tudó betegeknek, akik még szívükben meggondolhatják, és egyetérthetnek a tanúságtételek szövegeivel.⁷⁵

A *Holtig való barátságban* a környezethez szóló intések általában a beteg vigasztalására és az ő lelki üdvösségéért való imádkozásra szólítanak fel. Nem jó sok olvasással, beszéddel terhelni a beteget, írja Tarnóczy, inkább néha egy-egy üdvösséges tanácsot kell neki mondani. Ha pedig teljesen „halálra-vált” a beteg, emlékeztetni kell őt az utolsó kenetre, hogy testi-lelki gyógyulását remélhesse.⁷⁶ Több olyan imádságot és litániát találunk a könyvében, amelyeket a környezet végez a betegért, haldoklóért: a Krisztus öt sebéhez, a betegekért szóló, a Szent Bernátnak tulajdonított Mária-litániákat, az egyház szokása szerint végzett litániát a boldog kimúlásért és a kimúló lélek ajánlását, a Jézus neve-litániát stb. A közbenjáró ima az imádkozó lelki hasznára is szolgál, ugyanis annak tudatosítására készíti, hogy egyszer ő is ide jut, számot kell adnia életéről. Ezért fohászkodik így a *Praxis pietatis* olvasója a haldokló ágyánál: „Taníts-meg minket-is ő benne, hogy láthassuk utolsó végünket és hálandóságunkat; hogy nagyobb szorgalmatossággal készítsük magunkat arra az órára, melyben minket-is hasonlóképpen ki-szolítasz”.⁷⁷

A halálraítélt számára írt imádságok az ítéletvégrehajtás lépéseihez kapcsolódnak: amikor kötözik, hogy kivigyék; amikor a törvényszék elé állítják, majd az ítélet után visszaviszik. A könyörgések szövege mellett hangsúlyossá válik az elvárt viselkedésmód előírása. A bűnbánat testi kifejeződései a lesütött szemben, alázatos magatartásban nyilvánulhatnak meg: „a’ mikor Törvény eleibe állattyák, akkor ne nézzen ide s’ tova, hanem levetett szemmel, mint ha azt hallaná Pilátustól: Ime az ember.”⁷⁸ A pap feladata Krisztus szenvedésén való elmélkedésre buzdítani a bűnöst, majd a végrehajtás előtti utolsó előkészületekben „kérgye-meg a’ lelki Attya, ha nem furdallya-e valamiben a’ lelki-isméret, a’ mit el-felejtett-volna a’ gyónásban: Akkor oldozza-meg büneitül, és csókoltassa-meg a’ feszületet vele utolsó áldással.”⁷⁹ Halála után pedig imádkozzon érte, és kérje a jelenlévőket, hogy mondjanak el a lelki üdvéért egy *Miatyánkot* és egy *Üdvözlégyet*.

⁷⁴ MEDGYESI, *Praxis pietatis...*, i. m., 854–858.

⁷⁵ Bartolomeo D' ANGELO, *Ricordo del ben morire*, Brescia, 1602, 234.

⁷⁶ TARNÓCZY, *Holtig való...*, i. m., é. n., 15.

⁷⁷ MEDGYESI, *Praxis pietatis...*, i. m., 865.

⁷⁸ TARNÓCZY, *Holtig való...*, i. m., é. n., 171.

⁷⁹ *Uo.*, 177.

b) *Imádságok a halálos ágyon és a halálos ítélet végrehajtása előtt*

Mit tudunk Tarnóczy imakönyvének forrásáról? A kétségbeesés elleni imádság megegyezik a Pázmány Péter *Imádságos könyvének* (1631-es edíció) ugyanilyen című könyörgésével („Tudom, és megvallom Úr Isten, hogy számtalanszor meg-szegtem törvényidet...” kezdettel).⁸⁰ Ugyancsak Pázmánytól származhatnak: a *Nyavalyáinknak csendességgel szenvedéséért* címet viselő („Úr Isten, ki a gyarlóknak erőssége...”),⁸¹ a halálfélelem elleni „Én Uram, én Istenem, noha a’ test gyarló...”⁸² a békességes tűrésért való „Én Istenem e’ világon ostorozz...”⁸³ incipitű könyörgések; ahogy a halálraítélt egyik könyörgése is („Irgalmas kegyelmes Isten...”).⁸⁴ A Pázmánytól átvett imádságok terjedelmesebbek, mint a *Holtig való barátság* többi fohása. Tarnóczy használhatta Pázmány imakönyvének kiadásait, ezek más imakönyv-összeállítók (pl. az evangélikus Mihálykó János) általi átvételeit, de lehetséges, hogy egyéb (eddig ismeretlen) közös kútfőből merítettek. További források ismerete nélkül feltételezhetjük, hogy a rövidebb, kötetlen imádságok és az elmulledések nagy részét Tarnóczy fogalmazta.

A következőkben nézzük meg, milyen következtetéseket vonhatunk le, ha a *Holtig való barátság* imakönyvet a fohások címetzetei és tematikája alapján vizsgáljuk. Leggyakrabban a Szentháromság három személye (együtt vagy külön-külön) a megszólított, különösen a szenvedő Krisztus. A szentek közül Szűz Mária közbenjárását kéri leginkább, utána következik a többi szent (főként Borbála), patrónusok, az őrangyal és Szent Mihály arkangyal. A néphit szerint az utóbbi segíti a lelket az isteni ítélet elé, ezért is nevezték a halottszállító saroglyát, később a temetési kocsit Szent Mihály lovának.⁸⁵

A halálra készülő betegek imádságai leginkább békességes tűrésért, Isten akaratának elfogadásáért, bűnbocsánatért, boldog kimúlásért, üdvösségre jutásért könyörögnek. Közhiedelem, hogy a kísértések a halálos ágyon a legerősebbek: „az halálnak közel létekor a’ pokolbéli ördög embernek halálos ellensége, magát el-nem felelyti, hanem mint a’ praedára siető oroszlány az utolsó harcra siet” – olvashatjuk a Bellarminofordításban.⁸⁶ A *Holtig való barátság* számos olyan imádságot tartalmaz, amelyekben a kísértések, a kétségbeesés és a halálfélelem ellen kér erőt a haldokló. Különösen a *Vallástétel a hitről* cím alatt találunk ide kapcsolódó szövegeket. A hitben és reményben való megerősítést szolgálja a *Protestálás*,

⁸⁰ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv*, i. m., 141–142; TARNÓCZY, *Holtigvaló...*, i. m., é.n., 89–93.

⁸¹ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv*, i. m., 145–146; TARNÓCZY, *Holtig való...*, i. m., é.n., 94–99.

⁸² PÁZMÁNY, *Imádságos könyv*, i. m., 158–159; TARNÓCZY, *Holtig való...*, i. m., é.n., 21–24.

⁸³ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv*, i. m., 161; TARNÓCZY, *Holtig való...*, i. m., é.n., 24–26.

⁸⁴ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv*, i. m., 163–164; TARNÓCZY, *Holtig való...*, i. m., é.n., 178–181.

⁸⁵ KÓSA László, *Szent Mihály lova = Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, IV., Bp., Akadémiai, 1981, 667.

⁸⁶ TARNÓCZY, *Nagy mesterség...*, i. m., 399–400.

amelyben a még tudatánál lévő beteg Isten és a mennyei seregek előtt kijelenti, hogy az apostoli hitben akar meghalni. A könyv utolsó fejezetében azt az öt részből álló, őrangyalhoz címzett, Borromeo Szent Károlynak (1538–1584) tulajdonított vallástételt találjuk, amelyet a boldog kimúlásért végeztek.

Tarnóczy számos olyan imádságot és elmélkedést ajánl, amelyben Krisztus kínszenvedésének állomásairól, öt sebéről emlékezik meg a beteg.⁸⁷ A passió részleteit néhány imádság tömören idézi fel. Erre a lényegre törő felsorolásra találunk példát a *Krisztus kínszenvedéséhez való imádságban*, amelynek igehasználata passzív elszenvedőként jeleníti meg Krisztust:

Oh édes Jesum, ki a' Világ váltáságá-ért születettél, környül metéltté, öldöztetvé, a' Sidoktól csufoltattál, Tanítványodtúl, csokkal elarultattál, meg-kötöztetvé, és mint, egy ártatlan bárány, mészárszékre vitetvé, Annástol Kaifáshoz, Pilátustol, Herodes-hez mint egy gonosz tévő hurczoltattál, hamissan vádoltattál, pökdöztetvé, csufoltattál, meg-ostoroztattál, tövis koronával koronáztattál, arczul csapdostattál, náddal veretteté szent orczádat bé-födözték, ruhádtul meg-fosztottak, a' magas kereszt-fára fel szegeszték, latrok közzé számláltak, eczettel és epével itattak, láncsával által-verték, egy szóval én érettem, és minden ember-ért gyalázatos halált szenveltél.⁸⁸

A passió olvasása, elmélkedése egyrészt az érzelmekre hat: a *compassio*, együttérzés felindításában segít, másrészt az értelemhez is szól: Jézus magatartásmódja ugyanis mintaként szolgál minden kereszténynek, hozzá hasonlóan kell túrni a megpróbáltatásokat. Tarnóczy az imádságok mellett más „igen szép módot” ajánl, mellyel a beteg Krisztus szenvedésében részesülhet:

A' te betegségednek ideit hasonlítsd a' Kristus kínszenvedésének óráiboz. Ugy mint estvének idején mongyad: Most indulok a' Christussal, az olai fák hegyére, hogy ottan véle imadkozzam, vérrel veréttékezzem, és meg fogattassam.

Hogy ha a' fájdalom egész etzakán tart, így szolly magadban: Ezen éjél, az én Christusommal, Annástol Kaifáshoz fogok hurczoltatni.

Reggelre kelvén azt mongyad: Most megyek az Urral Pilátushoz. *Kilencz vagy tíz óra tájban mongyad:* Most az Urral meg ostoroztatom és annak emlékezetiben foglalatoskodom.

Ha az fájdalom ebédkor jön reád, mongyad: Most akarok az Urral a' Cálvária hegyére menni, hogy véle meg feszíttessem.

⁸⁷ Pl.: *Az olajfák hegyén keseredett Krisztus Urunkhoz való imádság; Hét rövid imádság a keresztján függő Jézushoz; Krisztus kínszenvedéséről való litánia; A Krisztus kínszenvedéséről bálaadó emlékezet; A Krisztus kínszenvedéséről ájtatos imádság; Imádság a Krisztus öt seibehez; Isten és ember között való szüntelen emlékezet, avagy Krisztus Urunk öt seibehez való imádságok stb.*

⁸⁸ TARNÓCZY, *Holtig való...*, i. m., é. n., 28–29.

Három óra tájban, mongyad: Most megyek az Urral hogy véle meg hallyak.⁸⁹

Utóbbi elmélkedéshez hasonló a *mesterséges órá*nak nevezett meditációs gyakorlat. A tizenkét részből álló imádság- és elmélkedésfüzért, Tarnóczy saját megvallása szerint, azért szerkesztette, hogy az időnek lassú haladásán könnyebbítsen, mivel a beteg az órának csaknem minden ütésére figyel. Ebből következően a gyakorlat a rabok számára is hasznos lehet. A *mesterséges óra* a betegség idejét Krisztus áldozatával kapcsolja össze, bár az egyes elmélkedések nem korlátozódnak a passiótörténetre. Amikor az óra egyet üt, „vagy szóval, vagy gondolattal, mongyad: Egy az Isten, egy a’ mindeneknek Ura, egy a’ Hit, egy a’ Keresztség. Egy az Anya Szentegyház, a’ ki Szent, és közönséges, a’ kiben csak egyedül üdvözülhet az Ember, e’ légyen az én Anyám utolsó lehelletemig.”⁹⁰ Ezt követően a mesterséges óra felépítése így alakul: kettőkor a test és lélek kettősségére és ezeknek a halálban való szétválására gondoljon az elmélkedő; három órára a Szentháromság és a három lelki képesség (*potentia animae*: az emlékezet, értelem, akarat) a meditáció témája; négykor a négy végső dolog; ezt követi az öt érzékszerv helyes vagy bűnös használatának vizsgálata; hatkor a teremtés napjain elmélkedjen; hétkor a Szentlélek ajándékain, amelyek segítenek a hét főbűn elkerülésében; a következő óra témája a nyolc boldogság; majd emlékezzék meg az angyalok kilenc karáról; tízkor a parancsolatok ellen elkövetett bűnök megbocsátásáért könyörögjön; aztán jusson eszébe a szőlősgazdáról szóló példabeszéd, ahol a 11 órákor kezdő munkások ugyanannyi bért kaptak, mint akik reggel óta dolgoztak; végül éjfélkor és délben a tizenkét apostol kapcsán újból a végítéletről emlékezzon meg.⁹¹ Ugyanez a *mesterséges óra* később bekerül Pongrácz Eszter már említett népszerű imakönyvébe, az *Arany koronába*, amely először 1719-ben jelent meg.⁹²

A fenti gyakorlatnak van egy 24 órára bővített változata a hatodik fejezetben. Az ehhez fűzött intés szerint az egészséges és a beteg embernek egyaránt szükséges Krisztus kínszenvedését mindig eszében forgatnia, mivel üdvössége az ő szenvedésétől és az erre való emlékezéstől függ. Az

⁸⁹ *Uo.*, 46–47.

⁹⁰ *Uo.*, 47–48.

⁹¹ A későbbi népénekekben találunk ehhez a mesterséges órához hasonló szerkezetű és tartalmú szöveget. Pl. *Mestereknek mestere, mond meg mi az egy...* kezdetű katekizmusi ének.

⁹² PONGRÁ CZ Eszter, *Igaz isteni szeretetnek barmatjából nevedett, drágakövekkel kirakott arany korona*, Nagyszombat, 1719, 468–471. Pongrácz Eszter imakönyvében a *Holtig való barátság* több imádságát is megtaláljuk. Ezeket főként a 11. részben, a betegek, haldoklók és megholtakért való imádságok között, kisebb-nagyobb változtatásokkal közli (általában a címzés, megszólítás jelzői és sorrendje változik). A cím gyakran változatlanul úgy szerepel, ahogy Tarnóczynál.

elmélgkedések idejét (a kétszer 12 órát az egyértelműség érdekében 24-ig számozva) és témáját az alábbi táblázatba szerkesztettem.⁹³

Óra	Az elmélgkedés témája
17.	<i>Christus Urunk az ő Tanítványinak, s' a' többi között Judásnak-is lábait meg-mossa, ugyan-azóknak, az ő Sz. testét, és véré elledelül adgya.</i>
18.	<i>Christus Urunk meg-inte az ő Tanítványit, és mindenek felett, az Attyafiúi szeretetek meg-tartását bővebben ajánlja nékik.</i>
19.	<i>Christus Urunk az kertbe-való bemenetelkor meg-szomorodik, és lelkében szorongattatik.</i>
20.	<i>Christus Urunk nagy szomorúsága, és lelki szorongatási miatt, véres verítékekkel veréttékezik, a' bolott az Angyaltól bátorittatik.</i>
21.	<i>Christus Urunk Judástul hamissan meg-csókoltatik, el-árultatik, és a' Sidóknak fogva adatik.</i>
22.	<i>Christus Urunk a' Cedron patakján által bureczoltatik, és elsőben Annás eleibe vüetik.</i>
23.	<i>Christus Urunk Caipbás, akkorbéli fő Pap eleibe vüetik, és ott mindenek előtt arczúl csapatik.</i>
0.	<i>Christus Urunk az Istentelenek tanácsának, és Istentelenségének kezekben adatik, midőn Caipbás, és az őszve gyűlt tanács magokat nyugodalomnak atták.</i>
1.	<i>Christus Urunk Pétertől meg-tagadtatik először.</i>
2.	<i>Christus Urunk szent orcája rutúl bé-füdetik, és úgy undokúl mindenektől veretik, és csapdostatik.</i>
3.	<i>Szent Péter meg-tagadgya Christus Urunkat másodsor, és harmadsor; s' a' mellett hamissan esküszik.</i>
4.	<i>Christus Urunk az Uy tanácsoktól, kik valami keveset nyugottak vólt, meg-veretik, pök-dösetik, és haja ki-tépetik.</i>
5.	<i>Caipbás ismég elő fogja Jésumt, az egész tanács előtt, és ötet halálra íteli.</i>
6.	<i>Christus Urunk Pilátus eleibe vüetik, hogy ő általa az halálra ítéltessék, és meg-üetlessék.</i>
7.	<i>Pilátus küldi Jésumt Herodeshez, a' kitől fejr ruhában meg-csufoltatik.</i>
8.	<i>Barrabás a' gonosz-térv az artatlan Christusnál nagyobra böcsüitetik.</i>
9.	<i>Christus Urunknak ruházattya le-ronyatik, és maga rettenetessen meg-ostoroztatik.</i>
10.	<i>Christus Urunk tövissel kegyetlenül koronáztatik, és a' népnek ki mutattatik Pilátustul; ezen szókkal: Ecce Homo: Ime az Ember.</i>
11.	<i>Christus Urunk az ő Kereszt-fáját viszi, Pilátus ítélő házátul a' Calvaria hegyére.</i>
12.	<i>Christus Urunknak, nagy vastag szeggekkel, kezei, és lábai-által, a' Kereszt-fára szeggettetnek.</i>
13.	<i>Christus az ő ellenségiért imádkozik a' Latornak meg-kegyelmez, és az ő szent Annyát szent Jánosnak, s' nékünk-is minnyájunknak ajánlja.</i>
14.	<i>Christus Urunk fel szóval kiáltja, hogy ötet, az ő szent Attya el-batta, és hogy szomjubozik, meg-is jelenti, hogy, mindenekeet bé-tellessitt.</i>
15.	<i>Christus Urunk az ő Szent Lelkét Attyának ajánlja, és meg-hal.</i>
16.	<i>Christus Urunk el-femtetik.</i>

A halálra ítélt ember és környezete számára írt imádságok gyűjteménye a *Holtig való barátság* ötödik fejezete. Az elítélt a halálos beteg imádságaihoz hasonlóan főként Krisztus kinszenvedéseiről emlékezik meg, és békességes túrést kér. Az örök boldogságra való jutás reménye szintén megfogalmazódik: „Vedd jó illatu áldozatúl, Uram, ezt az én szenvedésemet: és miképpen a' veled meg-feszített Latornak, halála óráján meg-kegyelmeztél, légy

⁹³ TARNÓCZY, *Holtig való...*, i. m., é.n., 208–231.

irgalmas, kegyelmes nekem-is szegény bűnös szolgáltnak”;⁹⁴ „vezess engem a’ te szeretetednek kötelivel a’ mennyei Paradicsomba.”⁹⁵ A kötet a fent ismertetett imádságok és elmélkedések mellett bátorító zsoltárverseket és litániákat is tartalmaz. A betegekért mondott litániák között a *Krisztus öt mélységes sebeibez való rövid litániát*, a *Jézus neve litániát*, a *Krisztus kín szenvedéséről való* és a *Boldogasszonyhoz szóló litániákat* is megtaláljuk.

A könyvet a *Példák* címet viselő rész zárja, amelyben hosszas betegséget megélt szentek listáját adja vigaszként és példaképként a hasonló körökben szenvedő embereknek. A jezsuita szerző emlékezteti az olvasót arra, hogy a szentek és mártírok, ahogy maga Jézus és Szűz Mária is, kínok, nyavalyák, megpróbáltatások által jutottak az örök boldogságra. Sorra veszi az egyes betegségeket, mindegyikhez szentek nevét sorolja fel, utalva ezek gyakran emberfeletti, példaértékű magatartására. A sor Aranyszájú Szent János fejfájásával kezdődik, de többek között olvashatunk a fulladozó Bédáról, a közsvényes Gergely pápáról, a gyomorfájástól áldozni sem tudó Szent Katalinról. A békességes tűréssel szenvedő szentek sorába azonban bekerül a bibliai Tóbiás és Jób is. Illusztrációként álljon itt egy példa a felsorolásból: „Teli-volt fekélyes daganattal, és férgekkel, Sz.Stilita Daniel, az egész testében; Ez, midön némely féreg ki-esett testéből, ismeg helyére tette, mondván: Egyetek édes férgekim abba, a’ mit az Isten számotokra készített. Hasonló-képpen cselekedett egy Joachimus Servita szerzetes: Ezeket követte Sz. Fina Szűz-is.”⁹⁶

3. Jó akarat

A *Jó akarat, melly által az ember Istennel egy értelművé válik* című elmélkedésgyűjtemény Nagyszombatban jelent meg 1685-ben. Tarnóczy, a többi művétől eltérően, az alcímbe utal az aktuális politikai helyzetre. Könyvét „minden keresztyén embernek, de leg-főképpen a’ mostani időre nézve a’ megnyomorodott Haza fiainak üdvösséges vigasztalására” írja. A töröktől való fenyegetettség, a kuruc-labanc összeütközések állandóan az ország nyugalmit zavarják. A *Jó akarat* ajánlása, akárcsak korábban a *Nagy mesterségé*, Bercsényi Miklós (1633–1689) vicegenerálisnak szól. A címlapelőzők metszetének jobb alsó sarkában feltűnik a Bercsényi család címere. Tarnóczy az *Ajánló levélben* a mecénás laudációja során kiemeli a királyhoz való lojalitását:

Megtetszet ez Nagyságodban az el-múlt háborúban-is, a’ midön mint egy felhő szakadástól erővel el-ragattatott; mind azon által Koronás királyához-való hitit, soha meg nem szegte, hanem okos; es bölcs dicretióval, s dexteritással, úgy alkalmaztatta a’ dolgot, Isten

⁹⁴ *Uo.*, 180–181.

⁹⁵ *Uo.*, 170.

⁹⁶ *Uo.*, 242.

gondviselésében s- akaratyában vetvén magát, hogy ő Felségétől el-
nem távozott. Midőn, se ő Felsége ellen-való tanácsban nem ült, se
az ellen-való expedíciókban nem forgot.⁹⁷

Ezt a hűséget pedig összekapcsolja az isteni akarattal: Bercsényi azért
maradt lojális, mert „mindenben Isten rendelése” szerint cselekedett.⁹⁸

A címlapelőszóket Melchior Haffner rézmetsző készítette. A metszeten
két lantot pengető alakot láthatunk, egyiküknek angyalszárnya van. A jobb
felső sarokban egy puttó szalagot tart a következő felirattal: „Egy húron
pendülünk.” Ismerve a könyv tartalmát, az üzenetet metaforikusan az
isteni akarat szerinti életre való felhívásként értelmezhetjük. Ugyanerre
utalhat a háttérben látható napraforgó képe is, amely a nap sugarai felé
néz. A napraforgóvirág Jeremias Drexel *Heliotropium* című művére emlé-
keztet, melynek Tarnóczy művére való lehetséges hatására a következők-
ben kitérek.

Az elmélkedésgyűjtemények jellemzője, hogy a meditáció gyakran
hosszas értekezésszerű részekkel keveredik. Ez különösen feltűnő a *Jó
akarat* esetében. Tarnóczy, mielőtt a meditációgyakorlásban segítő példákat
és módokat adna (8–11. fejezet), az első hét fejezetben az isteni akarattal
való egyesülés okairól értekezik és elmélkedik. Mondanivalója hangsúlyo-
zása és bizonygatása mellett néhány esetben enyhén polemizáló hangon az
olvasó lehetséges ellenvetéseire is válaszol.⁹⁹

A könyv kulcsgondolata: a szeretet mindig egyetértést jelent, tehát
akarati egységet is. A kezdő fejezet címe erre a kijelentésre épít: az
isteni szeretet a mi akaratunkat a sajátjához formálja. Tarnóczy egy-
házatyákat citálva részletezi az ide kapcsolódó kérdéseket (a szeretet
tökéletességet jelent; ez oka az akarati egységnek stb.). A következő
részek pedig az Isten akaratával való azonosulás okait fejtegetik.
Melyek ezek az okok? Elsőként a Jézus Társaságának jelmondatához
kapcsolódva az Isten dicsőségének növelését említi. Itt felvetődik az
alázatosság, engedelmség kérdése, mely minden áldozatnál nagyobb
ajándék lehet.¹⁰⁰ Második okként azt jelöli meg, hogy minden, ami
ezen a világon történik, Isten akaratából, az ő bölcs rendelkezéséből
következik. A bűn az egyetlen kivétel, amit, bár ellenkezik az ő akara-
tával, megenged. Az isteni akarattal való megegyezés további indíté-
ka, hogy ez tökéletességünk útja; békénk és örömünk lehetősége. A

⁹⁷ Uő, *Jó Akarat...*, i. m., 3 r.

⁹⁸ *Uo.*

⁹⁹ A harmadik fejezetben pl. „De talám ismét azt gördeted előmbe”, hogy hogy cselekedhetné
ezt, mikor „önnön maga az szentség”? *Uo.*, 46.

¹⁰⁰ Következtetés: „most látod, hogy jobb az alázatos engedelmség, hogy sem mint vérben
és sirban az oltarokatt úsztatni, mert úgy tetszik mint ha rész szerint bálvanyozáshoz hasonló
volna az engedetlenség, midőn az engedetlen az Isten akarattya helyet, a' maga akarattját
tiszteli, és böcsüllí.” *Uo.*, 22.

boldogtalanság tehát annak következménye, hogy az ember akarata ellenkezik a valósággal, hiszen a világban nem az történik, amire vágyik.¹⁰¹

A következőkben összefoglalom, hogy milyen konkrét módjait adja a szerző az előzőleg kifejtettek gyakorlatba ültetésének. A kezdő kérdést a katekizmusokra jellemző rövid, lényegre törő válasz követi: „Mi módon s-mikor kívántatik ez a’ mi akaratumknak Istennel való meg-egygyezése? Az én feleletem ez; hogy mindenkor s-mindenekben.”¹⁰² A lehetséges esetek külön-külön való tárgyalása rendre a következő: a külső dolgokban (időjárás); szükségletekben és testi, lelki veszteségek esetében (éhség, szomjúság, gazdagság, szegénység); betegségben; a halál elfogadásában; a kegyelem „kevés voltában”. A két zárófejezetben (10–11.) a korábban kifejtett és bemutatott meditációs témákra alkalmazott tényleges elmélkedéseket közöl. Az elmélkedések néhol imádsággá alakulnak, és fordítva. Az embertől független történések helyes elfogadására irányul a következő szövegrész:

Légyen úgy tehát én Istenem, a’ mint te akarod, mind melegben, s-mind hidegben, mind hóban, mind esőben, mind fergetegben, mind villámlásban, és mennydörgésben, mind dőghalálban, s-mind éhségben, és minden haborúban, egy szóval az üdönek minden nehéz változásában, és az Elementumoknak rendetlen bontakozásokban, miképpen s-hol, és mikor, és a’ mi végre te akarod, az én akaratom-is csak ez.¹⁰³

Tárnóczy egy mondat erejéig utal az általa felsorakoztatott gyakorlatok hatékonyságára: „ezek a’ practikák, és módok igen nagyra böcsültetnek, valóban hasznossak-is azoknál, a’ kik ezekben gyakorollyák magokat, úgy hogy méltók legyenek másoknak-is követésre.”¹⁰⁴ Hangsúlyos figyelmet kap a három isteni erény: az Isten felé való gyermeki szeretet, a gondviselésbe vetett hit és remény a kulcsa annak, hogy gyakorlatba ültethesse az olvasó a *Jó akarat*ban taglaltakat.

a) *Lehetséges forrás: Drexel Heliotropiuma?*

A *Jó akarát* címe és témája meglehetősen hasonlít Jeremias Drexel (1581–1638) *Heliotropium*ához.¹⁰⁵ Ez a tény a könyv keletkezési körülményeivel kapcsolatos kérdéseket vethet fel. Drexel a 17. században Európa-szerte az egyik legismertebb és legolvasottabb jezsuita szerző volt. Népszerűségét jelzi, hogy kegyességi műveit már a kora újkorban számos nyelvre (többek között angolra, németre, franciára, lengyelre) lefordították.

¹⁰¹ *Uo.*, 109.

¹⁰² *Uo.*, 158.

¹⁰³ *Uo.*, 210.

¹⁰⁴ *Uo.*, 236.

¹⁰⁵ Jeremias DREXEL, *Heliotropium, seu Conformatio Humanae Voluntatis cum Divina*, Monachii, 1627.

Latin nyelvű munkái elérhetőek voltak nemcsak a katolikus, de a protestáns könyvtárakban is. Utóbbira példaként szolgál a sárospataki Rákóczi-könyvtár katalógusa.¹⁰⁶ Ugyanerre utal az is, hogy két magyar protestáns fordítás készült a *Heliotropium*-ról: Komáromi János (*Nap után forgó virág*) és Újhelyi István (*Magyar napraforgóvirág*, 1703) fordítása. Mindkettő mára elveszett vagy lappang. Újhelyi munkájának emlékezetét a fordító II. Rákóczi Ferenchez címzett levele őrizte meg, melyet Esze Tamás később teljes terjedelmében közölt.¹⁰⁷ Az első magyar katolikus fordítás több mint hatvan évvel az előzőek után jelent meg a jezsuita Dévay András tollából (*Nap után forgó virág*, 1764). Minden valószínűség szerint Tarnóczy István ismerte a *Heliotropium*-ot.

A címadó és a könyv egészét átfogó metaforát Drexel már a legelső oldalakon kifejti: a nap az Istent szimbolizálja, a napraforgó pedig az emberi akaratot. Ez utóbbinak mindig az isteni akarat felé kellene irányulnia. A *Heliotropium* öt fejezetre oszlik, ezek sorra a következő kérdésekről szólnak: az isteni akarat felismeréséről (*cognitione*), az emberi akaratnak az istenivel való megfeleltetéséről (*conformatione*), az ebből következő hasznokról (*emolumentis*), a megfeleltetés akadályairól (*impedimentis*) és ebben való segítségéről (*adiumentis*). Tarnóczy rövidebb terjedelemben, de lényegében ugyanezeket a részkérdéseket tárgyalja. Tartalmilag összevetve a két művet megállapíthatjuk, hogy bár témájuk szinte teljesen egyező, a *Jó akarat* nem a *Heliotropium* fordítása, átdolgozása. A mindkét szövegben megtalálható történeti elbeszélés és szentek életrajzából vett példa önmagában nem bizonyítja, hogy Drexel lenne a magyar mű közvetlen forrása. Nem tudhatjuk pontosan, hogy innen kerültek-e be az egyező szövegrészek, vagy a szerzők hasonló forrást használtak. Mindkét szerző az isteni akaratra való tökéletes ráhagyatkozás példaként emeli könyvébe a teológus és a koldus történetét. Ezt Tarnóczy forráshivatkozással Thaulerus domonkos szerzetes történeteként közli.¹⁰⁸ Egy másik közös példa forrásaként Drexel Caesarius Heisterbacensist jelöli meg. A történet arról a szent életű szerzetesről szól, aki a gyógyítás kegyelmét kapta (már ruhája érintésétől is gyógyulások következtek be), és bevallása szerint semmi mást nem tesz, csak mindenben teljesíti az Isten akaratát.¹⁰⁹ Legtöbb tartalmi átfedést a *Jó akarat* 8. fejezetében találunk. Az alapgondolat (mindenben és mindig

¹⁰⁶ ESZE Tamás, *A magyar napraforgóvirág*, Egyháztörténet, 1943, 330–345, 331.

¹⁰⁷ *Uo.*, 334–335.

¹⁰⁸ A történet szerint: a teológus, aki nyolc éve keresi a lelki tökéletességet, egy templom előtt találkozik a koldussal, aki mindenben rábízta magát az Isten akaratára. „Hol van tehát az Isten? kérdi amaz, emez azt felelé: A' tiszta szívben, és a' jó akaratu embereknél.” A teológus kérdésére pedig, hogy hogyan jutott erre a bölcsességre, szentségre, a koldus válasza az, hogy hallgatással. Ritkán beszélt az emberekkel, annál többet az Istennel. TARNÓCZY, *Jó akarat...*, i. m., 124; DREXEL, *Heliotropium...*, i. m., 76–81.

¹⁰⁹ TARNÓCZY, *Jó akarat...*, i. m., 98–103; DREXEL, *Heliotropium...*, i. m., 171–175.

azonosulni kell az isteni akarral) és az ezt illusztráló történetek többször azonosak a *Heliotropium* 3. könyvének 3. fejezetével. Mindkét szerző megemlíti Szókratész és Aeschines esetét,¹¹⁰ valamint a két mártír, Epictetus és Astion történetét, akik a kínzások alatt mindvégig hitüket vallják meg refrénként: „Christiani sumus.”¹¹¹

A fent ismertetett azonosságok mellett viszont lényegbeli különbség a két kegyességi mű között, hogy a latinból hiányoznak az egyes szám első személyben megfogalmazott imádságok, elmélkedések, a magyar jezsuita művében viszont hangsúlyos szereppel bírnak. A megelőző didaktikus részek ugyanis mintegy felvezetik, előkészítik ezeket. Az értekező hangvételű fejezetek főként arra rendeltettek, hogy az olvasó megértse és elsajátítsa az elmélkedés témáit. A két záró részben a gyakorlatra szánt meditációs szövegek elmélyítik, személyes tapasztalattá alakít(hat)ják az előzőleg megismerteket.

b) Latin citátumok idézése, fordítása

A kegyességi irodalom célja általában nem a meggyőzés. A lelkeségi olvasmányok az Isten felé vezető úton kívánják kalauzolni az olvasót a keresztényi életvezetéshez nyújtva példát, ebben a latin idézeteknek nem igazán van szerepük. A *Jó akarat*-ban mégis feltűnően nagy számban fordulnak elő ilyenek. A 264 oldalas, tizenkettedrét könyvecskében több mint száz latin idézet található. Bár Tarnóczy egyéb műveiben is gyakran használ citátumokat, itt az arány nagyban eltér a szokásostól, ezért érdemesnek tűnik egy kitérés erejéig megnézni a latin idézeteknek a műben való helyét, szerepét és lehetséges címzettjeit.¹¹²

A kegyességi művekben való kétnyelvűség összefügg a magyar nyelv korabeli státusával: a latinhoz képest még mindig alárendeltnek számít. Akik magyarul írnak, többnyire a latinban is járatosak, ezért a latin citátumok tekintélyt adhatnak a szövegnek. Hargittay Emil Pázmány idézethasználatát és fordítási technikáját kutatva figyelembe veszi a korabeli szerzők módszerét is. Felekezeti hovatartozáson alapuló különbséget lát az idézethasználatában, a 16–17. század fordulójának fordítási-szerkesztési technikájában elkülönít egy „vulgáris vagy protestáns-humanista” stílust, amely a citátumok lefordítását jelentette, és „egy katolikus-jezsuita” módszert, amely a latin nyelvű idézési technikát részesítette előnyben. A 17. században a protestánsok is egyre inkább átvették a katolikus idézési gyakorla-

¹¹⁰ Aeschines, mivel semmije nem volt, a maga szolgálatát ajánlotta ajándékképp az oktatásért cserébe, a bölcsnek pedig ez volt mindközül a legkedvesebb. TARNÓCZY, *Jó akarat...*, i. m., 25–26; DREXEL, *Heliotropium...*, i. m., 199–200.

¹¹¹ TARNÓCZY, *Jó akarat...*, i. m., 180–183; DREXEL, *Heliotropium...*, i. m., 202–206.

¹¹² KÓNYA Franciska, „*Voluntas mea in ea*”: Latin citátumok magyar fordítása Tarnóczy István *Jó akarat című művében* = *A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*, szerk. GÁBOR Csilla, KÖRÖNDI Ágnes, Kolozsvár, Verbum, Láthatatlan Kollégium, 2010, II, 85–95.

tot.¹¹³ Valóban megfigyelhető egyes szerzőknél az idézések ilyen formája, viszont néhányan a későbbiekben sem kedvelik a latin idézeteket (pl. Mikolai Hegedüs János).¹¹⁴

Tarnóczy nem kommentálja, hogy miért tartja fontosnak az általa idézett latin hivatkozásokat. A fordításkor használt szövegbővítési technikáját, gazdag szókincsét figyelembe véve azonban kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy „a magyar nyelvnek sovány és szűk”¹¹⁵ volta miatti szükségből, kiegészítő eszközként venné át ezeket. Íróelődje, Pázmány Péter vitairataiban szintén előszeretettel és ismételten idézi a *sententiákat*, mivel úgy gondolja, hogy ezeknek „nagyobb ereje és böcsületi” vannak,¹¹⁶ tehát tekintélyérvként használja őket. Tarnóczy szintén hasonló okból hivatkozhat a latin citátumokra. Ezek ugyanis mondanivalóját alátámasztják, nyomatékositják, nagyobb hitelességet szereznek neki.

Tarnóczy az átvételeket következetesen a magyar szöveggel azonos méretű, kurzív betűkkel jelöli. A 17. század második felétől Magyarországon elterjedt jelölési gyakorlatnak megfelelően az idézetek előtt zárójelbe tett kisbetűket használ hivatkozási jelként, ezekkel utalva a lábjegyzetben feltüntetett forrásokra.¹¹⁷ Eljárása annyiban tér el a korabeli általános idézethasználatától, hogy az idéző mondat nem minden alkalommal vezeti be kettősponttal az idézetet, hanem helyette vesszőt vagy idéző szócskát („azt mondgya”, „ugy mond”) szerepeltet. Hivatkozásai, lábjegyzetei több esetben is filológiaiag pontatlanok, hibásak.¹¹⁸

A szerző a latin mondatokat csaknem minden esetben rögtön magyarra fordítja, de arra is van példa, hogy két-három egymást követő idézet jelentését összefoglalva tolmácsolja.¹¹⁹ Kivételnek számítanak azonban az *Ajánló levélben* előforduló hivatkozások, melyeket nem fordít le, mivel feltételezi, hogy címzettje, Bercsényi Miklós deákul is megérti: „Az szokták mondani: *nec Hercules contra duos*: mindazonáltal, a’ ki tellyességgel, az Isten akaratyához ragazkodik, es azzal éppen meg-eggyez: *cadent a latere ejus mille, et decem, millia a dextris ejus* [...]”.¹²⁰

¹¹³ HARGITTAY Emil, *A Campianus-fordítás és Pázmány írói pályakezdése*, ItK, 1999/5–6, 661–665.

¹¹⁴ Például: Trajectomban [Utrecht], 1648-ban megjelent munkái: *Biblia tanúi* (RMK I 813.), *Szentek napi száma* (RMK I 815.).

¹¹⁵ VÁSÁRHELYI Gergely, *Krisztus Jézus követéséről való könyvek*, Kolozsvár, 1622, [4]. RMNY 1271.

¹¹⁶ PÁZMÁNY Péter, *Felelet az Magyarai Istvánnak sárvári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére*, s.a.r. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2000, 27.

¹¹⁷ CSONTOS Nóra, *Az idézetek jelölésének módja a magyar nyelvű nyomtatványokban (a XVII. század közepétől az idézőjel megjelenéséig)*, Magyar Nyelvőr, 2004/128, 245–247.

¹¹⁸ Pl. „Ego occidam, et ego vivere faciam, percutiam et sanabo.” Deut. 35,39. [Deut 32,39.] TARNÓCZY, Jó akarat..., i. m., 37.

¹¹⁹ Uo., 229.

¹²⁰ Uo., [5]. [Zsolt 90,7]

Idézethasználátát szövegbővítési tendencia jellemzi. Szabadon kiegészíti, magyarázza és értelmezi a latin gondolatot. Gyakran előfordul, hogy három-négy szóból álló mondatot akár 8–10 soros bővített mondatként fordít le. Leginkább magyarázó betoldásokat találunk. Ezek általában a mű mondanivalójának hangsúlyozására szolgálnak. Máskor beleírja a szövegbe saját elmélkedésének gyümölcseit is. A kiegészítés által továbbgondolja, folytatja a forrásnyelvi mondatot, így értelmezési lehetőséget is nyújt: „*Fideli homini mundus totus divitiarum est. Az hiv, és igaz embernek (a' mely nev csak azokhoz illik, a' kik az Isten akarattával meg-eggyeztek) az egész Világ arany bányá, és ezüsttel ki folyó kút fő.*”¹²¹ Ehhez hasonlóan alázatra tanít a műben háromszor is idézett zoltárrészlet (Zsolt 72,23): „*Ut jumentum factus sum apud te: Ime Uram itt állok én, mint egy csendes vonyó marha a' mely semmit sem kíván, semmiben nem válogat, mindenre kész, akár mly mivelless, és dolgoztass velem, haics, és igazgass, parancsolly akár mell felé, nem külföldben bányál velem, mint az terh hordozó öszverrel, vagy számmal, a' ki térdre áll a terhelő előtt.*”¹²²

Exegetikai kitérőként az Isten akarata szerint való élet eszményét tűzi be a következő Izajás-fordításba:

*Vocabitur tibi nomen novum, (a)*¹²³ úgy mond Isaiás szolván a' lélekhez, *quod os Domini nominabit, et eris corona gloriae in manu Domini, et diadema Regis in manu DEI tui. Non vocaberis ultra derelicta, et terra tua non vocabitur ultra desolata, sed vocaberis: voluntas mea in ea.* Ez után új néven fognak nevezni, a' mellyen maga az Isten fog-nevezni; ennekutánna, nem fognak el hagyattnak (ugy mint a' kinek Ura nincsen, és maga akarattyaé) nevezni: hanem a' léssen a' te neved; *Az én akaratom ő benne, az az, az én szó-fogadóm, kedvemen, s' akaratomon járó: mivel azért mindenben akaratom szerint fogsz járni, ennek a' szép néunek ereje által Koronává válsz, a' te Uradnak Istenednek kezében, és annak ékessége léssesz, a' kitt a' fején fog hordozni, és azzal a' maga dicsőségét ékeséteni.*¹²⁴

A magyarázó kiegészítések gyakran teológiai, dogmatikai tételek bevonását is jelentik. A mű egyik alapgondolatát, miszerint életünkben minden az Isten akaratából történik, egy Szent Ágostontól vett idézetből kiindulva így fejt ki a szerző:

In nostra vita nihil temerarijs motibus agitur. Teljes életünkben semmi sem történik vakmerőségű, hanem valami esik, abban az Isten keze avattya magát, nincs semmi csak leg kisebb dolog-is, melynek sokasága, és különbözösége számlálhatatlan, mind a' mik lelkünk és testünk állapattját illetik, mind a' mik lakó-helyünket, országunkat, s' mind elménket, tudományunkat, mind pedig hogy egynek éles, a' másiknak tompa értelme

¹²¹ *Uo.*, 95–96.

¹²² *Uo.*, 205–206.

¹²³ Isai. 62.[62,2–4]

¹²⁴ TARNÓCZY, *Jó akarat...*, i. m., 29–30.

légyen, egyik bölts, okos, a' másik tudatlan, ostoba, mind ezek Istentől vannak.¹²⁵

A vizsgált műben feltűnően kevés olyan fordítást találni, ahol a szerző bármilyen bővítés vagy magyarázat nélkül adja vissza a forrásszöveg jelentését. Ezek nagyobb részt szentírási idézetek: „*Voluntas DEI Sanctificationis vestra*, úgy mond Sz: Pál Apostol. Az Isten akarattya a' ti megszenteléstek.”¹²⁶ Lehetséges, hogy liturgikus szerepe miatt fordítja szöveghűen a Krisztus születésekor énekelt angyal dicsőítést: „*Gloria in altissimis DEO, et in terra pax hominibus bonae voluntatis*. Dicsőőség légyen Istennek az égben, és békesség a' jo akarató embereknek a földön.”¹²⁷

A hivatkozások forrásairól elmondható, hogy a *Jó akarat*ban a legtöbb citátum bibliai eredetű, főleg ószövetségi. A szerző szívesen idézi az ún. bölcsességi irodalom könyveit.¹²⁸ Az egyházi írók közül leggyakrabban Ágostonra és Aquinói Tamásra hivatkozik. Ugyanakkor kedveli az ókori görög filozófusokat (Epiktétosz, Platón, Seneca, Szókratész). Tekintélyként hivatkozik rájuk, viszont gyakran „megkereszteli” őket: keresztény, katolikus tanításokkal tűzdeli tele a magyarázott latin idézeteket. Senecát ötször idézi, egyik alkalommal a 107-es levélből egy versrészletet vesz át:

*Duc me parens, celsique dominator poli,
Quocunque placuit, nulla parendi mora est,
Adsum impiger, fac nolle, combitabor gemens:
Ducunt volentem fata, nolentem trabunt.
Malusque patiar, quod pati licuit bona.*

Oh nagy Isten mindenneknek teremtője, és mindenek uralkodója, oda vezess engem, a' hová akarsz akár jobbra s-akár balra, akár föl s-akár alá, akár előre s-akár hátra, mindenre készen vagyok a' te szent akaratodat mindenkben követni. Mert ha valaki nem akarna-is tegedet követni, ugyan még-is csak meg-kell annak lenni, és utánad hurczoltatik.¹²⁹

Láthatjuk, ahogy az irányok felsorolásával fokozza a szöveg érzelmi telítettségét, így még jobban hangsúlyozva az isteni akarat iránti engedelmeség mértékét.

Tárnóczy szóhalmazással, felsorolással, fokozással, kérdésekkel és felkiáltásokkal bővíti a citátumokat. Az alábbi példában a *malum* és a *civitas*

¹²⁵ *Uo.*, 35–36.

¹²⁶ *Uo.*, 77.

¹²⁷ *Uo.*, 109. Szintén hűen fordítja a tüzes kemencébe küldött három ifjú énekét „*Benedicite frigus et aestus Domino, benedicite glacies et nives Domino, benedicite fulgura et nubes Domino, laudate et superexaltate aum in saecula*. Melegség, és hidegség, jeg és hó, villámlás és folyhók, áldgyátok az Urat, dicsérjétek, és magasztaljátok ötet mind örökké.” *Uo.*, 160.

¹²⁸ Ezek: Jób, Példabeszédek, Prédikátor, Sirák Fia és a Bölcsesség könyve. ZAMFIR Korinna, *Ószövetségi exegézis*, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi, 2008, 226.

¹²⁹ TARNÓCZY, *Jó akarat...*, i. m., 206–207.

jelentését olyan főnevek felsorakoztatásával bővíti, amelyek érzelmi többletet adnak a szövegnek:

Si erit malum, azt mondgya Amos, *in civitate, quod Dominus non fecerit*. Tehát nincsen semmi nyomorúság, inség, keserűség, meghvetés, tsúfolás, meg-pökés, testi, lelki nyughatatlanság, s-epesztés az egész Városban, annyi sok fedél alatt annyi sok szobákban, és szurdékokban, annyi sok szivekben, s-elmékben, a' kiknek Isten oka nem volna? nincsen, bizonyára bátran el hiheted.¹³⁰

A szóhalmaz szerepe a feszültségkeltés, nyomatékosítás, a mondani-való hangsúlyozása.¹³¹

A citátum szabad továbbgondolása gyakran nemcsak a mondanivaló hangsúlyozását eredményezi, hanem szemléletesebbé is teszi a szöveget, példa erre, ahogy Sámuelnek Saulhoz intézett szavaiban a királyi méltóság elvesztésének módját írja le:

Michodat? azt gondolode, hogy az Isten, a' te engedetlen áldozatodban gyönyörködik? és nem a' maga akarattyának be-teljesítésében? hiszen sokkal job az engedelmeség, hogy sem az áldozatt, most látod, hogy jobb az alázatos engedelmesség, hogy sem mint vérben és sirban az oltarokatt úsztatni, mert úgy tétzik mint ha rész szerint bálványozáshoz hasonló volna az engedetlenség, midőn az engedetlen az Isten akarattya helyet, a' maga akarattyát tiszteli, és böcsüllí. Mivel azért ebben a' bűnben kevertettél, azért Istentől el-estél, a' ki királyi székedből Ki vét az uralkodó botot kezedből ki-ragadgya, a' koronát pedig fejedből le-rántya, és olly férfiúnak adya, a' ki az ő akarattya szerint formáltatott, s' a' ki jobban fog vigyázni az ő akarattyának végbe vételére, hogy nem mint te vigyáztál.¹³²

Ha Tarnóczynak az idézetek fordításakor használt szövegbővítési technikáját, a stilisztikai alakzatok gazdag jelenlétét tekintjük, arra a következtetésre juthatunk, hogy a szerző nem kiegészítő eszközként használja a latin idézeteket, hanem ezek egyrészt tekintélyérvi szereppel bírnak nála, másrészt a tudományos pontosság biztosítására szolgálnak.

4. Választott nyíl

A *Jó akarat* témája szorosan kapcsolódik az ugyanabban az évben és ugyancsak Bécsben kiadott *Választott nyílé*hez: ez is az isteni akaratnak

¹³⁰ *Uo.*, 38.

¹³¹ Hasonló szereppel bír a táska és vetett asztal beszúrása a következő bibliai idézetbe: „*Bona, et mala, vita, et mors, paupertas et honestas a' DEO sunt* A jó s a' gonosz, az élet és halál, a' táska s-vetett asztal, fogatkozás és bőség mind Istentől vagyon.” *Uo.*, 38.

¹³² „*Numquid vult DEUS holocausta et victimas, et non potius ut obediat voci Domini? melior est enim obedientia quam victimas, et auscultare magis, quam offerre adipem arietum: quoniam quasi peccatum ariolandi est repugnare, et quasi scelus Idolatriae nolle acquiescere: pro eo ergo, quod abjecisti sermonem Domini, abjecit te ne sis Rex.*” I. Reg. 15.22 [1Sam 15,22–23.] TARNÓCZY, *Jó akarat...*, i. m., 21–23.

megfeleltetett jóra való törekvésről, ennek okairól, formáiról, hasznáról szóló elmélkedésgyűjtemény.¹³³ A jezsuita szerző ezt a munkáját Lomniczai Kissevith Horváth György császári királyi kamarás és tanácsosnak ajánlja, akinek a megírás idején káplánja volt. A mecénás több mint harminc évig dolgozott a pozsonyi kamarai hivatalban.¹³⁴ Tarnóczy a cím szerint „a keresztyények üdvösségére” jelenteti meg könyvét, amelyet magát is választott nyílnak, a jó igyekezet nyílának nevez.¹³⁵ Azzal a meggyőződéssel indítja útra, hogy ezáltal sokan „sebesednek meg” az üdvösségre. Ennek a küldetésnek feleltethető meg a cím lehetséges forrása is (Iz 49,2b): „Mint a hegyes nyíl, olyanná tett, és a tegzébe rejtett.”. Bár Izajás próféta könyvében ma így fordítják, a héber szó másik jelentése ’választott’ lenne.¹³⁶

A jezsuita szerző az *Ajánló levélben* a címzett erényeinek dicsérete, jótéményeinek felsorolása mellé rövid életrajzi összefoglalót is közöl, kitérve a tanácsos tanulmányainak és karrierjének főbb állomásaira. A családi címer (az arany koronán álló griff első lábaival koronát tart)¹³⁷ sajátos értelmezését szövi bele a magasztalásba:

gyors és hamar elmédet, és jó igyekezetedet jelenti Nemzetes Czimeredben-való Gryph madár, kinek négy lábu serénységét, a' két szárnya segéti, ugy annyira, hogy mind a' földön, s-mind az égben egyaránt jár, és fáradoz; az az, a' világi tudományodat a' mennyei tudománnyal, és igazsággal meg-eggyezvén minden szűkölködőnek kész vagy segítségére: *dum et quando*.¹³⁸

Jelzi, hogy nem sorakoztatja fel a mecénásnak a jezsuiták számára juttatott számtalan adományát, de néhai feleségével, Rakovszky Franciskával a pozsonyi kollégiumnak adományozott házat és kertet mégis megemlíti.

Tarnóczy reflektál a könyv megírásának céljára. Ismertté kívánja tenni, és meg szeretné tanítani olvasója számára az ún. istenes igyekezetet, amely alatt a teljesen Isten tiszteletére irányuló emberi akaratot és az ebből forrásozó cselekedeteket érti. Programját a következő hasonlattal fogalmazza

¹³³ A *Választott nyíl* szerző-olvasó értelmezéséről I. KÓNYA Franciska, „...midőn ezeket írom, és te olvasod...”: *Szerzői attitűdök Tarnóczy István Választott nyíl című művében* = *Mű & Szerző: Fiatal kutatók konferenciája*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, Bp., ELTE BTK, 2011, 129–135.

¹³⁴ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, V., Bp., 1859, 152.

¹³⁵ Itt a *nyíl* szó átvitt értelmére is gondolhatunk, amely sorsot is jelentett (a nyíllal történő sorshúzás gyakorlata folytán). Ugyancsak a szó választásának egyik oka lehetett az is, hogy „alapfogalom benne a sebes haladású mozgás, menés”. *Nyíl* = CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, IV., Emich Gusztáv, Pest 1867, 926–927.

¹³⁶ A héberben szereplő: בָּרוּר (bārūr) jelző jelenthet fényezett és választottat is. A latin és görög fordítások utóbbit használják. Albert BARNES, *Commentary on Isaiah 49:2*. 1. <http://www.studylight.org/commentary/isaiah/49-2.html>

¹³⁷ NAGY Iván, *Magyarország családai...*, i. m., V., 153.

¹³⁸ TARNÓCZY, *Választott nyíl...*, i. m., 6.

meg: „akkor mondatik a’ bor tiszta bornak, a’ mikor se vízzel, se más nedvességgel nincsen öszve egyelétue; így a’ mi igyekezetünk-is akkor mondathatik tisztádon tisztának, és Istenesnek, a’ midön csak Istenen építettett, és csak azt egyedül veszi tárdgyúl [...]”¹³⁹ A könyv címzettjeire az olvasó megszólításából, a vele való közösségvállalásból következtethetünk. Utóbbi leggyakoribb megnyilvánulása a többes szám első személy használata. Keresztényeknek, katolikusoknak ír: az olvasóval azonos csoportba tartozóként az egyházat *édés anyánk*ként említi.¹⁴⁰ Célközönségét más csoportokkal szemben, ezektől elválasztva szintén meghatározza. Egy alkalommal a páli gondolathoz hasonlóan a világ fiaitól elkülönítve beszél róluk: „láttuk a’ Világ fiait, minémü és melly nagy fáradsággal, gondal, nyughatatlansággal keresik az egy maroknyi tisztectkét, egy héiában-valo, el-mulandó gyönyörüségen melly igen kapnak, senki sincz, a’ ki nem láttya.”¹⁴¹ Máskor a zsidóknál különbnek nevezi a keresztényeket, akik az isteni kegyelemmel fel vannak fegyverkezve, a szentségek által pedig megerősítve.¹⁴²

A *Választott nyúl*ban a mondanivaló kifejtése, Tarnóczy többi elmékedsgyűjteményéhez hasonlóan, nagyrészt értekezésszerű hangnemben történik. Szentek életének történeteivel példázza az Istennek tetsző emberi akaraton alapuló keresztény életvezetés fontosságát. Ezek mellett bibliai hivatkozásokkal, görög filozófusoktól és egyházatyáktól idézett bölcsességekkel támasztja alá mondanivalóját. Számos hétköznapi életből vett példával él, így a könyv elején az igyekezet meghatározását az építkezéseknél használt csiga hasonlatával teszi szemléletessé: „hasonló a’ mesterséges Csigához, a’ kivel, az építő Mesterek élnek, kinek segítsége által a’ leg nagyob faragot kövek és nehéz terhek kevés erővel nagy magas helyekre emeltetnek, a’ kik más képpen semi erővel fel nem vitethetnének, hanem csak a’ földön kellenék heverni.”¹⁴³ Máshol éppen az írás és olvasás folyamata, a saját és az olvasó jelen pillanata szolgál az aktuális mondanivaló kifejezésére: „midön ezeket irom, és te olvásod, az Isten velünk edgyüt cselekeszi, a’ kinek segítsége és ereie nélkül, leg kevessebbet sem mozdithatnám uyaimat, az írásra, s-te pedig szemeidet fel nem nyithatnád, az olvasásra, mint a’ Márván kübül faragott oszlop.”¹⁴⁴

A hat részre tagolódo könyv első fejezete az alcímben szereplő *jó igyekezet* meghatározását adja: a teológusok, egyházatyák egyetértének abban, hogy ez az emberi cselekedet lelkének és életének nevezhető. Tehát, ha jó és magasztos az igyekezet, az ebből következő cselekedet is ilyen; hasonló-

¹³⁹ *Uo.*, 66.

¹⁴⁰ *Uo.*, 95.

¹⁴¹ *Uo.*, 49.

¹⁴² *Uo.*, 105–106.

¹⁴³ *Uo.*, 10–11.

¹⁴⁴ *Uo.*, 75.

an a rossz igyekezetből rossz tettek származnak.¹⁴⁵ Ezzel kapcsolatosan többek között Szent Ágostont citálja, aki szerint nem a kín teszi a mártírt, hanem a szenvedés oka.¹⁴⁶ A szándék kérdéséhez kapcsolódva idézi a *Jó akaratban* is említett Seneca-gondolatot az ajándékozásról. Eszerint egy ajándék annál értékeesebb, minél jobb kedvvel adják azt: „*Animus est, qui parva extollit, sordida illustrat, magna, et in pretio habita debonestat*. A szives, és jó igyekezetű akarat, mindeneket nagygyá téssen, még a’ leg kisebb dolgokat is, s-leg aláb valót fel emel és akár melly paraszt munkát-is meg, meg nemesít.”¹⁴⁷ A gondolat folytatásaként felmerül az Istennek ajánlott áldozat kérdése. Az ószövetség drága, arannyal bevont áldozatairól, Izajás prófétával egyetértve kijelenti, hogy azok mit sem érnek, ha álnok szívvel adják őket. A második rész címe két evangéliumi példabeszéd hasonlatát ígéri, annak „megerősítésére”, amiről eddig szó esett. Mindkét jézusi példázatot tehát az emberi igyekezetre vonatkoztatva magyarázza. Az elsőben Jézus az Isten országát a kovászhoz hasonlítja, ami szükséges ahhoz, hogy a kenyér megkeljen. Tehát Tarnóczy fejtegetése szerint: ahogy a liszt nem kel meg kovász nélkül, ugyanúgy az emberi munka mit sem ér, ha jó akaratral nem keveredik.¹⁴⁸ A másik itt hozott példázat arról a gazdáról szól, aki ugyanannyit fizet a később érkező napszámosoknak is, mint a reggeltől dolgozóknak. Ezt úgy magyarázza, hogy az Úr nem az időt nézi, hanem az akaratot; az egyenlő fizetés azt jelentheti, hogy akik későn érkeztek, kevesebbet dolgoztak, de társaiknál jobb igyekezettel.¹⁴⁹

Tarnóczy a példabeszédeket két ún. *históriabéli cselekedettel* toldja meg: a vér folyásos asszony és a szegény özvegyasszony történetével, aki minden vagyonát perselybe tette. Utóbbit terjedelmesen kifejti. A *Jó akaratban* található latin citátumok fent vizsgált idézési módszeréhez hasonlóan jár el itt is. Az özvegyasszony történetét Nagy Szent Gergely pápa alapján értelmezi, szemléletes metaforával bővíti. Az idézetet pedig a prédikációra jellemző buzdítással bővíti:

Ante oculos Dei nunquam vacua est manus a munere, si fuerit arca cordis repleta bona voluntate. Senki se búsúljon azon, hogy üres kézzel, kénszerítették az Isten előtt, meg jelenni, csak legyen a’ szíve tele jó akaratral, mert abból annyi aiándékot vehet ki; valamennyit akar, és szükséges; és e’ vala az a’ kincses láda, a’ kívül ama szegény Özvegy Asszony vette ki a’ drága kincset, a’ két Fillért, a’ kiért annyit érdemlett. Tehát mi-is azt cselekedgyük, minden cselekedetünket hasonló buzgósággal, és áitattossággal, s-jó Igyekezettel végben vivén [...].¹⁵⁰

¹⁴⁵ További meghatározása: „érdemünknek mint egy pecsétes, és adós levele; avagy inkább cselekedetünknek, böcsi, és minden ékessége.” *Uo.*, 27.

¹⁴⁶ „*Martyrem non facit poena, sed causa*, nem a’ kin teszi a’ Mátyromot, hanem az oka, a’ miért szenved.” *Uo.*, 12.

¹⁴⁷ *Uo.*, 15.

¹⁴⁸ *Uo.*, 28–29.

¹⁴⁹ *Uo.*, 29–31.

¹⁵⁰ *Uo.*, 41–42.

Az olvasó efféle ösztönzésére több példát találunk a vizsgált műben. Néha azonban a fenti szövegrészre is jellemző *mi* helyett *teként* fordul az olvasóhoz. Ezzel még inkább emlékeztet egy-egy prédikáció buzdító szavaihoz: „a’ mikor jó igyekezetet akarsz csinálni, ahoz nem imigy amugy, hanem nagy szorgalmatossággal kell fognod...”¹⁵¹

A következő részekben a korábban definiált jóakarat kategorizálása történik. A három főcsoport elkülönítésére a színesfémek szimbolikája szolgál. A világi és mulandó igyekezetet a réznek felelteti meg, az ezüstnek a mennyei és örökkévaló igyekezetet, az aranynak pedig az isteni igyekezetet.¹⁵² Aki az első csoportba tartozik, az azért tesz jót, hogy az Istentől valami ideigvaló jót és előmenetelt szerezzen, például gyógyulást vagy anyagi jólétet. A mennyei igyekezet már nem földi dolgokra, hanem az örök életre, a pokol kínjainak elkerülésére, az üdvösség elnyerésére irányul. Legtökéletesebb az isteni igyekezet, amely csak Istent magát, az ő nagyobb dicsőségét tartja szem előtt. A jó igyekezetnek e három típusa kiegészül egy újabbal, mely a Krisztus tanításához, életéhez hasonlóvá alakított gondolkodásban, beszédben és cselekvésben nyilvánul meg. A szerző itt példaként Szent Gertrúdot (Grót) állítja az olvasó elé. Buzdítja a kegyes olvasót, hogy törekedjen ezt megélni: mindenféle önös szándék nélkül szolgálni Istennek.

A *Válaszított nyíl* a részletesen felvezetett és kifejtett ismeretanyag mellett elmélkedésre szánt gyakorlatokat szintén tartalmaz, bár a másik két elmélkedésgyűjteménynél (*Jó akarat, Vigyázó Szem*) lényegesebben kevesebbet. Tarnóczy szavaival élve: mivel „ezen tudományunk elég bőven ki terjedett, a’ vagyon hátra, hogy azt cselekedetben, és rendbéli gyakorlásba vegyük.”¹⁵³ A felvezetés ellenére a jó cselekedetek gyakorlásáról szóló hatodik rész továbbra is főként az értelmet célozza meg. A szerző szentírási idézetek felsorakoztatásával, a hittételek bevonásával a tökéletesség kapcsán újabb három követendő példát állít az olvasó elé. Az elsőként ajánlott legnagyobb példa Isten maga, aki minden cselekedetében állhatalos.¹⁵⁴ Másik ideálként Krisztust nevezi meg, harmadikként pedig Szűz Máriát állítja az olvasó elé. Tarnóczy, bár nem utal sehol a reformáció Mária-tiszteletének kritikájára, itt figyelmezteti az olvasót az Istenanyához való, a katolikus egyház által tanított, helyes viszonyulásra: „mindenekben Isten után öt, mint igaz példánkat kövessük.”¹⁵⁵

¹⁵¹ *Uo.*, 100.

¹⁵² „Az első mód szerént való igyekezetek olyanok, mint a’ réz. A másik módon valók ezüstösök. A harmadikon csupán aranyosak. Mert mentül jobban, és igazabban bának az ember az Istennel, és mentül inkább a’ maga haszna keresésétől távozik, annál nagyobb érdemére válik, és annál nagyobb jutalmat várhat az Istentől.” *Uo.*, 54.

¹⁵³ *Uo.*, 102.

¹⁵⁴ *Uo.*, 113.

¹⁵⁵ *Uo.*, 116.

Néhány imádságot csupán a negyedik részben találunk. Az egyes szám első személyben megfogalmazott imák az elmélkedés előkészítésére szolgálnak. Ezeket, az alábbi példához hasonlóan, megfelelő előkészületekre való intésekkel vezeti fel:

valamikor valami munkához, vagy dologhoz fogunk leg először-is szívünket, s-elménket Istenhez fordicsuk, ő hozzá így szólván: Én Uram, s-Istenem imé mind ezeket te reád nevezve, s-te hozzád való szeretetemből, tiszta szívből cselekeszem. Te tudod Uram hogy egyebet nem keresek, hanem csak azt hogy a' te szent akaratod tellyék, és hogy néked tessek mindenekben.¹⁵⁶

5. Vigyázó szem

A *Vigyázó szem, avagy Istennek mindenütt jelen léte* című elmélkedésgyűjtemény, az előbbi két műhöz hasonlóan, 1685-ben jelent meg Bécsben. Az ajánlás monoszlói (Mons Claudis) monyorókereki gróf Erdődy Kristófhöz (1649–1704), Varasd vármegye főispánjához, koronaőrhez szól. Erdődy Kristófot 1681-ben választották koronaőrnek.¹⁵⁷

Tarnóczy az ajánlólevélben főként a gróf kegyességét dicséri: „a' többi között leg-inkább csudáлом azt benned, hogy hogy győzheted, annyi sok rendbéli gondaid, és fáratságid között, azt a' ritka, és dicseretes ahitatoságot, azt Isteni szolgálatban.”¹⁵⁸ Istentől kapott jutalomnak tartja az újabb és újabb kitüntetéseket, megtisztelő címeket, amelyekben a pártfogó a közeletben részesül. A mecénást tehát annak az embernek eszményképévé állítja, aki Isten színe előtt jár, aki minden cselekedetében, gondolatában, szavaiban az Isten jelenlétére figyel. Utal a címlapelőzők metszetére, amelyen Melchior Haffner metsző szignója olvasható. A kép felső részében két angyal a könyv címét tartja egy szalagra írva. Ez alatt a barokk idején igen kedvelt Isten szeme- ábrázolás látható: sugaraktól körülvelt háromszögben (a Szentháromság ábrázolásakor ezt az Atya szimbólumaként használják). A szemből jövő sugarak fényében egy emberalak látható, aki félbevágott földgömböt tart a két kezében. Mindkét félgömb közepe pókhálóval körülvelt szívet tart. Tarnóczy a metszetet a következőképpen értelmezi: „A' mint szivedet világ közepén nyitva tarttya helyetted-való személy avagy Geniusod, a' kerül-való pók-háló mutattya-meg, micsoda kedved legyen, az elmúlandó dolgokhoz, és valamint az világ külső részeire, te-is olly erőssen ragaszkodol minden bizodalommal, a' ki veséket, és, a' sziveket visgállya, mindeneknek igazán-való jutalmát meg-

¹⁵⁶ Uo., 67–68.

¹⁵⁷ BOJNICIC Iván, *Erdődy-család = A Pallas Nagy Lexikona*, VI., Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt, 1894, 324–326.

¹⁵⁸ TARNÓCZY, *Vigyázó szem...*, i. m., [4].

adójához.”¹⁵⁹ A jobb alsó sarokban az Erdődy család címere is feltűnik: középen egy vért félkerékből növő szarvassal.¹⁶⁰

A *Vigyázó szem* központi gondolata az Isten mindenhol való jelenléte.¹⁶¹ Ez a téma a könyv megjelenésekor időszerű lehetett, 1682-ben ugyanis a Római Kúria kidolgozott egy eligazítást a lelkivezetők számára a szemlélődésre és elmélkedésre vonatkozóan.¹⁶² Ezt a kvietizmusnak nevezett misztikus irányzat tévtanítása ellen fogalmazta meg, miszerint az Istennel való egyesülés alapja a teljes passzivitás és a minden iránti közömbösséggel megszerzett belső nyugalom (*quies* – innen a neve).¹⁶³ Az 5. cikkely (DH 2185) arra figyelmeztet, hogy a szemlélődők őrizkedjenek azt állítani vagy tartani, hogy egyedül az Isten minden helyen való jelenléte a szemlélődésnek, avagy a nyugalom imádságának, ahogy nevezik, a tárgya, mivel ezek más elmélkedési témák is lehetnek.¹⁶⁴

Bár Tarnóczy elmélkedésgyűjteményei közül a *Vigyázó szem* a leginkább gyakorlati jellegű, a didaktikus hangvétel erre is jellemző. Hasonlóan az előzőleg tárgyalt két elmélkedésgyűjteményhez, a szerző, mielőtt meditációs témákat ajánlana, fontosnak tartja megmutatni, miért szükséges és hasznos ennek gyakorlása. Ennek bizonyítására számos ókori filozófust, egyházírót idéz, autoritásként hivatkozva rájuk.¹⁶⁵ Ismételten az értelemre hatva kívánja belsőleg elmélyíteni a témát.¹⁶⁶ Néhány dogmatikai tétel szintén bekerül a könyvbe: az Isten „mindennémő belső műkalkodásával is jelen vagy, az kik operationes, *ad intra*, neveztetnek. Ugy mint az örökké-való nemzése az ő Fianak, az Szent Léleknek szarmazása, és elő hozása.”¹⁶⁷

A *Vigyázó szem* hét részből áll. Az első kettő a jelenlét gyakorlásának fontosságáról, legfőképpen annak a lelki életben való hasznáról értekezik.

¹⁵⁹ Uo.

¹⁶⁰ NAGY Iván, *Magyarország családai...*, i. m., III., 59–72.

¹⁶¹ A könyv teológiai háttéréről: KÓNYA Franciska, *Ágoston spongyájához hasonlónak válni vagy örökké lenni? Teológiai hagyomány Tarnóczy István Vigyázó Szem című művében* = *Nyelv, lelkiség és regionalitás a középkor és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, Bolyai Társaság, 2013, 69–79.

¹⁶² *Az egyházi tanítóhivatal megnyilatkozásai*, ford. és ö. á. FILA Béla, JUG László, Kisterenye, Bp., Örökmécs Alapítvány, 1997. DH 2181–2192.

¹⁶³ DIÓS István, *Kvietizmus = Magyar Katolikus Lexikon*, VII., főszerk. D. I., Bp., SzIT, 2002, 584.

¹⁶⁴ *Az egyházi tanítóhivatal...*, i. m., 412.

¹⁶⁵ Leggyakoribbak: Szent Ágoston, Iréneusz, Basilius, Aquinói Tamás, Bonaventura, Bernát és Plátón, Seneca.

¹⁶⁶ Ahhoz, hogy „a dologban jól meg állapodjunk, és hogy ezt jobban meg értsük szükséges, hogy az Theologusokkal jól meg vizsgáljuk, mi módon, s- mi képpen légyen az Isten jelen mindenütt.” TARNÓCZY, *Vigyázó szem...*, i. m., 58.

¹⁶⁷ Uo., 63–64.

Tarnóczynál szokatlan mértékben teret kap a misztika is. A jelenléten való elmélkedést ugyanis összekapcsolja a misztikus egyesülésre vezető hármassággal, és számos esetben hozza példaként a misztikus szerzetesek történeteit. Ezt követően különböző módokat sorakoztat fel és ismertet, amelyek által gyakorolni lehet Isten jelenlétét. A hatodik rész újra didaktikusabb hangnemben folytatódik: azokat az okokat nevezi meg, amelyek az itt ajánlott gyakorlatokra indíthatják az olvasót. Elsőként a tiszteletet emeli ki, amely a gondviselésre adott méltó emberi válasz; másodsor a hálaadást említi, mivel senki sem feledkezhet meg jótevőjéről; végül pedig az öszö-vetségi szentek példájából származó okkal zárja a sort. A zárófejezet sorai küldetést fogalmaznak meg. Miután a könyvből az isteni jelenlét gyakorlását „szép és világos példákkal, fontos, és erős okokkal”¹⁶⁸ hasznosnak ismerhette meg az olvasó, ideje, hogy ténylegesen gyakorlatba ültesse a nap minden pillanatában.

A mű egészében hangsúlyos figyelmet szentel a meditáció végzésének. Ez ugyanis a lelki életben való elmélyülés, felemelkedés eszközeként szolgál. Egyrészt a gondviselő és mindent látó jelenléten való elmélkedés segít ellenállni a mindennapi élet kísértéseinek, elkerülni a bűnöket. Ha valaki felfegyverkezik azzal a gondolattal, hogy mindenhol és mindenkor Isten vigyázó szeme előtt forog, az bizony nem enged semmi testi kívánságnak, „de még a’ pokolbéli sárkánynak dühösségétül sem retten meg.”¹⁶⁹ Máshol ugyanennek a felvetésnek fordított megfogalmazását is megtaláljuk: „a’ki Isten jelenlététül el válik, és irtozik, annak avagy ördöggé, avagy oktalan állattá kell lenni: mert az olyan ember a’ Sátánnak minden incselkedésének, és baromi gyönyörűségnek minden tovább-való- gondolon kívül adgya magát.”¹⁷⁰ Másrészt a jelenléten való meditáció az elmélkedőt a jócselekedetek gyakorlására indítja, mintegy kényszeríti. Nem elegendő tehát a meditáció és az isteni kontempláció,¹⁷¹ hanem ennek gyümölcse kell hogy legyen a felebarátért végzett irgalmas cselekedet. Ezáltal el lehet őt vezetni az istenismereten keresztül az istenszeretetig – írja Antonio Gaudier Szent

¹⁶⁸ *Uo.*, 140–141.

¹⁶⁹ *Uo.*, 27–28.

¹⁷⁰ *Uo.*, 35. Hasonló: „valamint hogy az Isten jelenlétéről-való gondolat leg-jóbb eszközünk a’ magunk jó-viselésére, és az bűnnek el távoztatására, ugy az Isten jelen-való létének el feleltése minden bűn, és gonosság aitaianak, és kapujának meg-nyitója” *Uo.*, 33.

¹⁷¹ Általában megkülönböztetik a meditációt a kontemplációtól. Míg az előbbi gyakorlásában fontosabb a ráció szerepe, az utóbbi szabadabban, spontánabban történik. Gyakran a szemlélődést az elmélkedéshez képest az isteni megismerés magasabb, tökéletesebb grádicsának tartják. A francia Szentviktori Hugó (Hugo a Sancto Victore, †1141) például a racionális lélek három fokozatáról beszél: gondolkodás, meditáció, kontempláció. A karthauzi II. Guigo (1140–1193) viszont már Istenhez vezető négy lépcsőt különít el: olvasás, meditáció, ima, kontempláció. Harvey D. EGAN, *An Antology of Christian Mysticism*, Collegeville, The Liturgical Press, 1996, 208–209; CUNNINGHAM, EGAN, *Christian Spirituality...*, i. m., 93.

Ignác *Lelkigyakorlatos könyvéhez* írott kommentárjában, a *Praxis meditandában* (1627).¹⁷² A jezsuita metodológia szerint a szemlélődés kiegészítője az aktív életmód, melyben nagy kegyelem, ha „nem csak jelen vagy az Isten, de erőtt, és gratiát-is ád arra, sött vélek edgyüt munkálkodik.”¹⁷³

Ajánlott elmélkedési témák

Ahogy fent említettem, a *Vigyázó szem* második részében az olvasó többféle módszert, elmélkedési témát talál, amelyek által „Isten jelenlétét gyakorolhatja.” A szerző legelőször a Krisztus mindenkor velünk való jelenlétének elgondolását ajánlja. A képzelet és az érzékek használatának (*applicatio sensuum*) ignáci jelentősége lényeges szerepet kap. Cél a képzelet megmozgatása által az akarat készségessé tétele.

A vizsgált mű meditációs témáival szorosan kapcsolódik a jezsuita hagyományhoz, hiszen az Ignác-féle *Lelkigyakorlatos könyv* utolsó három hete szintén Jézus életének eseményeiből merít. Tarnóczy az ilyen és hasonló témákon való elmélkedést célszerűnek ítéli a bűnöktől való tartózkodáshoz és a jócselekedetek gyakorlásához. A különböző látomásokra utal, amikor Krisztus megjelenési formáiról ír (példaként említi Genovai Szent Katalint). Jézus arca a liturgikus időtől, aktuális (élet)helyzettől és egyéntől függően többféleképpen idézhető fel.¹⁷⁴ A képzelet aktiválásában segíti az olvasót azzal, hogy felsorol néhány állomást Jézus életéből, különösen a gyermekésgéztörténetből és a passióból:

a' mint a' jászolba alázatosan, és szegénységben fekütt, most, a' mint a' környül metelkedésben üdveségünknek sólygát kezdette letenni, szent vérét kiöntvén: néha a' mint a' templomban a' mennyei Attyának bé-mútattott, vagy a' mint Aegyptumba szaladott, Heródes király kegyetlensége elől, és a' mint ottan az bálványozó emberek között sok illetlenséget, és alkalmatlanságot, izetlenséget szenvedett, mi módon ült a Törvény tudok között az templomban, és azokat Isteni bölcsességnek fenységével miképpen meg világosította miképpen harmincz esztendeig Nazaretben alacson állapotban, az szent Josephnek, és szent Annyának, mint egy ismeretlenül engedelmissen, és alázatosan szavát fogatta, az Ats munkában foglalatostkodott, és az Sz: Josephnek oktatását, és tanítását fogatta, avagy miként ment a pusztában, és ottan mi képpen vont-a-el magát, minden embertől, és társolkodástúl, böitöllessel, és imádsággal negyven egész napot töltvén, de leg főképpen az ő szenvedésinek kínai között, arczúl csapdostatási, és pökdöstetési között, és a' mikor csúfolták, kegyetlenül veszszözték, tövissel koronázták, keresztel terhel-

¹⁷² Idézi: GÁBOR, „*Religiosa actio mentis*”..., i. m., 27.

¹⁷³ TARNÓCZY, *Vigyázó szem*..., i. m., 41.

¹⁷⁴ Úgy képzelje maga elé, „a' mint a' hit hozza magával, és annak titkos értelmi, vagy a' mint az Annyaszent egyház bizonyos üdőben szokta illeni és előnkben adni, avagy pedig amint kinek kinek, az ő áhítatossága hozza, vagy adgya magával; avagy hogy az szükség, és a' dolog a' miben ki fárad meg kívánnya.” *Uo.*, 72–73.

ték, lábokkal tiporták, haját, szakállát tépték ocsmányúl rút törhakkal
angyali orcsáit töltötték, s-gyalázták...¹⁷⁵

Az ezeken való elmélkedések ugyanis elrettentés céljából hasznosnak bizonyultak a legnagyobb bűnösök esetében is.

Isten valóságos jelenléte a következő meditációs gyakorlat tárgya. Ehhez szorosan kapcsolódik a harmadik téma: a Teremtő „kézjegyének” a teremtményekben való felismerése. A teológia az istenismeretnek e tételét szentírási hagyományra (Róm 1,20) vezeti vissza.¹⁷⁶ Minden erő, szépség, bölcsesség láttán az embernek Istenre kell gondolnia, akitől mindezek vannak. Így a teremtmények maguk is üdvösségre segítő eszközként szolgálhatnak. Az Isten által teremtett dolgok, élőlények éppen az isteni jelenlét miatt érdemelnek tiszteletet, megbecsülést. A szerző ismételten az öt érzékre való hivatkozással fejezi ki az ajándéknak kapott bőséget: „valami vigasztalásunk, segítségünk, örömünk, és gyönyörűségünk lehet, a’ teremtett állatokból, úgy mint az iz az étekben, az szén a’ festékben, a’ hallás a’ musikában, a’ szag a’ drága festékben, és jó illató izekben, azt az egész testünknek tagjaival közli.”¹⁷⁷

Az isteni jelenlét megtapasztalására ajánlott másik mód: az elcsendesedés, a belső szemlélődés. Tarnóczy a spanyol és németalföldi misztikusok gyakorlatához hasonló befelé fordulásra invitálja az olvasót: „rekeszszükbe magunkal a’ mi szivunk kamaráiba, és-ottan erős, alhatatos elfordulhatatlan szemmel nézzük, és elmélkedgyünk felöle, mint s-hogy legyen jelen az Istennek valósága testünknek minden részeiben, és lelkünkben a’ kivel telleyesek vagyunk”.¹⁷⁸

A könyv zárásaként az elmélkedések gyakorlásának megfelelő idejéről is tájékozódhat az olvasó. Ajánlott mindenkor és mindenhol Isten jelenlétébe helyezni magunkat, de különösen reggel, hálaadással felajánlva neki a következő nap minden eseményét. Tarnóczy itt egyes szám első személyben megfogalmazott imaszöveget is ajánl.¹⁷⁹ Továbbmenve: az egész nap folyamán gyakorolni kellene ezt, különösen kísértések idején, de az irgal-

¹⁷⁵ *Uo.*, 73–74.

¹⁷⁶ „Mert ami benne láthatatlan: örök ereje és isteni mivolta, arra a világ teremtése óta műveiből következtethetünk.” Róm 1,20. DH 3004.

¹⁷⁷ TARNÓCZY, *Vigyázó szem...*, i. m., 86.

¹⁷⁸ *Uo.*, 99.

¹⁷⁹ Reggel, „a’ midőn kötelességünk szerint elsőben-is az Istennek halálat adunk, minden javajért, és a’ következő cselekedetinket aianlyuk ő szent felségének nagyobb dicsőségére, s-lelkünk üdvességére így szolván: En édes Istenem, mindeneknek Terömtöie, erőssen hiszem, hogy te itt jelen vagy, és minden helyen, és hogy ma a’ te vigyázó szemeddel, reám fogsz gondot viselni, és figyelmezni, minden cselekedetimre, szómra, gondolatimra, úgy hogy semmi titkos nem léssen előtted: Oh! véghetetlen tisztaság! Melly nagy tisztas, s-becsülletes magam viselésével kelletik nékem előttd forgolódnom, mind járásomban, kelésemben, egy szóval minden cselekedetimbem? micsoda tökélleres magam viselésével, leg kisebb meg-vetet férgetske lévén alhatok én előttd?” *Uo.*, 149–151.

masság cselekedeteinek végbevitale előtt is. Az esti lelkiismeretvizsgálat idején sem maradhat el:

visgállyuk-meg jól, magunkat, miképpen, és mi módon, azon a' napon főképpen, a' derekas dolgokban, és alkalmatosságokban, ebben az szent foglalatosságban gyakorlottuk, és viseltük magunkat, melly szorgalmatossan, avagy csak henyélő képpen immel ámmal, és kész akartva, csak el-mulattuk s-nem gondoltunk véle, akkor erős, és álhatatos fogadást tévén, hogy a' következendő napon meg jobbittyuk magunkat jó igyekezetünkben.¹⁸⁰

¹⁸⁰ *Uo.*, 154–155.

VII. „EZEKA’ PRACTIKÁK, ÉS MÓDOK IGEN NAGYRA BŐCSÜLTETNEK...”

1. Műfajkeveredés Tarnóczy elmélkedésgyűjteményeiben

Incze Gábor imádságos könyvekkel foglalkozó monográfiájának első fejezetében számos külföldi vallástörténeti munkát, enciklopédiát sorol fel,¹ a fejezetvégi összefoglalóban pedig rájuk hivatkozva definiálja az imádság műfaját.² Összeköti a protestáns felekezetek közötti átjárásokat a lelkeségi irodalom műfajainak átmenetiségével: „nehéz kimondott református imádságról beszélni, mert a XVI. században sokáig nincsen meg az elkülönülés református és evangélikus között még az egyházszervezetben sem, nemhogy az imádságban és imakönyvek használatában.”³ Érzékeli a 17. századi kegyességi művekre jellemző felekezeti átjárásokat, ezt azonban nem terjeszti ki a katolikus hagyományra. A katolikus imakönyvekre, elmélkedésekre nem reflektál, összefoglalójába szigorúan csak evangélikus és református forrásszövegeket válogat be. A meditációs szövegek imádságként való tárgyalása jelzi, hogy a szerző szorosan összetartozónak tartja a két szövegtípust, s talán emiatt nem fordít elegendő figyelmet az ima és elmélkedés közötti különbségre.⁴

Gajtkó István disszertációjában a címben jelölt imádságirodalom fogalma alatt szintén nem csupán imaszövegeket kell értenünk, válogatásában ugyanis találunk elmélkedésgyűjteményeket, lelki kalauzokat, officiumokat, *ars moriendi*-ket. A szerző már a bevezetőben utal a fogalom szűkebb és tágabb értelmű jelentésére: „a jelenlegi szóhasználat szerint ez a két imádságfajta az elmélkedés s a szűkebb értelemben vett imádság.”⁵ Figyelemre méltó a szerző osztályozási szempontja. Gajtkó István a különböző szövegtípusok jelenlétére és keveredésére reflektál a vizsgált szövegekben, mivel a legtöbb imádságos könyv értékes apologetikus, liturgikus részeket is tartalmaz, ezeket pedig kár lenne mellőzni, így szükségesnek tartja figyelembe venni a használati tényezőket.⁶ Gajtkó elkülöníti az

¹ Imre Mihály méltatja is Incze Gábornak a korabeli nemzetközi szakirodalomban való jártasságát. IMRE Mihály, *A XVII. századi retorika és irodalomelmélet műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről*, It, 2001/1, 131–149, 139.

² Majd a 16–17. század magyar nyelvű protestáns teológiai irodalmából válogat rövidebb-hosszabb szemelvényeket idézve, leginkább a katekizmusírók imádkozásra vonatkozó véleményét, tanítását, eucharisztikáját mutatja be, értelmezi. A harmadik fejezet az imádság szerepének, gyakorlatának idők folyamán történő változását követi végig az ószövetségi bibliai jelentéséssel a 17. század magyar nyelvű protestáns irodalmának imádság-értelmezéséig.

³ INCZE, *i. m.*, 5.

⁴ Példa erre a Bellényi Zsigmondhoz kapcsolódó kommentár, ahol Incze jelzi, hogy a szerző Savonarola „imádságokkal végződő elmélkedéseit” fordítja le. *Uo.*, 143.

⁵ GAJTKÓ, *i. m.*, 3.

⁶ *Uo.*, 16–17.

elmélkedés és imádság fogalmát. Kopcsányi Márton *A keresztyéni tökéletességre intő elmélkedések* című könyvével kapcsolatban jelzi, hogy „az imák csak függvényei az elmélkedéseknek”, összegzései az előzőleg „megelmélkedett anyagnak”.⁷ Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskeje* kapcsán szintén kiemeli az elmélkedések és imádságok szoros kapcsolatát, mégis az elmélkedéseket lezáró imákat tartja a mű „igazi értékének”.⁸

A lelki olvasmányok és az elmélkedések elkülönítését figyelhetjük meg Gulyás István tanulmányában. A megkülönböztetés alapja a *Bevezetőben* foglaltak szerint az, hogy míg a lelki olvasmányok a középkor lelki kincseinek a 17. századba való közvetítőiként szolgálnak, az elmélkedéseket a jezsuita aszkétizmus alkotásaiként,⁹ teljes mértékben saját koruk termékeiként definiálja.¹⁰ Tarnóczyt azért tárgyalja külön fejezetben, mert véleménye szerint művei „az eddigiektől elütő, új aszkétikus irányt képviselnek”,¹¹ és bennük a jezsuita lelkiség kifejezésére látunk példát. A szerző bevezetőben tárgyalt kritériumai alapján az elmélkedő irodalom csoportjában kellene Tarnóczy munkáit találnunk, mégis ez a lelki olvasmányokról szóló rész alfejezeteként jelenik meg.

A kortárs irodalomtörténészek az elmélkedéseket olyan szövegtípusként határozzák meg, amely a kegyességi irodalom több műfaját ötvözi magába. Az elmélkedésekkel leggyakrabban imádságok, gyakorlati jellegű útmutatások, életvezetési könyvekre jellemző szövegrészek, értekezésszerű szerkezet, prédikációra hasonlító buzdítások keverednek majdnem elválaszthatatlan módon. A következőkben ennek a műfajkeveredésnek Tarnóczy kegyességi műveiben való megvalósulását vizsgálom.

Az elmélkedést leginkább az imádságtól nehéz elkülöníteni. Ez utóbbi ugyanis mindig hozzátartozója, kiegészítő eleme a meditációs gyakorlatnak. Az imádságok és elmélkedések szövegtípusa közötti lényegi különbség az Isten és ember kapcsolatának eltérő megjelenítésében rejlik. Míg az imádságban mindig a megszólított, az Istentől van a hangsúly, az elmélkedésben a figyelem már nem közvetlenül rá, hanem az ember hozzá való viszonyára irányul. Az ima, legyen az hálaadó, dicsérő, kérő, közbenjáró, Istent szólítja meg, rá kíván hatni. Az elmélkedés viszont az ember szerepére összpontosít az Istenhez való kapcsolatában. Tarnóczy István 1675 és 1685 között megjelent magyar nyelvű könyvei imádság- és elmélkedésgyűjtemények.¹² Ezekben viszont a meditációk és imádságok aránya változó.

⁷ *Uo.*, 26.

⁸ *Uo.*, 26.

⁹ GULYÁS, *i. m.*, 3.

¹⁰ *Uo.*, 60.

¹¹ *Uo.*, 53.

¹² Vö. KÖNYA Franciska, „Ezek a’ praktikák, és módok igen nagyra böcsültetnek...”: Műfajkeveredés Tarnóczy István jezsuita elmélkedésgyűjteményeiben = *Próza kegyességi műfajok a kora újkorban: Prédiká-*

Az 1676-ban kiadott *Titkos értelmű rózsza* tartalmát tekintve inkább sorolható az imádságos könyvek sorába, mint az elmélkedések közé. A kötött és szabad imádságok, himnuszok és litániák jelentős száma indokolja ezt, bár a rózsafüzér tizedeinek titkait elmélkedésre szánja. A néhány évvel később megjelent *Holtig való barátság* szintén számos litániát, liturgiában és magán-áhitatban használt könyörgést tartalmaz. Ebben viszont az előbbinél nagyobb arányban találunk elmélkedésre szerzett gyakorlatokat, gondoljunk csak a fent ismertetett mesterséges órákra, passiómeditációkra (l. VI.2.).

Tárnóczy később megjelent meditációs könyveiben szintén előfordulnak imádság formájában megfogalmazott szövegrészek, ezekben viszont a korábbiaknál jóval kisebb arányban. A *Jó akarát* 10. részének elmélkedései között például ehhez hasonló önátadó, felajánló imádságokat olvashatunk:

Ha azt akarod, hogy edgyüt maradjunk, vagy el-vállunk egy más-tul, én-is azt akarom, ám légyen ugy. Te adtad, s-te megint el vetted tőlem, ha tovább akarod nálom hadni, jó, ha pedig el akarod venni, az is jó, s-én sem kívánom tovább meg-tartani, hadd mennyen Isten hírével. Mert a' te kegyes, és tisztos szent akaratotad nagyobra böcsüllöm, hogy nem mint az ő nálam létét.¹³

A három 1685-ben megjelent elmélkedésgyűjtemény eltér az imádságos könyvek szerkezetétől. Ezekben az imádságok meditációs témák ajánlásával és gyakorlati útmutatásokkal fonódnak össze. Például a fent idézett, szeretett személytől való elválás esetén a következő hozzáállást javasolja: „Illik ebben-is az Isten akarattyához ragaszkodnunk, mondván: Am ugy légyen én Istenem, a' mint te akarod, hogy edgyüt maradjunk, vagy el-vállunk egy más-tul, én-is azt akarom, ám légyen ugy.”¹⁴

E három elmélkedésgyűjteményt nagymértékben egy értekező, didaktikus stílus határozza meg. A szerző szentírási részekre, egyházatyákra, teológusokra, filozófusokra és szentek életéből vett példákra hivatkozva hangsúlyozza az adott elmélkedési téma jelentőségét. Mind közül a *Jó akarát*-ban a legerőteljesebb az argumentatív jelleg. A számtalan latin nyelvű citátummal teletűzdelt szöveg egy központi gondolatra épül: az emberi akaratnak az istenihez való igazgatása. A könyvecske háromnegyede lényegében ennek egy értekezésszerű, rendszerezett feldolgozása. A gyakorlati elmélkedések ismertetésére csak ezek után, röviden kerül sor.

Tárnóczy összes kegyességi művében előfordulnak gyakorlati jellegű útmutatások. Ezek a két, imádságos könyvekkel rokon műben általában az elmélkedésektől, imádságoktól elkülönítve szerepelnek. A *Titkos értelmű rózsza*-ban, a Szűz Mária nyolc ünnepéhez és a rózsafüzér titkaihoz kapcsol-

ció, meditáció és imádság, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2013 (Studia litteraria, 2013/3–4), 363–370.

¹³ TARNÓCZY, *Jó akarát...*, i. m., 219.

¹⁴ Uo.

lódó, egyes szám első személyben megfogalmazott imádságok előtt és után számos ilyen találunk. Ezekben a szerző értelmező, intő kiegészítéseit olvashatjuk. Általában felvilágosító jellegűek, egyes hittitkokat magyaráznak, vagy a liturgia, egyházgyakorlat némely részleteit ismertetik: „ezt az Olvasót szokták mondani Husvétűl fogva Sz. Háromság napjáig”,¹⁵ másol „a’ boldog emlékezetű Tizedik Leo Pápa ezer napi búcsút engedett minden hív Keresztýéneknek, a’ kik egy üdvözletet mondanak valamikor az órát ütni hallják, ezt meg-erősítette 1611. Esztendőben ötödik Pál Pápa.”¹⁶ A lorettói litánia szövege előtt Tarnóczy ismerteti annak kialakulását és az általános imaszándékokat:

Sok áitatos személyek találkoznak, kik ezt a’ Lauretomi Bóldog Aszszony Litániáját el-monggyák utána való Imádsággal egygyütt, üdvösséges halálért, és ahoz-való szükséges Grátiának meg-nyeréséért. Ez a’ szokás egy néhány szerzetes emberektől eredett: kik magok között meg-eggyeztek, hogy azokat egyenlő igyekezettel el-mondának-egymásért. Ezekhez a’ világnak külömb részeiben, sok ezer Emberek adták magokat. Hogy pedig valaki részes legyen ezeknek az imádságoknak hasznában: kívántatik. 1. Hogy azokat minden nap el-mondgya. 2. Hogy mindnyájokért mondgya, a’ mint mindnyájan ő érette. 3. Hogy azokat az üdvösséges haláláért, és ahoz való szükséges malasztért mondgya.¹⁷

Szintén tanító, felvilágosító célból kezdi gyakorlati útmutatóval az olvasóhoz címzett előszót. Vázolja a rózsafüzér szerkezetét és tartalmát, mert valószínűleg olvasói körében ez a kegyességi gyakorlat még nem volt elég ismert.¹⁸ Máskor a közbeszólások az imádságot kísérő külsőségekkel kapcsolatosak: „magadra Keresztet vetvén, és jó igyekezetet tévén, így Imádkozzáj”;¹⁹ „ezt pedig mellyed vervén, háromszor, vagy többször mondgyad, és az után imigyen könyörögi”.²⁰

Hasonló kiegészítésekkel tűzdelt szerkezetű a *Holtig való barátság* is. *Intés* címszó alatt a szerző főként a betegek mellett segédkező kegyes személyeket és a lelkiatyát szólítja meg. Ugyanakkor szintén segíteni kívánja a beteg, haldoklót és a halálra ítélt embert a halálra való készülletben. Ezek az

¹⁵ Uő, *Titkos értelmű...*, i. m., 385.

¹⁶ Uő., 355.

¹⁷ Uő., 349–350.

¹⁸ „Az egész Olvasó tizen öt Mi-Atyánkbul, és száz ötven Üdvözletbul áll, a’ Sz. Dávid Soltára száma szerint. Ez az hitünk Titkai szerint, három részre osztatik: úgy mint a’ Bóldog Aszszony öröminek, Christus Urunk Fájdalminak, és az ő Dücsöségének emlekezetire. Hogy pedig a’ kis Olvasón 63. Üdvözletet mondunk azzal a’ Bóldogságos Sz. Szűznek élete Esztendeit üllyük. Mivel azért mindenik Üdvezlet után egy egy áitatos Imádságot, a’ Sz. Atyákbul hozzá töttem, minden napra csak egy Tizedet rendeltem, hogy annál könnyebben, és áitatosabban azt el-mondván, ki ki a’ Belső indulatok által, Isteni szeretetben foglalhassa magát.” Uő., A4r–A5r.

¹⁹ Uő., 1.

²⁰ Uő., 417–418.

intések leggyakrabban elmondandó imaszövegeket, elmélkedéseket ajánlanak a betegnek és környezetének, de viselkedést szabályozó felhívásokra szintén van példa. Így az előljáró beszédben a lelkiatyát a beteg látogatásakor való helyes magatartásmódra figyelmezteti. Ne csak azt tanulja meg, mit kell szólni, tenni a betegnél annak vigasztalására, hanem a hozzátartozókat is tudja bátorítani.²¹ Emellett liturgikus vonatkozású ismertetőket is közöl: milyen imádságot, áldást kell mondania a betegnél (vagy a betegnek), amikor a feszületet nyújtja neki;²² amikor az égő gyertyát adja a kezébe;²³ amikor szentelt vízzel meghinti; stb.²⁴

A többi elmélkedésgyűjteményben olvasható szerzői útmutatók szerkezetileg nem különülnek ennyire el, a folyószövegbe beépülve segítik az olvasót a gyakorlatok végzésében. Ezek már az életvezetési könyvekben (*conduct book*) található buzdításokra hasonlítanak. A *Jó akaratban* Epiktétosz példáját idézve írja Tarnóczy: „Tanuld meg ezt a’ tudományt ettől a’ pogány bölcstől, mi legyen Istent követni, a’ ki másutt azt mondja, hogy ez nem egyéb, hanem hogy tellyességgel az Istennek adgyuk magunkat, a mi akarattunkat az ő akarattyával meg-egyezzük, és annak akarattya szerint éllyünk.”²⁵ Máskor az élet apró részleteire kitérve a helyes hozzáállásról mutat példát: „midön valaki hiredet nevedet, s-böcsülletedet kissebíti, jóságodtól s-javaidtól meg-foszt, avagy üldöz, és gyölöl, ver, tagol, sebesét, mind az Isten rendelésének tulajdonitsad, hogy nem mástól, hanem csak csupán az ő szent akarattyából származtak reád.”²⁶ Hasonló intések sokaságát találjuk a *Választott nyíltban* és a *Vigyázó Szemben*: „Szükséges, hogy mi- is mindennémő szép ahitatos gondolatokban, és szívbéli indulatokban gyakoroljuk magunkat, és mint egy Istenes szokásul vegyük, minden jóra serkengetvén elménket, és tehetségünket, hogy a’ mennyei vigasztaló jókkal meg legyünk telve.”²⁷

Az életvezetési kalauzzal még inkább rokon Tarnóczy két műfordítása. A *Mennybe vezető kalauz*, ahogy a címe is jelzi, egyféle üdvösségre segítő útikönyvként használható. Hasonlóan a *Nagy mesterséghez*, amely, ahogy fentebb már tárgyaltuk (l. V.2.), nem csupán a meghalás, hanem az élet művészetét is magában foglalja. Szintén a jó halálra való készülés segédkönyve a *Holtig való barátság*. Ebben több olyan imádságot és litániát találunk, amelyet a környezet végez a betegért, haldoklóért. Az egymásért való ima az imádkozó lelki hasznára is szolgál, hisz annak tudatosítására készíti, hogy egyszer ő is ide jut, számot ad életéről.

²¹ Uő, *Holtig való...*, i. m., é.n., [15].

²² Uő., 68.

²³ Uő., 103.

²⁴ Uő., 106.

²⁵ Uő, *Jó akarat...*, i. m., 92.

²⁶ Uő., 45.

²⁷ Uő, *Vigyázó szem...*, i. m., 81.

A krisztusi élet megvalósítására vonatkozó efféle intések egy másik műfaj sajátosságait is hordozzák. Tarnóczy meditációs könyveiben a prédikációra, exhortációra jellemző buzdításokat fedezhetünk fel. A szerző nemegyszer szólal meg prédikátorként. Általában megtérésre, a jócselekedetek gyakorlására, tevékeny keresztény életre tanítja olvasóját. A *Választott nyíl*ből idézem a következő példát: „szolgálynunk tehát az Istennek, hogy még a' földön lévén, a' megh dicsöült lelkekhez hasonlók legyünk, a' kik tiszta szívből, és tellyes szeretetből dicsérik, és magasztalják az Istent szüntelenül”.²⁸

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a mindennapok különböző élethelyzeteire vonatkozó tanácsok, intések egyszerre lehetnének részei egy-egy prédikációnak, életvezetési könyvnek. Egyrészt előbbire példaként idézem az alábbi szövegrészt, másrészt annak illusztrálására, hogyan mosódik el a határ imádság és elmélkedés között:

Annak okáért valamikor valami munkához, vagy dologhoz fogunk leg először-is szívünket, s-elménket Istenhez fordicsuk, ő hozzá így szólván: Én Uram, s-Istenem imé mind ezeket te read nevez, s-te hozzád való szeretetemből, tiszta szívből cselekeszem. Te tudod Uram hogy egyebet nem keresek, hanem csak azt hogy a' te szent akaratod tellyék, és hogy neked tessemin mindenekben.²⁹

2. Misztikus megismerés a vizsgált művekben

„Ezek a' practikák, és módok igen nagyra böcsültetnek, valóban hasznossak-is azoknál, a' kik ezekben gyakorolják magokat, úgy hogy méltók legyenek másoknak-is követésre”³⁰ – olvashatjuk a jezsuita szerző értékelését a *Jó akarat* zárófejezetében. A következőkben az általa ajánlott módszereket rendszerezem, különös tekintettel a misztikus hagyomány elemeire.³¹

Tarnóczy kegyességi művei közül a *Vigyázó szemet* nevezném a „leg-misztikusabbnak”. A szerző a könyv első két részében a misztika hármasságát kapcsolja össze az Isten jelenlétén való elmélkedéssel.³² A lelki fel-emelkedés hármasságának tagolását az 5–6. század fordulóján élt (Pseudo-) Dionüsziosz Areopagitésznek tulajdonítja. Az általa kidolgozott hierarchikus rendszer idővel leegyszerűsödött. Az isteni valóság alá-

²⁸ Uő, *Választott nyíl...*, i. m., 61.

²⁹ Uo., 67–68.

³⁰ Uő, *Jó akarat...*, i. m., 236.

³¹ Vö. KÓNYA Franciska, „Távostasd-el tőled a' gonosz, tégy jót, és egygyezzel-meg az Istennel”: Misztikus megismerés Tarnóczy István meditációs könyveiben = *Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5), 169–176.

³² Kurt RUH, *A nyugati misztika története. I. A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*, Bp., Akadémiai, 2006, 62–66.

szálló mozgása (*proodosz*) elmaradt, egy idő után már csak az ember felfelé irányuló haladására értelmezik. Tarnóczy, mielőtt részletesen kitérne az egyes szakaszokra, a fő gondolat összegzéséként így fogalmaz: „*Declina malum, fac bonum, et jungere DEO*. Távoztasd-el tőled a’ gonoszt, tégy jót, és egygyezzél-meg az Istennel: a’ melly három dologban foglaltatik a’ három lelki életnek mivólta, ugymint a’ *Tisztulásnak*, a’ *Világosításnak*, és a’ *meg-eggyezésnek*, a’ kiből ki tetszik, melly nagy ereje, és munkálkodása vagyon mind ezekben, az Isten jelen létében való gyakorlásának.”³³

Ezt annak kifejtése követi, hogy a lelki élet útjain való haladásban hogyan szolgálhat segítségként a rendszeres elmélkedés. A meditáció először is a *via purgativa* eszközeként értelmezhető, hiszen támasz a kísértések és bűnök elkerülésében. Tarnóczy szentírási történetekkel és egyházi íróktól vett idézetekkel gazdagon példázza alaptételét, miszerint ha „valaki ez ilyen gondolatnak fegyverében öltözik, hogy ő tudni illik mindenütt, és mindenkor az Isten vigyázó szeme előtt forog, az bizonyára semmi rendetlen gondolatnak, avagy testi, vagy természeti indulatnak soha nem enged, de még a’ pokolbéli sárkánynak dühösségétül sem retten meg”.³⁴ Fordítva viszont, aki megfélemedezik az isteni jelenlétről, „minden bűnöknek aitiait, és kapuiát föl nyitva, és nyitva tartva”.³⁵ A tisztulás kiűzi a bűnből kilábaló emberből a helytelen vágyódásokat, a rossz szokásokat, hiszen ha valaki állandóan eszébe forgatja Isten jelenlétét, könnyebben ellenállhat a kísértéseknek.³⁶

Másodszor, Tarnóczy elgondolásában, az efféle elmélkedésnek szintén fontos szerepe van a *via illuminativa* esetében, mivel az erények gyakorlására indít: „hogy ha a’ *tisztuló lelki életnek* olly hasznos az Isten jelenléte, mentől inkább nagyobb alkalmatosságára válik, a’ *világosító lelki életnek* és valamint hogy ez zabolán tartóztat, úgy hogy a’ gonosztul el ne ragattassunk, és ne rohannyunk a’ bűnre, úgy szintén hegyes ösztönünk, és éles sarkantyunk lészen a’ jóra, és a’ jóságos cselekedeteknek uttyán el igazodott futásra.”³⁷ Végül a felsorolást azzal zárja, hogy a meditáció: „*az Egygyező életre-is hasznos*”.³⁸ A misztikus egyesülés (*via unitiva*) ugyanis a két fél jelenlétét feltételezi, amelynek elérésére szintén azt ajánlja, hogy az Istent mindig eszünkben tartsuk.³⁹ Érdemes megnéznünk, hogyan értelmezi Tarnóczy ezt az *uniót*: az egyező élet „arra igyekezik, hogy az szeretet a’ keresztyén lélekben föl gyulladgyon, és lángot vessen, hogy az Istennel meg-eggyezzen, és

³³ TARNÓCZY, *Vigyázó szem...*, i.m., 11–12.

³⁴ *Uo.*, 27–28.

³⁵ *Uo.*, 32.

³⁶ *Uo.*, 12–13.

³⁷ *Uo.*, 37.

³⁸ *Uo.*, 51.

³⁹ „leg-alkalmatossabb uttya az Isten szeretetihez-való menésére, és jutására ez, ha szüntelenül az Istent szemünk előtt hordozzuk.” *Uo.*, 53.

mint egy öszve forjon, a' kiben áll a' tökéletességnek meg-állapadása.”⁴⁰ Hangsúlyos az élet megjobbításának gondolata: a misztika első két útjának megfelelően a bűnök elhagyását és az erények gyakorlását követeli attól, aki valóban egyesülni akar az Istennel.⁴¹

Giovanni Bona *Manuductiō*-jában, amelyet Tarnóczy 1675-ben fordított le, szintén megjelenik, Gábor Csilla szavaival élve „távolról követhető” ez a misztikus hármasság. A *via purgativa*-nak megfeleltethető a hét főbűnt és az azoktól való szabadulást tárgyaló rész, a *via illuminativa* lépéseiként értelmezhetjük az emberi érzések, indulatok igazgatását taglaló és az erények gyakorlására buzdító részt. A *via unitivá*-nak pedig a zárófejezet feleltethető meg, amely a tökéletes élet végéről, az Istennel való egyesülésről szól.⁴²

A *Vigyázó szemben* a hármasság út előbb említett beépítése mellett Avilai Szent Teréz (1515–1582) misztikus írásaiból is merít. Egyrészt példaként állítja az olvasó elé Szent Teréz alakját, aki annyira elmerült az Isten jelenlétében, hogy mindig elméjében tartotta őt.⁴³ Másrészt az isteni jelenlét önmagunkban való feltalálásának módját tárgyalva idézi a kármelita szerzetesnő *A tökéletesség útja* (1565) című művét. Ebben a szerző párbeszédes formában tanácsokat és útmutatásokat fogalmaz meg szerzetestársainak, hogy bevezesse őket az általa gyakorolt imaéletbe. „Belső imának” nevezi azt a módot, amelyben misztikus találkozás történik. *A tökéletesség útja* 28–29. fejezetéből fordít le a jezsuita szerző egy részt, értelmezve, magyarázva azt. Eszerint, aki minden külső gondolat kizárásával magába tud szállni, megtalálni ott az Istent, az „az igaz úton jár”, és lehetősége van arra, hogy igyon az élő víz forrásából. Ezen a forráson, Tarnóczy szerint, „az szent szüz a' *contemplatio*t, avagy az mély elmélkedést érté.”⁴⁴ A szavak nélküli, mély belső imára összpontosító spanyol misztikus műveiben ugyanis hangsúlyos szerepe van a meditációnak, szemlélődésnek: ajánlott napközben többször Krisztus életének misztériumán elmélkedni, ez képessé tesz a kontemplációra.⁴⁵ Mindezek mellett Tarnóczy Avilai Teréz imamódjáról való tanúságtételét szintén idézi. Vallomása szerint az Úr tanította erre az összeszedett imaformára, „a' mellyben sok lelki vigasztalást, és szép fortélyokat tapasztaltam, hogy az elmém szüntelenül öszve legyen gyütve, s- ne oszollyék, ide, s- tova.”⁴⁶ A *Jó akaratban*, hasonló téma kapcsán, ismét előhossa Szent Teréz gondolatait: az általa ideálisnak nevezett imádság

⁴⁰ *Uo.*, 51.

⁴¹ *Uo.*, 53.

⁴² GÁBOR, „*Religiosa actio mentis*”..., *i. m.*, 40–41.

⁴³ TARNÓCZY, *Vigyázó szem*..., *i. m.*, 138.

⁴⁴ *Uo.*, 96.

⁴⁵ CUNNINGHAM, EGAN, *Christian Spirituality*..., *i. m.*, 96–97; SÖVEGES, *Fejezetek a lelkiesség történetéből II.*..., *i. m.*, 206–208.

⁴⁶ TARNÓCZY, *Vigyázó szem*..., *i. m.*, 97–98.

módja és titka az, hogy mindenben képesek legyünk ráhagyni az Isten akaratára.⁴⁷

Juhász Miklós tanulmányában a *Titkos értelmű rózsza* kapcsán Tarnóczy „Isten akaratába való belenyugvársra alapozott misztikájáról” ír. Ahogy a többi elmélkedésgyűjteménynek, a rózsafüzéres könyvnek szintén fő célja, hogy az olvasót elvezesse az Isten akaratának elfogadására.⁴⁸

Tarnóczy kegyességi műveiben egy-egy gondolat hangsúlyozására előszeretettel használ „szép és világos példákat”. Ezekhez, a szentírási és történelmi események mellett, gyakran merít a szentek *vitájából*. Így Avilai Szent Teréz mellett számos más misztikusról is olvashatunk, legtöbbször a helftai kolostorban élő Szent Gertrúd (vagy Grót) és Mechtild neve fordul elő. E két nő misztikus alakja népszerű volt a barokkban. Martin von Cochem (1634–1712) kapucinus imakönyvei, ezek között a *Gertrudenbüchleint* (1666), számos kiadás érték meg, nemcsak németül, hanem magyar nyelvű fordításokban, átdolgozásokban is.⁴⁹

A *Választott nyílban* Tarnóczy kétszer is megjelöli forrásként Gertrúd könyvét (in suo lib. sapi.; lib. 3. cap. 23.).⁵⁰ A hagyomány szerint Krisztus meghagyta neki, hogy úgy éljen minden cselekedetében és munkájában, hogy cselekedeteit, gondolatait, szavait az ő szavaihoz egyezteti. Ehhez kapcsolódóan olvashatunk Tarnóczynál arról a látomásról, amelyben Krisztussal együtt Szent János evangélista is megjelent neki. A tanítvány íráshoz kezdve először tintába mártotta pennáját, így fekete betűkkel, aztán Krisztus oldalába mártva vörös betűkkel írt. A jezsuita szerző ehhez fűzött értelmezése, a beszéd tárgyára való alkalmazása így kezdődik: „ezen látással tuttára akarta adni, Christus Urunk szent Grotnak, a’ vagy Gertrudnak, hogy a’ fekete bötük, nem egyebet jelentnek, hanem a’ jám-

⁴⁷ „Az igaz buzgó imádságnak modgya s minden mestersége abban áll, hogy a’ mi akaratunkat mentől inkább lehet minden tehetségünkkel arra vessük, hogy az ő szent akarattyával egyget értsen, s-eggyé legyen.” Uő, *Jó akarat...*, i. m., 82.

⁴⁸ JUHÁSZ, i. m., 165.

⁴⁹ Legismertebb a jezsuita Ágoston Péter által fordított *Mennyei követek, avagy szent Gertrudis és Mechtildis imádsági* (első kiadása: 1681) című könyv, és a későbbiekben név nélkül megjelenő, előbbi fordításától néhol eltérő mű: *Két atyafi szűzek* (első kiadása: 1737) címmel. Az imádságoskönyv német és magyar kiadásairól bővebben: FRAUHAMMER Krisztina, „A lélek kincsei”: *Tapasztalatok a természetfölöttiről Szent Gertrúd, Mechtild és Martin von Cochem tolmácsolásában – Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5), 113–125.

⁵⁰ Helftában a ciszterci kolostorában ebben az időben két Mechtild nevezetű szerzetesnő is élt: Magdeburgi Mechtild (1207–1294 k.) és Hackeborni Mechtild (1241–1299 k.). Utóbbinak látomásait jegyezte le Gertrúd (1256–1301 k.) a *Liber specialis gratiae* című könyvben. Egy másik Gertrúdnak tulajdonított mű a *Legatus divinae pietatis*, amelynek szerzősége problematikus: a 2. könyv kivételével ugyanis a többi három valószínűleg más ciszterci szerzetesnő munkája lehet. A *Liber specialis gratiae* 6–7. fejezete nagyrészt Hackeborni Mechtild és nővére, Gertrúd apátnő (1232–1291) haláláról és megdicsőüléséről számol be. Kurt RUH, *A nyugati misztika története, II: A 12. és a 13. századi női misztika és az első ferencesek misztikája*, Bp., Akadémiai, 2006, 338–343.

bor, és Istenes életű léleknek az ő közönséges Szokott cselekedetét a' vörös, és piros bötük pedig, jelentik azokat a' cselekedeteket, melyeket a' Christus szent vérével, és szenvedésével meg-egyeztvén végbe viszünk.”⁵¹

Máskor számos esetben különböző erények gyakorlása kapcsán példalózik Gertrúddal. Így a szenvedés, a testi nyavalyák elfogadásában való példamutató magatartásáért említi őt, akinek lázas betegségében megjelent az Üdvözítő, egyik kezében betegséget tartva, másikban egészséget. Az Úr kérdésére, hogy melyiket választja, a szerzetesnő az isteni akarathoz igazodva, Krisztusra bízva a döntést.⁵² Szintén az isteni akarat kérdéséhez kapcsolódóan, a halál készséges elfogadásában állítja példaképnek egy másik életrajzi eseményre utalva: a szent életű szerzetesnő egy nagyobb esést túlélve, sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy nem kerülhetett rögtön Krisztus elé.⁵³

Tarnóczy több művében is idézi Mechtild látomását Gertrúdról. A *Jó akaratban* az Úr Mechtildnek nyilatkozott elismerő szavai szerint: ahogy a kéz és szem rögtön azt cselekszi, amit az akarat parancsol, úgy Gertrúd is késedelem nélkül teljesíti az ő akaratát.⁵⁴ A *Vigyázó szemben* Mechtild látomásáról hosszabb idézetet találunk:

Az szent Mechtildis látott vala egykor, egy ilyen látást: A' Christus üle egy királyi székben, és hogy ő kerüllette az ő szerzetén-való szerelmes nénnye Szent Gertrúd, nagy alázatossan, böcsüllendő, s-tisztelendő képpen jár vala, szokása felett-való módon, úgy hogy vala melly felé fordúlna mindenütt szeme előtt volna a' Christus: a' midőn Mechtildes ezen álmélkodnék, azt monda néki, a' mi édes Jésumunk: Az én kedves, választott Gertrud leányomnak olyan az élete, a' mint itt látod lenni, ő mindenkor az én szemeim előtt jár, kél, és mindeneket cselekeszik, egyebet nem kíván, hanem hogy egyedül csak engem ismérien, az én akaratomat, és parancsolatimat végbe vigye, és be-teljesétsé, és hogy minden fáradságát, s-tehetségét az én dicsőségemre, igazán, és híven föl áldozza.⁵⁵

Ugyanitt a jegyesszimbolika képeivel él: Gertrúd úgy viselte magát, „mint az szerelembe eset Jegyes”, aki soha el nem engedi kedvese kezét.⁵⁶

A fentiekén kívül számos más női misztikus is felbukkan Tarnóczy könyveiben, így Genovai Szent Katalin (1447–1510) neve többször is előkerül. A Krisztus jelenlétén való elmélkedés során hozza példaként Katalin látomását a véresen keresztjét hordozó Jézusról.⁵⁷ Máshol a *Mi-*

⁵¹ TARNÓCZY, *Választott nyíl...*, i. m., 88.

⁵² „Oh édes meg-váltó Jésumom, én Uram s-Istenem, én egyebet nem választok, hanem csak azt, a' mitt akarsz, nekem mind egy, csak tellyék bé a' te szent akaratod.” Uő, *Jó akarat...*, i. m., 179–180.

⁵³ Uő., 190–192.

⁵⁴ Uő., 200–201.

⁵⁵ Uő, *Vigyázó szem...*, i. m., 136–137.

⁵⁶ Uő., 138.

⁵⁷ Uő., 75.

atyánk imádkozásával kapcsolatos kinyilatkoztatásról olvashatunk: az Úr parancsa, hogy mindenkor különösen figyeljen a „*legyen meg a te akaratod*” szavaira, úgy rágja meg, mint lelki eledelt.⁵⁸ Ismét más helyen éppen ennek beteljesítőjeként nevezi meg őt, idézve szavait: „a’ mitt az Isten akar, azt akarom én-is”.⁵⁹ A *Választott nyíl*ban a szolgálat fontosságát hangsúlyozva említi egy újabb misztikus, Sziénai Szent Katalin (1347–1380) látomását. Ebben az Úr így inti őt: „édes leányom, gondolkodgyál én felőlem, s-légy jó emlékezettel rólam, hogy én is emlékezzem felőled. Ne légyen semmire másra gondod, hanem csak az én szolgálatomra, dicséretemre, és nevemnek fel-magasztalására, mentül jobban lehet.”⁶⁰

A Tarnóczy műveiben fellelhető férfi misztikusok közül Clairvaux-i Bernátot (1090–1153) és Henricus de Susót (1295–1366) kell kiemelnünk. Számos alkalommal idézi Bernát *Énekek énekéhez* írt kommentárját (*Sermones super Cantica canticorum*). A *Nagy mesterség a jó életben* a 4. beszédre történik utalás. Eszerint az ima mint misztikus találkozás feltételezi az emberi lélek őszinte aláztatát, mivel csak így mehetünk be a mennyei udvarba, a királyoknak királya elé.⁶¹ A Bernát beszédeit átható jegyesszimbolika képei szintén felismerhetők az életműben. A bernáti szent szerelemben a menyasszony a kiválasztottak egyháza és minden Istent kereső lélek. Ebben a misztikus kapcsolatban a hangsúly nem a tiszteletadáson, hanem a szereteten van: az égi vőlegény és a földi jegyese szeretik egymást (*purus amor*).⁶² A lélek és Isten kapcsolatán kívül Szűz Máriára vonatkoztatva szintén idézi Tarnóczy az *Énekek éneke* sorait: a gránátalma tökéletességével ruházza fel őt (Én 4,13–14.).⁶³ Máskor elvonatkoztat: saját igyekezeteinknek, törekvéseinknek kell a jegyeshez hasonlóvá lenniük, aki maga olyan, mint az égbe szálló mirha- és tömjénfűst.⁶⁴

Henricus de Suso (Henrik Seuse) esetét a *Jó akarat*ban közvetlenül a fent említett Mechtild-látomás előtt olvashatjuk. A domonkos szerzetes addig gyakorolta az isteni jelenlét tudatosítását, amíg ez szokássá nem vált benne. Így békességes türéssel viselte a külső és belső szenvedéseket. Tarnóczy tehát annak példajaként állítja őt az olvasó elé, hogy bárki elérheti a belső békét.⁶⁵ Máshol ugyanezen témáról szólva újból őt idézi: az Isten dicsőségét azzal szolgálhatja az ember leginkább, ha beteljesíti az ő akaratát.⁶⁶

⁵⁸ Uő, *Jó akarat...*, i. m., 229.

⁵⁹ Uő., 201.

⁶⁰ Uő, *Választott nyíl...*, i. m., 55–56.

⁶¹ Uő, *Nagy mesterség...*, i. m., 129–130.

⁶² RUH, *A nyugati misztika története...*, I., i. m., 290.

⁶³ TARNÓCZY, *Választott nyíl...*, i. m., 115–116.

⁶⁴ [Én 3,6.] Uő., 121–122.

⁶⁵ Uő, *Vigyázó szem...*, i. m., 135–136.

⁶⁶ Uő, *Jó akarat...*, i. m., 15.

Az eddig felsorolt, név szerint említett misztikusok mellett Tarnóczy számtalan esetben név nélkül példálózik egy-egy szent életű emberrel, szerzetessel.⁶⁷ Minden általa említett misztikus istentapasztalat közül az egyik legterjedelmesebben elmesélt látomás alanya éppen egy ilyen szerzetes, aki kinyilatkoztatásban azt látja, hogy Krisztus királyi trónján ülve aranygyűrűt tart, amelynek közepét célozva három embercsoport ijál lövöldöz. Tarnóczy közli a szimbolikus jelenet Istentől kapott magyarázatát is:

Az aranyos karika, avagy gyűrű jelenti az Istennek irgalmasságát, a' kinek közepén a' kegyes Jésus szíve, a' ki minden érdemivel telyes, valamit érdemlet szent halála, és szenvedése által telyes életiben; A kéz éjjások pedig három rendbéli emberek, a' kik kiválképpen való módon az Isten szolgálatyára, és a' tökéletes életre atták magokat...⁶⁸

Bár a jezsuita szerzők általában szívesen idézik Kempis Tamás *Krisztus követését*, Tarnóczyra ez nem jellemző. A Bercsényinek szóló *Jó akarat* ajánlásában hivatkozik rá, röviden idézve őt a türelmesség erénye kapcsán: „a'melly dolgoknak iobulasa nem áll akaratunkon s-hatalmunkon. Kempis Tamás-kint; quod non possumus emendare, debemus patienter tolerare, annak vétke nem tulajdonéatik embernek; mert csak békeséges tűrés akkor dolga.”⁶⁹

Tarnóczy István elmélkedésgyűjteményeiben a jezsuita meditációírás hagyományához kapcsolódik. Meditációinak központi témája az Istenhez való közeledés, a vele való bensőséges kapcsolat elérése. Ehhez vezető leghatásosabb módként pedig az emberi akaratnak az isteni akarathoz való alakítását ajánlja, amely egyféle misztikus megismerést is feltételez. Ugyanakkor a képzelet és az érzékek használatának (*applicatio sensuum*) ignáci jelentősége meditációiban szintén szerepet kap. Hangsúlyos gondolata, hogy az Isten éppen az érzékeken keresztül ajándékozza meg bőségesen az

⁶⁷ Lásd még: a csodák övezte szerzetes példája (*Uo.*, 98–103.); egy szent életű koldus és egy teológus párbeszéde (*Uo.*, 118–126.); Sanctulus nevezetű szerzetes példája Gergely pápa írásából, aki egy rab helyett önként életét adná, de Isten csodával menti meg őt a hóhér kezéből (*Uo.*, 192–194.)

⁶⁸ „Az első renden valók azok, a' kik a' jószágos cselekedeteknek gyakorlását jó igyekezet nélkül, és csak szokásból viszik végben, és azért nem érik a tárgyát. A másik renden valóknak, vagyon ugyan jó igyekezetek, de a' mellyek csak magok hasznát, előmenetelét, s-íávkokat keresik, azért meg talállyák ugyan a' gyűrűt löni, úgy mint az Isten Irgalmasságát, de nem a' közepit, tudni illik: a' kegyes Jánosnak szívét, a' ki véghetetlen jószágát viseltetvén, meg adgya azokat nekik, vagy éppen, vagy részenként, a' mit kívánnak tőle. Ezt jelentik vala a' szikrák. A harmadik rendbeliek pedig, mivel hogy a' magok cselekedetiben, és munkájokban, félre tévén minden hasznokat, és előmeneteleket, mindenekben csak az Isten tisztességét, és szent nevének dicséretit keresik mint egy Sinóron, egyenessen az édes János szívét talállyák, és azokaért a' fölöttéb való szenvedésnek érdemével, és szép piros vérével megh szenteltettnék.” *Uő, Válaszított nyíl... i. m.*, 56–60.

⁶⁹ *Uő, Jó akarat... i. m.*, [7].

embert: „valami vigasztalásunk, segítségünk, örömünk, és gyönyörűségünk lehet, a' teremtetett állatokból, úgy mint az iz, az étekben, az szén a' festékben, a' hallás a' musikában, a' szag a' drága festékben, és jó illatú izekben, azt az egész testünknek tagjaival közli.”⁷⁰

Végül érdemes megemlítenünk az írásaiból kirajzolódó istenképet mint közvetett meditációs témát. A barokk lelkeségi irodalomra általánosan jellemző halmozott jelzők, felsorolás, fokozás alakzataival él Tarnóczy is. Úgy jeleníti meg Istent, mint minden jónak, szépnek egyedül és mindenkor legtökéletesebb megvalósulását: „mindgyárt fordicsuk gondolatunkat az Istenre, a' ki minden bölcsességnek kútfeje, sött maga a' bolcsesség, és tudomány”;⁷¹ „minden jónak, szépségnek, és gyönyörűségnek gyökere, és eredeti.”⁷² Kiemeli az Isten hatalmasságát,⁷³ Jézus Krisztust pedig legnagyobb pártfogóként állítja az olvasó elé: „ugy gondolkodgyunk az ő jelen létéről, mint ha édes Attyánk, Battyánk, Jegyesünk, Orvosunk, mesterünk, oktatónk, oltalmazónk volna. Mert ő mindezeknél erszser jobban viseli gondunkat, sokkal nagyobb szeretettel munkálkodik, és végben viszen, a' mi a' jó Attyához, Battyához, Jegyeshez, Orvoshoz, oktatóhoz oltalmazóhoz illik, és tartozik.”⁷⁴

3. Forráshasználat, irodalmi megformáltság, stílus

a) „Szép és világos példákkal...”

A korabeli jezsuita írásgyakorlathoz hasonlóan a vizsgált életmű egyes darabjai is hivatkozásokkal teljesek. Ahogy a fenti elemzésekben láttuk, a jezsuita szerző állításainak alátámasztásáért, nyomatékosításáért vagy egyszerűen ezek illusztrálása céljából számtalan, a Szentírásból, szentek, szerzetesek *vitáiból* és történelmi személyek életéből vett történettel példálózik. A *Vigyázó szem* zárófejezetében erre az eljárására így reflektál: „szép, és világos példákkal fontos, és erős okokkal, ezt az szent gyakorlást állítottuk és méltónak s-igen hasznosnak láttuk lenni lelkünk üdvösségére.”⁷⁵ A legendáknak, történeteknek elbeszélését tudósítás formájában valósítja meg, ahol a csodás események mint valós *históriák* jelennek meg. Ugyanis ez az a forma, amely leginkább megfelel a hihetőség kritériumának.

A forrásjelölés leggyakrabban a főszövegben történik, viszont több esetben találunk a műre, bibliai helyekre vonatkozó lapalji jegyzeteket is. A

⁷⁰ *Uo.*, 86.

⁷¹ *Uo.*, 85–86.

⁷² *Uo.*, 89.

⁷³ Az Úr „édes Atyánk, örökös Urunk, minden királyoknak királya, a' kihez képest e világnak az egész Monarchái, és Birái csak annyiak, mint egy mákszem, vagy az napnak fényében látzó leg-kissebbik porocsk...” *Uo.*, 19–20.

⁷⁴ *Uo.*, 117.

⁷⁵ *Uo.*, 140–141.

Jó akarat kapcsán már bemutattam a jezsuita szerző módszerét és a korabeli idézési technikák típusait (l. VI.3.2). A latin citátumok idézésén kívül néhol csupán egy-egy szerző szövegének magyar fordítását idézi, máskor parafrázálva, összefoglalva ismerteti az olvasóval az adott történetet. Leggyakrabban viszont megnevezi forrását, az adott írás címére, pontos helyére való utalás viszont általában jegyzetekben történik. Ez jelzi Tarnóczy törekvését a szöveg folyamatosságának megőrzésére. A hivatkozások nagy része kommentár kíséretében található a szövegben: „úgymond”, „azt mondja”,⁷⁶ „azt írja”,⁷⁷ „magyarázza”.⁷⁸

A következőkben röviden összefoglalom a Tarnóczy által leggyakrabban idézett egyházatyák, egyházi írók, teológusok és görög bölcsek névsorát. Legtöbbször Szent Ágoston nevével találkozhat az olvasó. A jezsuita szerző csak a *Jó akaratban* több mint tíz alkalommal idézi vagy említi gondolatait. A *Választott nyíl* ajánlásában latinul közli az egyik legismertebb Ágoston-idézetet: „Domine fecisti nos ad te, et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te.”⁷⁹ A *Vallomásokon* kívül általában a különböző ünnepekre írt *sermő*ra vagy bibliai perikópákat magyarázó szövegeire hivatkozik. Az előfordulás gyakorisága szempontjából Ágostont a *doctor angelicus*, Aquinói Tamás követi. A skolasztika atyjától főként teremtestani, istentani, kegyelemtani tételeket vesz át, ezek mellett pedig a mennyországról való tanítását ismerteti több oldalon keresztül a *Választott nyílban*.⁸⁰ Az előbbi két egyházi író után nagyjából hasonló arányban jelenik meg Szent Bernát, Basilius (Vazul), Nazianzoszi Gergely, Dionysios neve. Rajtuk kívül még megemlíthetjük a szintén több műben is idézett Bonaventurát, Cassianust, Jeromost. A pápák közül Nagy Szent Gergely és Leo neve szerepel Tarnóczy hivatkozásaiban.

Fontos megemlítenünk a görög-római antik írókat, akiknek neve szintén számos alkalommal megjelenik az elmélkedésgyűjteményekben. Mind közül Senecát idézi legtöbbször, népszerűsége a fent említett Ágostonéval és Aquinói Tamáséval vetekedik. A *Jó akaratban* az isteni akarral való megegyezésre alkalmazott latin sorait citálja, mielőtt magyarra fordítaná. A *Választott nyílban* és a *Vigyázó szemben* egy-egy leveléből emeli ki az aktuális mondanivalóhoz alkalmazható gondolatokat (jó szándék, adakozás, példakép). A görög bölcsek közül Szókratész, Epiktétosz és Platon

⁷⁶ Példák: „úgy mond Sz: Aquinas Thamás”, Uő, *Vigyázó szem...*, i. m., 13; „Sz. Basilius az előbb említet helyen azt mondgya”, Uo., 17; „mitt mond erről Sz: Basilius”, Uo., 52; „Szent Ágoston Doctor azt mondgya”, Uo., 95; „mongya vala szent Pál Apostol”, Uo., 115; „azt mondgya szent Pál”, Uo., 133.

⁷⁷ „Azt írja szent Bonaventura Seraphicus Szent Ferencz felől”, Uo., 92.

⁷⁸ „a’ mint az Aquinásbeli Szent Thamas magyarázza”, Uo., 71.; „szent Hieronymus és mások magyarázása szerént.” Uo., 130.

⁷⁹ Uő, *Választott nyíl...*, i. m., 4.

⁸⁰ Uo., 62–65.

mellett Hippokratész szintén szerepel. Hasonlóan nem maradnak el a latin történetírók, Josephus Flavius és Plinius sem.

Nem véletlen, hogy az imádságoskönyvek szerkezetéhez és tartalmához legközelebb álló két Tarnóczy-műben (*Titkos értelmű része, Holtig való barátság*) szinte alig találunk forráshivatkozásokat. Ezeket ugyanis nem jellemzi az értekező stílus, hanem mindkettő néhány útmutatóval, intéssel összekapcsolt imádság- és elmélkedésfüzér. Legtöbb hivatkozással a *Jó akaratot* tűzdelte tele (l. VI.3.2). A *Választott nyíl, Vigyázó szem* és *Nagy mesterség* nagyjából hasonló arányban tartalmaz efféle utalásokat. A műfajilag ugyanide sorolható *Mennybe vezető Kalauz* viszont különbözik ezektől. A ciszterci Giovanni Bona ugyanis a jezsuita meditációírástól eltérően ritkán nevezi meg forrásait. Bár Tarnóczy, ahogy ezt többször is jeleztem (l. VI.3.2.), fordítását gyakran kiegészíti a bibliai citátumok pontos helyével, ezeken kívül a *Kalauz* alig tartalmaz forráshivatkozást.

b) Irodalmi megformáltság, stílus

Tüskés Gábor szerint a kora újkorban nem beszélhetünk egységes „jezsuita stílusról”. A stíluspluralizmust vázolja ajánlja is a *jezsuita retorikák* kifejezés használatát az egyes számú *jezsuita retorika* helyett.⁸¹ Egységesnek nevezhető viszont az, hogy a jezsuita használati irodalomban általánosan a stilisztikai elvek, a szöveg esztétikai értéke és a *delectatio* helyett a gyakorlati szempontok váltak meghatározóvá. Elsődleges cél a hitterjesztés szükségletének kielégítése, a használati érték volt: tartalmi, pasztorációs igények. Bár ez a cél nyilvánvalóan jellemző Tarnóczy írásaira is, elmélkedésgyűjteményeinek, fordításainak szemléletes hasonlatai, szókapcsolatai mégis gyönyörködtet(het)ik az olvasót.

Az írások nyelvét és stílusát szemléletes ábrázolásmód jellemzi. Különösen nagy változatosságot mutat jelzőhasználat, a jelzők halmozása. Pozitív tulajdonságokat jelölőre példa a következő: „erős, alhatatos elfordulhatatlan szemmel nézzük.”⁸² Máskor meghökkentő jelzőket használ a bűn rútságának nyomatékosítására, így az alábbi szókapcsolata két művében is felbukkan: „a bűnnek rút posvatt tocsájában oktalanul belé keverednének”,⁸³ „a bűnnek undok megposhatt tocsájában, s-ganejában torkig usznak.”⁸⁴ A szinonimák használata szintén hozzájárul az elbeszélés élénkítéséhez és a hangulatteremtéshez: „való dolog az, emberi természet elvadult, és el pusztult, felettebb-is meg romlott”.⁸⁵

A szerző által kedvelt stíluseszköz a fokozás, ismétlés, amelynek leggyakoribb formája az azonos mondatrészek halmozása: „ha ki még

⁸¹ TÜSKÉS, *A XVII. századi egyházi elbeszélő...*, i. m., 232–233.

⁸² TARNÓCZY, *Vigyázó szem...*, i. m., 99.

⁸³ *Uo.*, 24.

⁸⁴ *Uő, Jó akarat...*, i. m., 44.

⁸⁵ *Uő, Vigyázó szem...*, i. m., 20.

ugymond [ti. Szent Ágoston] lát az Isten, ha bé jüsz lát az Isten, ég a' gyertya lát az Isten el oltatott a' gyertya, lát az Isten, be mégy a' titkos setétes kamarában, meg-is lát az Isten, és nem tudom, ha hova búiszz-is, ott-is lát az Isten, söt még szivednek a' mélységében rekeszkedel- is el nem kerülheted szeme fényét.”⁸⁶ Ide sorolhatjuk a szinonimahalmazást: mindazok, amik történnék, „Isten gondviseletől öröktől foguást el voltak tanacsolva, rendelve, intéztetve.”⁸⁷ Tarnóczy fordítói eljárásában, ahogy korábban láttuk (l. V.), hasonló szövegbővítő tendenciát figyelhetünk meg. A latin terminus gyakran egy-két szinonimapárjával kiegészítve jelenik meg a magyar szövegben. A *Menybe vezető kalauz*-ból vett példák következnek: *deformis* – „rút s' ocsmány”;⁸⁸ *fons* – „forrása, és eredeti”;⁸⁹ *civitate* – „helye, s' várossa”.⁹⁰

Ugyancsak a szemléletességet, a szöveg sokszínűségét szolgáló stílus-eszközök a metafora, hasonlat, megszemélyesítés, felkiáltás, kérdés, a költői kérdések sokasága. Mindezek közül Tarnóczynál leggyakoribbak a hasonlatok és metaforák. A szerző változatos területekről veszi hasonlatait. Leginkább természeti képeket használ: „mint egy fekete, homályos, setét felhőből a' nap fel szokott derülni, úgy ő-is tiszta fényes, és csendes lelki állapotra hozta magát”.⁹¹ Ide sorolható a halacska képe, amely a *Vigyázó szemben* visszatérő motívum: ahogy „az eleven halacska, a' ki a' mély tengerben úszik. Ottan veszi az ő eledelét, és kedve szerint vigan mulatozik, így kell minékünk-is Istenben élnünk, és mulatoznunk, és mindenkor abban meg-maradnunk”;⁹² „az Istennek jelenléti erős, és eleven hittel szemünk eleibe állítsuk, hogy bünbe ne essünk, és annak helyt ne adgyunk szívünkben, nem különben mint a' kis halacska, a' midőn érzi, hogy a tenger fel kezd háborodni, leg ottan, a' viznek mélységére mégyen, a' hol nagy csendességben csak távul nézi, az iszonyú fel háborodott tengernek habait, és mások veszedelmét.”⁹³

Az emberi foglalkozásokhoz kapcsolódó képekből szintén többször merít hasonlatait: „az Isten formája, és szépsége, s-ékessége a' lélekben úgy ki vagyon ábrázolva, mint egy pecsét a' viaszban, hogy ha úgy alkalmaztattya magát, mint a' viasz a' pecséhez”;⁹⁴ vagy „a' mint példaképpen a' Rez műves soha maga Mesterségében jó Mesterré nem válik, ha csak mind azon agyagbul csinálja a' fazokakat, és nem rézből gyakorollya

⁸⁶ *Uo.*, 66.

⁸⁷ *Uő, Jó akarat..., i. m.*, 36.

⁸⁸ *Uő, Mennyben vezető..., i. m.*, 115.

⁸⁹ *Uo.*, 131.

⁹⁰ *Uo.*, 174.

⁹¹ *Uő, Vigyázó szem..., i. m.*, 39.

⁹² *Uo.*, 81.

⁹³ *Uo.*, 152–153.

⁹⁴ *Uo.*, 55.

munkáját, hasonlóképpen a' gyürü öklelésben soha el nem nyeri a' fel tett ajándékot, ha csak mindenkor a' dudát fujja, és így soha meg-nem tanullya a Lovaglást- is, úgy gondolkodgyunk a' jelen- való dologról-is.”⁹⁵

A metaforák közül egyet emelek ki, a *Vigyázó szem* címadó, a teljes könyvet végigkísérő dupla metaforáját. Egyszerre vonatkozik ugyanis az Isten emberre való odafigyelésére és az embernek Isten felé forduló tekintetére. A *vigyázó* szó virrasztó, őrködő, óvó, figyelő jelentését találjuk Tarnóczynál: „Isten éjjel nappal éles szemmel reáiók figyelmez”;⁹⁶ „mindeneket látó Istennek fel nyílt, és béhunhatatlan szeme”;⁹⁷ az ember „mindenkor az Isten vigyázó szeme előtt forog”.⁹⁸ Számos alkalommal fordul elő ennek az ember részéről való viszonzásának gondolata is. A gyakorlatok célja, hogy az elmélkedő a nap minden percében eszében tartsa az Urat, soha meg ne feledkezzen róla. Fontos, hangsúlyozza Tarnóczy, hogy szüntelenül az Istent szemünk előtt hordozzuk;⁹⁹ „Istennek jelenlétit erős, és eleven hittel szemünk eleibe állítsuk, hogy bűnbe ne essünk”.¹⁰⁰

Elmélkedésekben, imádságszövegekben és a könyvek értekező jellegű szövegrészeiben egyaránt több esetben fogalmaz meg egymást követő hosszú kérdéssorokat: „Michodat? azt gondolode, hogy az Isten a' te engedetlen áldozatodban gyönyörködik? És nem a' maga akarattyának beteljesetésében?”¹⁰¹ Fordításaiban szintén él ezzel a retorikai alakzattal, a *Nagy mesterségből* idézem az alábbi példát: „miért jársz illy cziffrán? miért vendégeskedel ennyit? miért vesztegeted pénzedet ennyi kopók, és madarak tartására? avagy kárttya, és koczka jadzásra? azt felelik talán: mi közöd hozzá? nem vagyok szabad a' magam jóvaimmal? nem azt cselekedhetem-é a' mit akarok?”¹⁰² A legerjedelmesebb kérdéssorozat, amely több oldalt is kitesz, a *Vigyázó szem* első részében olvasható.¹⁰³

Az ellentétezés retorikai alakzata hatásosnak bizonyul a keresztyén értékvilág szempontjából helyes-helytelen, erkölcsös-erkölcstelen, üdvösségre vagy kárhozatra vezető gondolatok, cselekedetek szembeállítására. Ezt néha jelzők szintjén végzi: „hogy egynek éles, a' másiknak tompa értelme légyen, egyik bölts, okos, a' másik tudatlan, ostoba, mind ezek Istentől vannak”;¹⁰⁴ máskor főneveket állít szembe: „a' jó s a'gonosz, az élet és halál, a' táska s-vetett asztal, fogyatkozás és bőöség (sic!) mind Istentül

⁹⁵ *Uo.*, 52–53.

⁹⁶ *Uő, Vigyázó szem...*, i. m., 14.

⁹⁷ *Uo.*, 20.

⁹⁸ *Uo.*, 28.

⁹⁹ *Uo.*, 53.

¹⁰⁰ *Uo.*, 152.

¹⁰¹ *Uő, Jó akarat...*, i. m., 22.

¹⁰² *Uő, Nagy mesterség...*, i. m., 67.

¹⁰³ *Uő, Vigyázó szem...*, i. m., 24–26.

¹⁰⁴ *Uő, Jó akarat...*, i. m., 35–36.

vagyon”;¹⁰⁵ ugyanennek a gondolatnak másik megfogalmazása: „akár szeles, akár esős légyen az idő, akár hideg, s-akár meleg, nedves vagy száraz; az esztendő akár bőv, s- akár szűk, a’ dolog nagy, avagy kisiny, az idő akár minémő légyen”, minden Isten akaratából történik.¹⁰⁶ A *Választott nyíl*ban pedig az Ó- és Újszövetség világát állítja így párhuzamba: „ugy emeli fel az Evangéliom az embert nagyobra, és nemesebb tudományra, és edgyüt tökéletesebb cselekedetre, a’ mire az ó Testamentom nem segíthette.”¹⁰⁷

Hasonló példák sorát hosszan folytathatnám, hiszen éppen a nyelvi és lexikai gazdagsága, szemléletes, kifejező stílusa teszi az olvasó számára ma is könnyen emészthetővé és valóban élvezetessé Tarnóczy István írásait.

¹⁰⁵ *Uo.*, 38.

¹⁰⁶ *Uő, Választott nyíl..., i. m.*, 112.

¹⁰⁷ *Uo.*, 105.

VIII. ÖSSZEGZÉS

Doktori értekezésem könyvvé alakított változata részese és kiegészítője kíván lenni annak az utóbbi időben fellendülő kutatásnak, amely a kora újkori magyar kegyességi irodalommal, ezen belül a meditáció szövegtípusával foglalkozik. Kiindulásképpen tehát egy kutatástörténeti áttekintőben bemutattam az ezen a területen eddig született fontosabb nemzetközi és magyar nyelvű monográfiákat, tanulmányokat. Emellett jeleztem, milyen módszertani szempontok alapján csatlakozom jelen kutatásommal a korábbiakhoz.

Fő célkitűzésem a 17. századi meditációs irodalom egyik kevésbé ismert jezsuita szerzőjének és életművének ismertetése, feldolgozása volt. Tarnóczy István munkásságának vizsgálatát indokolta ennek eddigi teljes hiánya. A jezsuita szerző műveiről szóló vagy azokat utalásszerűen megemlítő tanulmányok csekély számából látható, hogy az irodalomtörténeti vizsgálódás mindeddig elhanyagolta, majdnem teljesen megfeledkezett az életműről. A szótárak, lexikonok Tarnóczyról szóló szegényes és néhol hibás adatokat közlő szócikkjei szintén készletesként hatottak ennek pótlására. A könyv harmadik fejezete tehát kiegészíti és rendszerezi az „ismeretlen ismerős” jezsuita író életrajzi adatait. Ugyanitt, szintén egyértelműsítő és hiánypótló szándékkal, időrendbe szedve felsoroltam az összes Tarnóczy-művet és a korábban tévesen neki tulajdonított írásokat. Utóbbiakból néhány ugyanis egy-két újabb kiadású lexikonba is bekerült.

Az életpálya összefoglalásában végigkövettem Tarnóczy diákéveinek és tanárkodásának sűrűn váltakozó helyszíneit. Az egységes jezsuita tanítási rend (*Ratio studiorum*) szabályait, előírásait ismer(tet)ve belátást nyújtottam az iskolai évek menetébe, tantárgyaiba, a tanítás általános módszereibe, a tanuláson kívüli tevékenységekbe. Tarnóczy tanári éveinek ismertetése során kitértem az oktatás mellett végzett előjárói, lelkivezetői, prefektusi feladataira. Jezsuita rendtársaihoz hasonlóan sokféle megbízást kapott: egyes kollégiumok historikusa, tanácsosa, monitora, régense volt, később a győri egyetem rektori címét is viselte; ezek mellett több városban szolgált a helyi templomban; Pozsonyban az Agónia-társulat elnöke volt. Élete gyakran változó állomásainak soravételekor figyelmet szenteltem műveinek megjelenési helyére és idejére. Így ezeknek keletkezési körülményeit, feltételezett olvasórétegét érintő adalékokhoz, következtetésekhez juthattam. Könyveinek mecénásai között, a korabeli gyakorlathoz hasonlóan, főként magas rangú méltóságokat és egyházi személyeket találunk. A címzettek között két-két alkalommal szerepel Bercsényi Miklós vicegenerális és Esterházy Pál herceg neve. Előbbi támogatásával jelent meg 1680-ban a Bellarmino-fordítás, majd 1685-ben a *Jó akarát*; Esterházy Pál pedig a latin elogium-sorozat két első kötetét finanszírozta.

Az életpálya, a művek feltárása, elemzése és hatástörténete terén egyaránt alapkutatót végeztem. Ezek feldolgozásában az időrendet és a megjelenés nyelvét tartottam szem előtt. Így először a latin nyelvű írásokat, majd a fordításokat, végül a kutatásom hangsúlyosabb részét képező magyar nyelvű elmélkedésgyűjteményeket tárgyaltam. Kitértem a keletkezési körülmények, a tartalmi és szerkezeti, műfaji, retorikai és stilisztikai sajátosságok vizsgálatára.

A fordításoknak a forrásszövegekkel való összehasonlítása filológiai és fordításelméleti szempontok alapján történt. A komparációk eredményeképp megállapíthatom, hogy bár tartalmilag és formailag hűséges a forrásszöveghez, Tarnóczy fordítására néhol szövegbővítési tendencia jellemző. Ez főként a hivatkozott idézetek fordításában figyelhető meg: számos esetben úgy emeli be a latin citátumokat a magyar szövegbe, hogy az aktuális üzenethez alakítva szabadon értelmezi, magyarázza ezeket. A jezsuita gyakorlathoz hasonlóan Tarnóczy mindkét fordításában következetesen pótolja és javítja a hiányzó vagy téves forráshivatkozásokat (főként a bibliai versek helyeit). A terjedelembeli különbségek kapcsán elmondhatjuk, hogy ezek főként a forrás- és célnyelv eltérő szerkezeti sajátosságaiból erednek. A magyar bőbeszédűbb nyelv a latinnál. Ez egyrészt grammatikai jellegzetességekre vezethető vissza, másrészt a korra jellemző terminológiai problémákra. Ahogy láttuk, Tarnóczy a kortársakhoz hasonlóan (pl. Huszti István) a magyarban még nem létező latin fogalmakra új terminusokat alkotott.

Giovanni Bona *Manuductiójának* a Tarnóczy által készített fordításával való összehasonlítását kiterjesztettem a református Huszti István munkájára is. Az eltérő felekezetű szerzők által készített két magyar fordítás komparációjából az alábbi, a 17. századi meditációs irodalomra általában jellemző megfigyeléshez jutottam: bár a protestáns fordítónál több alkalommal találunk akaratlagos félrefordításokat, ezek nem érintik a kegyességi mű lényegi mondanivalóit. A más felekezeti hovatartozásból származó jelentést megváltoztató átírások főként a kegyességgyakorlás különbségeire vonatkoznak, valamint az eltérő szervezeti keretekre (szerzetesség). A címlap eltérései által keltett esetleges elvárások nem bizonyosodnak be: a felekezetiségből eredő különbségek ugyanis nem nagyobbak, mint Tarnóczy szabadabb szövegkezelése. A jezsuita szerző egész munkásságát tekintve megállapíthatjuk, hogy teljesen hiányoznak írásaiból a nyílt ellenreformációs vonások (egy kivétellel: a Bellarmino-fordításban). A kora újkorral kapcsolatos irodalomtörténeti kutatás már felfigyelt erre a toleráns tendenciára, amely a 17. század második felében jellemzővé kezdett válni. A felekezetek közötti polemikus hangnem éppen az efféle kegyességi könyvekből marad el leginkább. Ebből érthető, hogy miért olvasta a kor embere más felekezetű írók műveit, és mi okból fordította le Huszti a ciszterci szerzetes *Kalanxát*. Hozzá hasonlóan a protestáns Keresztúri Pál

párbeszédes imádság- és elmélkedésgyűjteményében előszeretettel használta Kempis Tamás sokat idézett művét.¹ A meditációs irodalom mellett ne feledkezzünk meg a prédikációk felekezeti közti kompilációiról (pl. Tyukodi Márton és Káldi György esete)² vagy az imádságsszövegek hasonló jelölt vagy jelöletlen átvételére (pl. Mihálykó János 1609-es imakönyve Pázmány 1606-os imádságos könyvének szinte változatlan kiadása).³

Tarnóczy műveiből hiányzik a (hit)vitázó hangvétel, írásai mégis tökéletesen beilleszkednek a jezsuiták által képviselt rekatolizációs reformprogramba. A magyar szent királyok (újboldi) tiszteletének terjesztését, ismertetését célozza meg latin nyelven az elogium-sorozatával, hasonlóan a Mária-tisztelet és a rózsafüzér gyakorlatának népszerűsítő szándékával született a magyar nyelven újdonságnak számító *Titkos értelmű rózsza* című könyvével.

Tarnóczy István írásainak művelődéstörténeti jelentőséget tulajdoníthatunk, mivel ezek széles olvasóréteg számára voltak elérhetőek és érthetőek. Míg a latin nyelvű filozófiakönyvével a kassai diákságot szolgálta, az elogium-sorozat már a művelt világi olvasók, külföldi és hazai nemesek és polgárok vallásos nevelését célozta meg. Egész irodalmi munkásságát figyelembe véve elmondhatjuk, hogy a szó szoros értelmében használati irodalmat írt. Ez főképpen a kegyességi műveire, imádság- és elmélkedésgyűjteményeire vonatkoztatható, de műfajilag eltérő latin nyelvű írásai szintén gyakorlati célokat szolgáltak.

Magyar nyelvű nyolcadrét formátumú imádság- és elmélkedésgyűjteményeit vizsgálva felfedezhetjük a 17. századi kegyességi irodalom jellegzetes vonásait: a meditáció laicizálódását,⁴ a műfajok keveredését, a különböző teológiai hagyományok összefonódását, együttélését. Tarnóczy elmélkedésgyűjteményeit főként világiaknak, magánhasználatra szánta. Célközönségnek számított beteg, egészséges, fiatal, idősebb egyaránt. Két fordítása, hasonlóan a nagy sikerű *Holtig való barátság*hoz, nem csupán a jó halálra felkészítő, hanem életre tanító könyv is. Roberto Bellarmino *De arte bene moriendi* című műve Tarnóczy fordításában hangsúlyosan *ars vivendi*ként értelmeződik. Erre utal már a magyar cím is: *Nagy mesterség a jó élet*. Úgy kíván az üdvösségre jutásban kalauz lenni, hogy a nap minden pillanatában szem előtt tartja a halál lehetőségét. A szerző intésekkel, az imagyakorlatra

¹ VARGA Bernadett, *Interkonfesszionális és Kempis-recepció Keresztúri Pál Mennyei társalkodásában = Crescit eundo: Tisztelegő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára*, szerk. PERGER Péter, SIMON Melinda, Bp., Argumentum, 2011 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 4), 209–214.

² A témában kiemelném Maczák Ibolya számos tanulmányát. Ezek közül l. MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: A források tükrében*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, [2010].

³ Erről bővebben l. BAJÁKI Rita, *Pázmány Imádságos könyvének utóéletéhez = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 285–291.

⁴ TUSKÉS Gábor, KNAPP Éva, II. Rákóczi Ferenc meditációi = T. G., K. É., *Az egyházi irodalom műfajai...*, i. m., 150–196, 156–161.

és viselkedésre vonatkozó útmutatók gyakori beszúráásával fokozottan „jelen van” a művekben. Könyveiben nem csupán egymás mellé szerkesztett imádság- és elmélkedésszövegeket találunk, hanem a mindennapi élet apró részleteihez kapcsolódó tanácsok, vigasztaló zsoldár-idézetek segítik az olvasót.

Tarnóczy kegyességi műveinek lelkiélettörténeti jelentőségét az adja, hogy könyvei egyfajta életprogramot nyújtottak: a keresztény hitben és erkölcsben való megerősítés, a bensőséges hitélet kialakítását célozták meg. Az első személyben megfogalmazott imádságok egyrészt elmélyíthették a meditációt, másrészt ezek által a teológiai üzenet is könnyebben a kegyes olvasó sajátjává válhatott. Utolsó három írása, a Bécsben megjelent *Jó akarát, Választott nyíl* és *Vigyázó szem* tematikusan és szerkezetileg is szorosan összekapcsolódik. Hangsúlyos gondolatuk az isteni akarattal való meg egyezés, a saját akaratról való lemondás. Ezt nevezi Tarnóczy *jó igyekezet*-nek. Ennek elérésére és gyakorlására épül lényegében mindhárom műve, és tágabb értelemben ez foglalja magában egész munkásságának lényegi üzenetét, hiszen ugyanezt állítja az olvasó elé a jó élet mesterségeként, ez a kulcsa a lélek üdvösségének. Mondanivalóját általában több fejezeten keresztül didaktikus céllal traktátusszerűen vezeti fel, ezt követik a konkrét gyakorlatok: az egyes szám első személyben megfogalmazott ima- és elmélkedésszövegek. A szentírási hivatkozásokkal, egyházi és világi írókra való utalásokkal, idézetekkel, szemléletes és sokszínű példákkal teletűzdelt értekezésszerű részek ugyanis hozzájárulnak a megértéshez, ami a jócselekedetek feltételeként szolgál. A Tarnóczy által sűrűn használt „Istennek jelenlétit gyakorlani” kifejezés ugyanis egyszerre jelent értelmi munkát és akarati cselekvést.

Az életmű irodalomtörténeti jelentőségét egyrészt abban látom, hogy könyveinek stilisztikai, retorikai megformáltsága, szemléletes, válogatott nyelvezete felettébb figyelemre méltó; másrészt művei hatással voltak nemcsak az egyházi irodalomra, hanem a világi költészetre is, így feltételezhetőleg Gyöngyösi István *Rózsakoszorújára*. Tarnóczy munkásságának művészettörténeti jelentőségéről pedig a Szent László-életrajzban szereplő metszetek illusztrációinak széleskörű elterjedése és népszerűsége tanúskodik.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ez a monográfia és az előzményeként írott PhD-dolgozatom nem születhetett volna meg témavezetőm, Gábor Csilla egyetemi tanár szakmai segítsége és emberi támogatása nélkül. Köszönöm, hogy igazi „Doktormutterként” kísérte végig kutatási éveimet. Ő javasolta témaként a jezsuita meditációirodalmat, így találtam rá és szerettem bele Tarnóczy István életművébe. Hálás vagyok, hogy mindvégig lehetővé tette, segítette a doktori képzés idején való külföldi ösztöndíj- és tanulmányútjaimat.

Külön köszönettel tartozom Nagy Lászlónak, aki a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanáraként több alkalommal befogadó konzulensem volt az MTA Domus Junior ösztöndíjak ideje alatt. Mindvégig figyelemmel kísérte, javaslaival segítette kutatásomat. Később PhD-disszertációm egyik opponenseként is bátran számíthattam rá. Hálásan köszönöm a doktori befejezése utáni támogatását, az irántam tanúsított bizalmát; azt, hogy szívesen fogadott a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagjai között posztdoktori ösztöndíjaim idején.

Köszönöm a 2012-ben megvédett PhD-disszertációm opponenseinek (Bitskey István, Nagy László, Nóda Mózes), a bizottság elnökének (Egyed Emese) és tagjának (Orbán Gyöngyi), hogy véleményezésükkel lehetővé tették ennek a könyvnek az elkészülését.

Köszönetemet szeretném kifejezni Töttössy Beatrice tanárnőnek, akire három hónapos firenzei tanulmányutam során szakmai konzulensként számíthattam. Örülök, hogy ottlétem alatt bevont a Firenzei Egyetem Magyar Tanszékén folyó modern és kortárs irodalmi műhelyek életébe.

Ugyanakkor köszönöm a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszékének és a Római Katolikus Teológia Kar tanárainak a szakmai és emberi segítséget, amelyet egyetemi, majd doktori hallgatóként tőlük kaptam.

Mindezek mellett hálával tartozom férjemnek, családomnak és barátaimnak, akik hittek és hisznek bennem, és akiknek szeretete nélkül aligha készült volna el ez a könyv.

A. M. D. G.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források, kiadások

- Elogia defunctorum*, Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattár, AB 145., IX. kötet, 498–499.
- 1678 *Útitárs, azaz reggel s este és egyéb üdökben gyakorlandó imádságok*, Nagyszombat. RMK I 1226a
- 1686 *A Krisztus halála Kongregációjának, mely Nagyszombatban a Jézus Társaságának templomában MDCLX-dik esztendőtől fogvást gyakoroltatik, regulái, búcsúi és némely bizonyos ábitatossági*, Nagyszombat. RMK I 1355
- 1716 *Lelki fegyverház*, Nagyszombat
- 1992 *Régi magyar költők tára XVII. század, 15/A: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Szövegek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Argumentum, Akadémiai
- 1992 *Régi magyar költők tára XVII. század, 15/B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Jegyzetek*, írta HOLL Béla, Bp., Argumentum, Akadémiai
- ÁGOSTON Péter
- 1671 *Szűrek kincse, avagy Krisztus Urunk szenvedésén, és halálán jobászakodó könyvecske*, Nagyszombat. RMK I 1120.
- 1674 *Mennyei dicsőség*, Nagyszombat. RMK I 1170.
- BELLARMINO, Roberto
- 1615 *De ascensione mentis in Deum per scalas rerum creatarum*, Romae
- 1616 *De aeterna felicitate Sanctorum libri quinque*, Romae
- 1620 *De arte bene moriendi*, Paris
- BONA, Giovanni
- 1674 *Manuductio ad Coelum*, Coloniae Agrippinae
- D'ANGELO, Bartolomeo
- 1602 *Ricordo del ben morire*, Brescia
- DEBRECENI Péter
- 1637 *Tizenkét üdvösséges elmélkedések*, Lugdunom, RMNY 1637.
- DEBRECZENI T. István
- 1685 *Kettős kereszt és késértet alatt nyögő keresztyén embernek lelki orvoslása*, Debrecen. RMK I 1330.
- DREXEL, Jeremias
- 1627 *Heliotropium, seu Conformatio Humanae Voluntatis cum Divina*, Monachii
- GANSFORT, Wessel
- 1614 *Tractatus de cohibendis cogitationibus, et de modo constituendarum meditationum, Qvi Scala Meditationis vocatur*, Groningen
- GAUDIER, Antonio
- 1627 *Praxis Meditandi a S. P. Ignatio Societatis Iesv Fundatore traditae Explicatio*, Dilingae

GYÖNGYÖSI István

[1690.] *Rózsakoszorú*, jegyz., utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi, 2002.

HAJNAL Máttyás

1629 *Az Jézus szívet szerető szíveknek ájtatosságára szíves képekkel kifejlesztett [...] könyvecske*, Bécs. RMNY 1952.

HEVENESI Gábor

1692 *Ungaricae Sanctitatis Indicia*, Nagyszombat. RMK II 1718.

1695 *Régi magyar szentség*, Nagyszombat. RMK I 1483.

HUSZTI István

1698 *Keresztényi jószág cselekedetekkel teljes paradicsom kertecske*, Kolozsvár. RMK I 1524.

1705 *Az égre kézen fogva vezető Kalauz*, Debrecen. RMK I 1701.

IVUL Gábor

1661 *Philosophia Novella*, Kassa. RMK II 966.

KEMPIS, Thomas

1660 *De septem notabilibus punctis cogitandi, de passione Christi* = K. T., *Vener [...] Opera omnia*, Coloniae Agrippinae

LUKÁCS, Ladislaus

1988 *Catalogus generalis*, Pars. III., Róma

1990 *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.*, Pars. III. (1641–1665), Róma

1990 *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.*, Pars. IV. (1666–1683), Róma

1990 *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.*, Pars. V. (1684–1699), Róma

MEDGYESI Pál

1640 *Praxis pietatis, az az kegyességgyakorlás*, Bártfa. RMNY 1817.

MIHÁLYKÓ János

1609 *Keresztény istenes és ájtatos imádságok*, Bártfa. RMNY 976.

1642 *Keresztényi istenes és ájtatos imádságok*, Lőcse. RMNY 1942.

PÁZMÁNY Péter

[1603] *Felelet az Magyar Istvánnak sárvári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére*, s.a.r. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2000.

[1606] *Keresztényi imádságos könyv: Grác, 1606*, kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézete, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28).

[1631] *Imádságos könyv*, s. a. r. SZ. BAJÁKI Rita–HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001.

1983 *Válogatás műveiből*, szerk. és bev. SZABÓ Ferenc, ÖRY Miklós, II, Bp., Szent István Társulat

PONGRÁCZ Eszter

1719 *Igaz isteni szeretetnek barmatjából nevedett, drágakövekkel kirakott arany korona*, Nagyszombat

1753 *Igaz isteni szeretetnek barmatjából nevedett, drágakövekkel kirakott arany korona*, Nagyszombat

SZABÓ Károly

1879 *Régi Magyar Könyvtár I. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., MTA

1885 *Régi Magyar Könyvtár II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., MTA

1898 *Régi Magyar Könyvtár III./2. Magyar szerzőktől külföldön 1480-1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, Bp., MTA

SZENCI FEKETE István

é.n. *Lelki nyugosztáló órák, avagy báromszág házi és asztali elmélkedések*, Lőcse. RMK I 1601.

SZENTGYÖRGYI Gergely

1643 *Elmélkedések az örökkévalóságról*, Pozsony. RMNY 2023.

SZÓLÓSY Benedek

1651 *Cantus Catholici*, h.n. RMNY 2381.

TARNÓCZY István

é.n. *Holtig való barátság*, Nagyszombat. RMK I 1606.

1662 *Oratio in funere excellentissimi comitis ac Domini, Domini Georgii Drugeth de Homonna*, Kassa. RMNY 3035.

1665 *Philosophia*, Kassa. RMNY 3207.

1675 *Menyben vezető kalauz*, Nagyszombat. RMK I 1185.

1676 *Tűkos értelmű rózsza, avagy B[oldog] Asszony koronája*, Nagyszombat. RMK I 1206.

1680 *Idea coronata sive vita S. Stephani*, Bécs. RMK III 3036.

1680 *Nagy mesteriség a jó élet*, Nagyszombat. RMK I 1252.

1680 *Princeps angelicus, sive vita S. Emerici ducis Hungariae*, Bécs. RMK III 3037.

1681 *Rex admirabilis, sive vita S. Ladislai regis Hungarico historica politica*, Bécs. RMK III 3098.

1683 *Rex admirabilis, sive vita S. Ladislai regis Hungarico historica politica*, Bécs. RMK III 3239.

1685 *Jó akarát, mely által az ember Istennel egy értelművé válik*, Bécs. RMK I 1325.

1685 *Választott nyíl, avagy a jó igyekezet*, Bécs. RMK I 1326.

1685 *Vigyázó szem, avagy Istennek mindenütt jelen léte*, Bécs. RMK I 1327.

1695 *Holtig való barátság*, Nagyszombat. RMK I 1484.

1707 *Holtig való barátság*, Nagyszombat. RMK I 1731.

1720 *Menyben vezető kalauz*, Nagyszombat

1722 *Holtig való barátság*, Nagyszombat

1727 *Rex admirabilis, sive vita S. Ladislai regis Hungarico historica politica*, Nagyszombat

1771 *Holtig való barátság*, Eger

TASI Gáspár

1639 *Elméneknek Istenben fölmeneteléről a teremtet állatok garúdichin*, Bártfa. RMNY 1761.

VÁSÁRHELYI Gergely

1622 *Krisztus Jézus követéséről való könyvek*, Kolozsvár. RMNY 1271.

Szakirodalom

ACSÁDY Ignác

1887 *Egy nagyszombati könyvkiadás 1675-ben*, Magyar Könyvszemle, 239–241.

ACSAY Ferenc

1901 *A győri kath. főgimnázium története: 1626–1900*, Győr

ANGYAL Endre

1947 *Magyarok és csehek = Magyarország és Keleteurópa*, szerk. GÁL István, Bp., Officina, 84–103.

ANTAL Beatrix

2005 *Az esztergomi főegyházmegye állapota Kollonich Lipót érseksége kezdetén, 1695. (Kánoni kivizsgálási jegyzőkönyve alapján)*, Egyháztörténeti Szemle, 1. sz., 48–61.

ANTAL Miklós

[1943] *A magyarországi Drugeth-család*, Ungvár

ARIES, Philippe

1980 *L'uomo e la morte dal medioevo a oggi*, Laterza, Roma–Bari

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp., Atlantisz

AVILAI Teréz

1996 *A tökéletesség útja*, ford. SZEGHY Ernő, Győr, Győri Kármelita Rendház

2011 *A belső várkastély*, ford. SAJÓ Tamás, TEMPLOM Kata, Bp., Jel

BAJÁKI Rita

2001 *Pázmány Imádságos könyvének utóéletéhez = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 285–291.

BÁLINT Sándor

1998 *Ünnepi Kalendárium, III.*, Szeged, Mandala

BARNA Gábor

1986 *Az élő szentolvasó magyarországi elterjedése*, Vigília, 5. sz., 67–75.

1998 *Az élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulata*, Szeged

BARTÓK István

1993 „Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...”: *Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikátörténetéhez*, ItK, 4. sz., 451–469.

1998 „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyaror-*

- szágon 1630–1700 között, Bp., Akadémiai, Universitas, (Irodalomtudomány és kritika)
- 2008 *Terminusok és szak kifejezések: Medgyesi Pál és a magyar tudományos mű nyelv = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÓRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 156–163.
- BERNS, Jörg Jochen
2000 *Höllenmeditation: Zur meditativen Funktion und mnemotechnischen Struktur barocker Höllenpoesie = Meditation und Erinnerung in der frühen Neuzeit*, ed. Gerhard KURZ, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 141–174.
- BESTUL, Thomas H.
1989 *Chaucer's Parson's Tale and the Late-Medieval Tradition of Religious Meditation*, Speculum, 3. sz., 600–619.
- BIKFALVI Géza
2007 *A jezsuita oktatás gyakorlata a Ratio studiorum szellemében = Historicus Societatis Jesu: Szilas László Emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István, Bp., 174–184.
- BITSKÉY István
1995 *Katolikus egyházi énekek. (RMKT XVII. sz. 15. k.)*, ItK, 2. sz., 252–256.
1997 *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet
2006 *A német nyelpterület jezsuita egyetemei és Magyarország a kora újkorban = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, PPKE BTK, Piliscsaba, 481–495.
2009 *Katolikus reform és ellenreformáció a kora újkori Magyarországon (Az újabb kutatások szemléje) = Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatótörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente, Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2009 (A Harsányi András Alapítvány kiadványai, 13), 35–58.
- BORIÁN Előd
2006 *A történetíró Kasz testvérek báltérbe szorításának politikai okai = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, PPKE BTK, Piliscsaba, 300–311.
- BŐÖR Roland
1996 *A kassai jezsuita egyetem 1660–1773 = Győri iskolatörténeti millenium '96: Tanulmánykötet*, szerk. MÉSZÁROS István, Győr, Apáczai Csere Tanítók. Főisk., 142–150.
- BUTZER, Günter
2000 *Rhetorik der Meditation: Martin Mollers 'Soliloquia de Passione Iesu Christi' und die Tradition der eloquentia sacra = Meditation und Erinnerung in der frühen Neuzeit*, ed. Gerhard KURZ, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 57–78.
- CARLSMITH, Christopher
2002 *Struggling toward Success: Jesuit Education in Italy. 1540-1600*, History of Education Quarterly, 2. sz., 215–246.

CUNNINGHAM, Lawrence S.–EGAN, Keith J.

1996 *Christian Spirituality: Themes from the tradition*, New Jersey, Paulist Press

CSONTOS Nóra

2004 *Az idézetek jelölésének módja a magyar nyelvű nyomtatványokban (a XVII. század közepétől az idézőjel megjelenéséig)*, Magyar Nyelvőr, 128. sz., 245–247.

DAMRAU, Peter

2006 *The Reception of English Puritan Literature in Germany*, London, Maney Publishing

DEÁK Zsuzsánna

2013 *Desperatio: emlékezés és felejtés a késő középkori jó halálban*, Erdélyi Múzeum, 1. sz., 1–15.

DE BOER, Wietse

2010 *Invisible contemplation: A paradox in the Spiritual Exercises = Meditatio – Refashioning the Self: Theory and Practice in Late Medieval and Early Modern Intellectual Culture*, eds. Karl A. E. ENENKEL, Walter MELION, Leiden, Brill, 235–256.

DOEBLER, Bettie Anne

1980 *Continuity in the Art of Dying: The Duchess of Malfi*, Comparative Drama, 14. sz., 203–215.

DUCLOW, Donald F.

1983 *Everyman and the Ars moriendi: Fifteenth-Century Ceremonies of Dying*, Fifteenth Century Studies, 6. sz., 93–113.

EGAN, Harvey D.

1996 *An Antology of Christian Mysticism*, The Liturgical Press, Collegeville

ENENKEL, Karl A. E.

2010 *Meditative frames and readers guidans in neo-latin texts = Meditatio – Refashioning the Self: Theory and Practice in Late Medieval and Early Modern Intellectual Culture*, eds. Karl A. E. ENENKEL, Walter MELION, Leiden, Brill, 27–44.

ERDEI Klára

1980 *Ecsedi Báthori István meditációi és európai hátterük*, ItK, 1. sz., 55–69.

1982 *Modellfejlődés Ecsedi Báthori István prózájában*, ItK, 5–6. sz., 620–626.

1990 *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert: Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung*, Wiesbaden, Harrassowitz, (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 8)

ESZE Tamás

1943 *A magyar napraforgóvirág*, Egyháztörténet, 330–345.

FAJT Anita

2010 „Kicsoda csináltat aranyas Földet a réz Tálboz?": Egy német elmélkedésgyűjtemény nyelvi jólfarmaltságának vizsgálata = *Epika: Fiatal kutatók konferenciája: Tanulmánykötet*, szerk. Dobozy Nóra Emőke et al., Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, (Arianna könyvek, 3), 47–57.

2013 *A német protestáns kegyesség nyelve magyarul? Szenci Fekete István Lelki nyugosz-*

taló órák című fordításának elemzése = *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27*, szerk. Gábor Csilla, Korondi Ágnes, Luffy Katalin, Tóth Zsombor, Balogh F. András, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, Bolyai Társaság, 80–92.

FARMATI Anna

2009 *Más régi ének. A XVII. századi katolikus népének költészet szövegtípusai és motívumrendszere*, Kolozsvár, Verbum

FEJÉR Georgius

1835 *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae Archi-Episcopalis ac M. Theresianae regiae literaria*, Buda

FEKETE Csaba

2008 *Praxis praxisa, avagy fordító puritánság Medgyesi nyelve alapján = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÓRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 173–186.

FERRER, Véronique

2014 *Exercices de l'âme fidèle : la littérature de piété en prose dans le milieu réformé francophone, 1524-1685*, Genève, Droz (Travaux d'humanisme et Renaissance, 524.)

FILA Béla–JUG László

1997 *Az egyházi tanítóhivatal megnyilatkozásai*, Kisterenye, Bp., Örökmécs Alapítvány

FISCHER, Karl A. F.

1987 *Die Kaschauer und Tyrnauer Jesuiten-Universitäten im 17. und 18. Jahrhundert: Namenslisten der Professoren*, Ungarn-Jahrbuch, 15. sz., 117–185.

FRAUHAMMER Krisztina

2013 *„A lélek kincsei”. Tapasztalatok a természetfölöttiről Szent Gertrúd, Mechtild és Martin von Cochem tolmácsolásában = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5), 113–125.

GÁBOR Csilla

2000 *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban*, Studia Universitatis Babes-Bolyai: Theologia Catholica Latina, 1. sz., 135–143.

2002 *Meditáció, teológia, nyelvalkotás: Roberto Bellarmino elmélkedő könyvének magyar fordítása = Kegyeség, kultusz, távollátás*, szerk. GÁBOR Csilla, SELYEM Zsuzsa, Kolozsvár, Scientia, 11–36.

2004 *Elmétkedés - interkonfesszionális átjárás - nyelvi program: Három XVII. századi példa = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi (Csokonai könyvtár, 31), 384–400.

2004 *Fordítás és nyeltheremtés a XVII. század irodalmi gyakorlatában = Magyarul megszólaló tudomány: Apáczai enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében*, szerk. PÉNTEK János, Bp., Lucidus, 21–30.

2004 *„Religiosa actio mentis”: Meditációelmélet és meditációtípusok a kora újkorban Euró-*

- pában és Magyarországon* = G. Cs., *Devóciók, történelmek, identitások*, Kolozsvár, Scientia, 9–60.
- 2007 *Doctrine–Virtue–Memory: Seventeenth-century Hungarian Devotional Literature in European Context*, Cluj-Napoca, Cluj University Press
- 2008 *Elmélkedés, meditáció: a kutatás állása, feladatok, tervek* = *Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE BTK (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 1), 55–62.
- 2009 *A szönyeg színe és fonákja: Fordítói elvek és gyakorlatok a régi magyar irodalomban*, Literatura, 1. sz., 44–52.

GAJTKÓ István

- 1936 *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt.

GALAVICS Géza

- 2003 *Thesenblätter ungarischer Studenten in Wien im 17. Jahrhundert: Künstlerische und pädagogische Strategien* = *Die Jesuiten in Wien*, hrsg. Herbert KARNER, Werner TELESKO, Wien, Werner Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 113–130.
- 2004 *Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában*, Művészettörténeti Értesítő, 1–4. sz., 53–80.
- 1988 *A mecénás Esterházy Pál (Vázlat egy pályaképhez)*, Művészettörténeti Értesítő, 3–4. sz., 136–161.

GÉCZI János

- 2003 *Rózsahagyományok*, Pécs, Iskolakultúra (Iskolakultúra-könyvek, 17.)

GULYÁS István

- 1939 *A XVII. század katolikus aszkétikus irodalma*, Bp., „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt.

GYULAI Éva

- 2009 *A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században I.*, Egyháztörténeti Szemle, 1. sz., 3–31.

HARGITTAY Emil

- 1999 *A Campianus-fordítás és Pázmány írói pályakezdése*, ItK, 5–6. sz., 661–665.

HELTAI János

- 2008 *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK, Universitas (Res libraria, 2.)

HETS J. Aurelián

- 1938 *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*, Pannonhalmi

HOLL Béla

- 1970 *Hajnal Mátyás elmélkedő könyvének versei*, ItK, 4. sz., 519–526.
- 1971 *Tasi Gáspár: Adalékok XVII. századi fordítás-irodalmunk történetéhez*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Acta Univesitatis Szegediensis), 99–106.
- 1983 *Vásárhelyi Gergely pályája (1560–1623)*, ItK, 150–162.
- 1992 *Tarnóczy István: Titkos értelmű rózsza (1676) = Régi magyar költők tára XVII. század, 15/B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Jegyzetek*, írta HOLL

Béla, Bp., Argumentum, Akadémiai, 80–82.

HOPP LAJOS

1964 *A kegyes-érzelmes irodalom = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 351–358.

HORVÁTH Izabella

2003 *Ismeret és közlés az egyházi kommunikációban egy 17. századi imádságoskönyv tükrében*, Erdélyi Múzeum, 1–2. sz., 168–177.

HUNTLEY, Frank Livingstone

1981 *Bishop Joseph Hall and Protestant Meditation in Seventeenth-Century England: A Study with Texts of the Art of Divine Meditation (1606) and Occasional meditations (1633)*, Binghampton, New York, Center for Medieval & Early Renaissance Studies

IMRE Mihály

2001 *A XVII. századi retorika és irodalomelmélet műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről*, Irodalomtörténet, 1. sz., 131–149.

INCZE Gábor

1931 *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, Theologiai Szemle Kiadása

IVÁNYI Emma

1991 *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)*, Bp., Akadémiai

JABLONKAY Gábor

1927 *Az iskoladrámák a jezsuiták iskoláiban*, Kalocsa

JANKOVICS József

2002 *Gyöngyösi christianus = GYÖNGYÖSI István, Rózsakoszorú [1690.]*, jegyz., utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi, 253–269.

JÁNOSI Gyula

1935 *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán*, Pannonhalma

JUHAROS Ferenc

1993 *A magyarországi jezsuita iskoladrámák története*, Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet

JUHÁSZ Miklós

1994 *Magyarországi konfraternitások a barokk korban*, Katolikus Szemle, 6. sz., 161–169.

KARNES, Michelle

2011 *Imagination, Meditation and Cognition in the Middle Ages*, Chicago, University of Chicago Press

KAUFMANN, U. Milo,

1966 *The Pilgrim's Progress and Traditions in Puritan Meditation*, New Haven, London, Yale University Press

KECSKEMÉTI Gábor

1998 *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas (Historia Litteraria, 5.)

KERNY Terézia

1993 *Szent László lovas ábrázolásai*, *Ars Hungarica*, 21. sz., 39–54.

1996 *Szent László halála és temetése a képzőművészetben = Magyar Egyháztörténeti Évkönyv–Annales Historiae Ecclesiae Hungaricae*, Bp., 73–83.

2000 *Néhány dunántúli Szent László ábrázolásról = Szent László király emlékei Dunántúlon: Tanulmányok*, szerk. MIKLÓSI-SIKES Csaba, KERNY Terézia, Sümeg, 69–88.

2000 *Szent László tisztelete és középkori ikonográfiája = HANKOVSKY Béla, KERNY Terézia, MÓSER Zoltán, Ave rex Ladislaus*, Bp., 30–41.

2006 *Szent László és a magyar szentek tisztelete a jezsuitáknál (1550–1630) = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, PPKE BTK, Piliscsaba, 424–440.

2007 „*S. Ladislaus Rex Ungariae rosario ensi obvoluto pugnare solitus*”: *A főlajánlás téma és a rózsafüzér attribútum Szent László barokk ikonográfiájában = A domonkos rend Magyarországon*, szerk. ILLÉS Pál Attila, ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, Bp., Piliscsaba, Vasvár, PPKE BTK–METEM–DRGY, 331–350.

2010 *Szent László bódolata Szűz Mária előtt (XIV–XIX. század) = Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Bp., rec.iti, 515–540.

KNAPP Éva

1995 *Vallás és társadalom Kassán a 17–18. században*, Századok, 4. sz., 791–812.

2000 *Officium Rákócziánium: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadása*, Bp., Borda Antikvárium

2001 „*Gyönyörű volt szál alakja*”: *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig*, Bp., Borda Antikvárium

2001 *Pietás és literatúra. Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas (Historia Litteraria, 9.)

KNAPP Éva–KILIÁN István

1999 *A soproni jezsuita díszlevelv-gyűjtemény*, Enciklopédia

KONTRATOVICS Irén

é.n. *Az ungí vár és Ungvár története = Ungvár és Ung vármegye*, szerk. CSÍKVÁRI Antal, Bp., 38–48.

KÓNYA Franciska

2010 „*Voluntas mea in ea*”: *Latin citátumok magyar fordítása Tarnóczy István Jó akarat című művében = A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, Kolozsvár, Verbum, Láthatatlan Kollégium, II, 85–95.

2011 „...*midőn ezeket írom, és te olvasod...*”: *Szerzői attitűdök Tarnóczy István Választott nyíl című művében = Mű & Szerző: Fiatal kutatók konferenciája*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, Bp., ELTE BTK, 129–135.

2011 *Preparation for death in jesuit István Tarnóczy's book* Holtig-való barátság [Friendship that lasts till death], *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Catholica Latina*, nr. 1, 67–79.

2013 *Ágoston spongyájából hasonlónak válni vagy ördöggé lenni? Teológiai hagyomány*

Tarnóczy István Vigyázó Szem című művében = *Nyelv, lelkiség és regionalitás a középkor és kora újkorban ...*, i.m., 69–79.

2013 *Egy kegyességi mű két kora újkori magyar fordítása* (Giovanni Bona: *Manuductio ad coelum*) = „Írtam a’ magam Tanulo-bázatskámban”: *A Res Litteraria Transylvaniae Vetus Irodalom- és Művelődéstörténeti Műhely fiatal kutatóinak tanulmányai*, szerk. KÖLLŐ Zsófia, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, Bolyai Társaság, (Egyetemi füzetek, 19), 47–68.

2013 „Ezek a’ praktikák, és módok igen nagyra böcsületnek...”: *Műfajkeveredés Tarnóczy István jezsuita elmélkedésgyűjteményeiben* = *Próza kegyességi műfajok a kora újkorban: Prédikáció, meditáció és imádság*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, (Studia litteraria, 2013/3–4), 363–370.

2013 „Nincs nagyobb szükség az halálnál; de nagyobb barátság sincsen abban való szolgálathoz”: *Halálra való felkészülés Tarnóczy István bestsellerében* = *Az ábítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 4), 133–144.

2013 „Távostasd-el tőled a’ gonoszt, tégy jót, és egygyezél-meg az Istennel”: *Misztikus megismerés Tarnóczy István meditációs könyveiben* = *Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5), 169–176.

KORONDI Ágnes

2007 *Szent Bernátnak tulajdonított szövegek a kora újkori magyar imádságos könyvekben* = *Szöveggyűjtemény és íráskultúra a korai újkorban: Tanulmányok a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékén folyó kutatások köréből (középkor, kora újkor) 2004–2006*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, Bolyai Társaság, 95–113.

2015 *A meditáció fogalma és gyakorlata a késő középkori magyar nyelvű kódexirodalomban* = *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, Bp., reciti, 17–30.

LECLERCQ, Jean

1982 *The Love of Learning and the Desire for God: A Study of Monastic Culture*, New York, Fordham University Press

LUKÁCS László–MOLNÁR Antal

1997 *A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619) = Művelődési törekvések a korai újkorban*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERÚ Gizella, Szeged, 355–374.

MACZÁK Ibolya,

2010 *Elorzott szavak: A források tükrében*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek

MARTZ, Louis L.

1969 *The Poetry of Meditation: A Study in English Religious Literature of the Seventeenth Century*, New Haven, London

MCCABE, Richard A.

1982 *Joseph Hall: A Study in Satire and Meditation*, Oxford, Clarendon Press

MCMAHON, Robert

2006 *Understanding the Medieval Meditative Ascent: Augustine, Anselm, Boethius and Dante*, Washington D.C., The Catholic University of America Press

MCNAMER, Sarah

2010 *Affective Meditation and the Invention of Medieval Compassion*, Philadelphia, University of Pennsylvania

MÉSZÁROS István

1997 *Ungvári iskolajubileum*, Távlatok, 33. sz., 131–138.

2000 *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*, Bp., Szent István Társulat

MESZESÁN Mária

2010 „*Ki nem kezdődik, nem végződik soha*”. *Az örökkévalóság barokk kifejezési formái a 17. századi magyar nyelvű meditációs irodalomban*, Debrecen BTK.

MIKLÓSHÁZY Attila

2003 *A rózsafüzér titkainak eredete*, Távlatok, 60. sz., Melléklet, 2–15.

MILLER, John D.

2002 *Beads and Prayers: The Rosary in History and Devotion*, London, Burns & Oates

MOENICH Károly–VUTKOVICH Sándor

1876 *Magyar írók névtára*, Pozsony

NAGY Iván

1858 *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, III., Bp.

1859 *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, V., Bp.

NÉMETH Gábor

1991 *Gyöngyösi testamentumok és fasszólevelek, 1642-1710*, Eger, Heves Megyei Levéltár

OF THE CROSS, St. John

2008 *Ascent of Mount Carmel*, transl. PEERS, Allison E., Wilder Publications.

ÓRY Miklós

2006 *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Piliscsaba, PPKE BTK

PÁSZTOR Lajos

1940 *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Bp.

PÉNTEK Veronika

2007 *Devóció és magántörténelem a 16–17. század fordulójának elmélkedő irodalmában = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, Bolyai Társaság, 137–148.

PESTI Brigitta

2013 *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp. – Eger, Kossuth – Eszterházy Károly Főiskola

PETRŐCZI Éva

1997 *Egy fordítás báttértörténete. Lewis Bayly: The Practice of Piety–Medgyesi Pál: Praxis Pietatis*, ItK, 5–6. sz., 634–650.

2008 *Régi bort új tömlőbe - néhány új szempont Medgyesi Pál Bayly- fordításának vizsgálatához = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*,

- szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÓRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 164–173.
- POLGÁR Ladislaus
1957 *Bibliographia de historia Societatis Iesu in regnis olim Corona Hungarica unitis* (1560–1773), Romae, Institutum Hungaricum
- PUSCH Ödön
1910 *Vallásos elmélkedések kódexeinkben*, Kolozsvár
- QUINTILIANUS, Marcus Fabius
2009 *Szónoklattan*, Pozsony, Kalligram
- RADÓ Polikárp
1951 *A szentoltvasó eredete*, Vigilia, 242–245.
1998 *Az egyházi én*, h.n., Bencés kiadó és terjesztő
- REINIS, Austra
2007 *Reforming the Art of Dying: The Ars Moriendi in the German Reformation (1519–1528)*, Ashgate, Aldershot–Burlington
- RÉZ László
1899 *A Drugethek és Homonna reformációja*, Sátoraljaújhely
- ROSTY Kálmán
1881 *Pótló adatok a magyarboni jézus-társaság könyvészetéhez 1711-ig*, Magyar Könyvszemle, 4–5. sz., 227–239.
- RUBIDGE, Bradley
1990 *Descartes's Meditations and Devotional Meditations*, Journal of the History of Ideas, 1. sz., 27–49.
- RUDOLF, Rainer,
1957 *Ars moriendi: Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens*, Köln, Graz, Böhlau
- RUH, Kurt
2006 *A nyugati misztika története: I. A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*, Bp., Akadémiai
2006 *A nyugati misztika története: II. A 12. és a 13. századi női misztika és az első ferencesek misztikája*, Bp., Akadémiai
- SCHEER, Monique
2006 *Rosenkranz und Kriegsvisionen: Marienerscheinungskulte im 20. Jahrhundert*, Tübingen
- SINKOVICS István–SZÉKELY György
1985 *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985*, Bp.
- SOMMERVOGEL, Carlos
1896 *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, VII., Bruxelles, Paris

SOÓS Sándorné

2009 „...*fonjunk rózsafüzért szép Üdvözléteibül!*” *A rózsafüzér imádsága és rózsafüzéres versek a XIX–XXI. századi magyar irodalomban*, Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány

SÖVEGES Dávid

2007 *Féjezetek a lelkiség történetéből II.: A reneszánsz humanizmustól a II. Vatikáni Zsinatot követő változásokig*, Pannonhalma, Bencés

STOEGER, Johann N.

1855 *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu*, I., Viennae

STRÄTER, Udo

1995 *Meditation und Kirchenreform in der lutherischen Kirche des 17. Jahrhunderts*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)

SZABÓ Ferenc (őá.)

1990 *Loyolai Szent Ignác írásaiból*, Róma

SZABÓ Flóris

1964 *Források kódexaink halál-szövegeibez*, ItK, 5–6. sz., 681–690.

SZARKA Anna

1994 *Az unvári jezsuita kollégium és a munkácsi püspökség könygyűjteménye*, Nyíregyháza, Bessenyei György

SZEKFŰ Gyula

1938 *Szent István a magyar történet századaiban* = *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, szerk. SERÉDI Jusztinián, III., Bp., MTA, 3–80.

SZELESTEI N. László

1987 *A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon*, Magyar Könyvszemle, 3. sz., 161–172.

1989 *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon. 1690–1790.*, Bp., OSZK

2005 *Katolikus népekek a 17. században* = *A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. ÖTVÖS Péter et al., Szeged, SZTE BTK, 175–179.

2007 *A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről* = *Historicus Societatis Jesu: Szűlas László Emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István, Bp., 245–255.

2008 *A katolikus egyháztörténeti kutatásokról*, Magyar Sion, 2. sz., 263–268.

2014 *Roberto Bellarmino Mennysrűága Ágoston Péter fordításában (1674)* = *Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE BILK, (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 7), 355–362.

SZILÁRDFY Zoltán

2000 *Sajátos típusok a magyar szentek barokk kori ikonográfiájában* = *Magyar szentek tisztelete és erekljei*, szerk. CSÉFALVAY Pál, KONTSEK Ildikó, Esztergom, Keresztény Múzeum, 55–88.

2007 *A magyarországi művészet bódolata Xavéri Szent Ferenc előtt: Kultusz-történet-*

ikonográfia = *Historicus Societatis Jesu: Szilas László Emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István, Bp., 256–282.

SZINNYEI József

1909 *Magyar írók élete és munkái*, XIII., Bp.

SZÖRÉNYI László

2002 *Tarnóczy István Szent István-életrajza, a „lapidáris stílus” remekműve* = Sz. L., *Philologica Hungarolatina*, Bp., Kortárs, 101–110.

TAKÁCS, Ince

1942 *Magyar ferences aszketikus élet és aszketikus kiadványok különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra*, Bp. (A Szent István Akadémia I. hittudományi és bölcseleti osztályának értekezései, III/7.)

TENENTI, Alberto

1989 *Il senso della morte e l'amore della vita nem Rinascimento*, Torino, Giulio Einaudi

[TRENCSÉNYI-] WALDAPFEL Imre

1932 *A Rózsakoszorú forrása* = W. I., *Gyöngyösi-dolgozatok*, Bp., Pallas, 20–32.

TÜSKÉS Gábor

1997 *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., Universitas (Historia litteraria, 3.)

2006 *Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban* = „Hol vagy, István király?” *A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., Gondolat, 237–267.

TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva

1992 *Vallásos társulatok Magyarországon a XVII – XVIII. században*, Néprajzi Látóhatár, 3–4. sz., 8–36.

2002 *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa* = T. G., K. É., *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században: Tanulmányok*, Bp., Argumentum (Irodalomtörténeti füzetek, 151), 11–54.

2002 *II. Rákóczi Ferenc meditációi* = T. G., K. É., *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században: Tanulmányok*, Bp., Argumentum (Irodalomtörténeti füzetek, 151) 150–196.

2004 *Populáris grafika a 17–18. században*, Bp., Balassi

2009 *E.S. és a Rózsakoszorú* = T. G., K. É., *Sedes musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkor Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 273–300.

URAY Piroska

1988 [1989] *Pécsi Lukács: Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági* = PÉCSI Lukács, *Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági*, s. a. r. KÖSZEGHY Péter, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, MTAK, (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 17), 5–59.

VAN DIJKHUIZEN, Jan Frans

2010 *Love Tricks and Flea-bittings: Meditation, Imagination and the Pain of Christ in Joseph Hall and Richard Crashaw* = *Meditatio – Refashioning the Self: Theory and Practice*

in *Late Medieval and Early Modern Intellectual Culture*, eds. Karl A. E. ENENKEL, Walter MELION, Leiden, Brill, 209–232.

VARGA Bernadett

2009 *Keresztúri Pál Mennyei társalkodása és a Biblia = Biblia Hungarica Philologica: Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban*, szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum, 123–146.

2011 *Interkonfesszionális és Kempis-recepció Keresztúri Pál Mennyei társalkodásában = Crescit eundo: Tisztelegő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára*, szerk. PERGER Péter, SIMON Melinda, Bp., Argumentum, (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 4), 209–214.

VARGA J. János

2007 *Válaszúton: Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*, Bp., História, MTA Történettudományi Intézete

VELICS László

1913 *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából*, Bp., Szent István Társulat

WAKEFIELD, Gordon Stevens

1957 *Puritan Devotion: It's Place in the Development of Christian Piety*, London

WISE, John E.

1961 *Jesuit School Beginnings*, History of Education Quarterly, 1. sz., 28–31.

W. O'MALLEY, John

1993 *The First Jesuits*, Cambridge, Harvard University Press

ZAMFIR Korinna

2008 *Összetevési exegézis*, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi

ZSOLDOS Attila

1990 *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635 – 1701*, Bp., ELTE

Szótárak, lexikonok

CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, IV., Emich Gusztáv, Pest, 1867.

Magyar Katolikus Lexikon, VII., Bp., Szent István Társulat, 2002.

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, XI., Bp., Balassi, 2011

Magyar Néprajzi Lexikon, főszerk. ORTUTAY Gyula, IV., Bp., Akadémiai, 1981.

New Catholic Encyclopedia, II., New York, McGraw-Hill, 1967.

A Pallas Nagy Lexikona, VI., Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt, 1894.

Slovensky Biografický Slovník, VI., Martin, Matica Slovenska, 1994.

The Catholic Encyclopedia, II., New York, Robert Appleton Company, 1907.

Új Magyar Életrajzi Lexikon, VI., Bp., Helikon, 2007.

NÉVMUTATÓ

A

Acquaviva, Claudio 15
 Acsády Ignác 10, 72
 Acsay Ferenc 32
 Adalbert, Szent 35, 53, 54
 Adamik Tamás 11
 Ágoston Péter 16, 28, 88, 89, 149
 Ágoston, Szent 11, 12, 21, 94–97, 128, 129, 133, 136, 154, 156
 Angyal Endre 112
 Antal Beatrix 39
 Antal Miklós 43
 Apafi Mihály, ifj. 71
 Antal, Páduai Szent 28, 90
 Apollónia, Szent 28, 75
 Areopagitész, (Pseudo)-Dionüsziosz 146
 Aries, Philippe 114, 116
 Arisztotelész 33, 44, 49, 77
 Arndt, Johann 73, 98
 Assmann, Jan 11
 Augustinus → Ágoston, Szent

B

Bajáki Rita 103, 161
 Balázs Mihály 21, 33
 Bálint Sándor 103
 Baranyi Pál 16
 Baráth Béla Levente 22
 Barna Gábor 102
 Barnes, Albert 131
 Baronius, Caesar 53
 Bartók Zsófia Ágnes 131
 Báthory István 24, 44, 48
 Báthory Zsófia 49
 Bayly, Lewis 20, 69
 Bellarmino, Roberto 16, 17, 24, 36, 39, 40, 69, 88–98, 112, 114, 116, 118, 159–161
 Bellényi Zsigmond 141
 Bene Sándor 62

Bercsényi Imre 90
 Bercsényi Miklós 36, 39, 40, 90, 122, 123, 127, 152, 159
 Bernát, Clairvaux-i Szent 21, 22, 29, 57, 73, 95, 117, 136, 151, 154
 Berns, Jörg Jochen 29
 Bestul, Thomas H. 29
 Bikfalvi Géza 33
 Bitskey István 22, 24, 25, 32, 47, 72, 163
 Bloemaert, Abraham 51
 Bogár Judit 112, 146, 149
 Bona, Giovanni 10, 16, 17, 25, 27, 39, 40, 69–87, 94, 97, 98, 113, 148, 155, 160
 Bonaventura, Szent 21, 22, 136, 154
 Bonfini 53
 Bonifacio, Giovanni 32
 Borbála, Szent 28, 118
 Borián Elréd 25, 48
 Boyd, T. 70
 Bőőr Roland 31
 Butzer, Günter 11, 12, 29

C

Caesareai Eusebius 59
 Caraffa, Vincenzo 37
 Carlsmith, Christopher 33
 Cunningham, Lawrence S. 11, 14, 20, 137, 148
 Czapla, Ralf Georg 20
 Czobor Ádám 36
 Czuczor Gergely 131

Cs

Cséfalvay Pál 25
 Csíkvári Antal 43
 Csontos Nóra 127
 Csorba Dávid 22
 Csörsz Rumen István 25

D

D' Angelo, Bartolomeo 117
Dallos Miklós 32
Damrau, Peter 20
De Boer, Wietse 20
De Rievaulx, Aelred 102
De Rupe, Alanus 102
De Sallay, Stephanus 102
De Suso, Henricus → Seuse,
Henrik
Deák Zsuzsánna 89
Debreceni Péter 69, 70, 84
Debreczeni T. István 69
Dévay András 125
Diós István 136
Dobozy Nóra Emőke 70, 131
Doebler, Bettie Anne 116
Drexel, Jeremias 84, 98, 123–
126
Drugeth György (Homonnai) 9,
34, 39, 43, 44, 45, 47
Drugeth János (Homonnai) 33,
45
Drugeth László (Homonnai) 45
Drugeth Zsigmond (Homonnai) 36
Duclow, Donald F. 116

E

Ecsedi Báthory István 24
Egan, Harvey D. 137
Egan, Keith J. 11, 14, 20, 148
Enenkel, Karl 19
Epiktétosz 129, 154
Erdei Klára 12, 13, 16, 19, 22,
24, 26
Erdődy György 36
Erdődy Kristóf 41, 135
Esterházy Ferenc 10, 72
Esterházy László 52
Esterházy Pál 39, 40, 50, 51, 52,
57, 159
Esze Tamás 125

F

Fajt Anita 22, 70
Farmati Anna 108
Fazakas Gergely Tamás 22, 69
Fejér György 33
Fekete Csaba 84
Ferdinánd, II., császár 32, 111
Ferdinánd, III., császár 46, 111
Ferenc, Xavéri Szent 40, 47, 48,
90
Ferrer, Véronique 19
Fila Béla 136
Fischer, Karl A. F. 35
Flavius, Josephus 155
Fodor János 40, 104
Fogarasi János 131
Font Zsuzsa 33
Forgó András 22
Förköli Gábor 131
Franck, I. 61
Frauhammer Krisztina 149

G

Gábor Csilla 9, 12, 13, 19, 21,
22, 24, 25, 27, 69, 70, 84, 126,
136, 138, 148, 163
Gajtkó István 12, 13, 22, 23, 26,
28, 110, 141
Gál István 112
Galavics Géza 35, 52
Gansfort, Wessel 24
Gaudier, Antonio 24, 137
Géczi János 101
Gergely pápa, Nagy Szent 133,
152, 154
Gerson, Johannes 116
Gertrúd, Szent 134, 149, 150
Gonzaga Eleonóra 111
Grunewald, Eckhard 20
Guitman Barnabás 22
Gulyás István 12, 13, 22, 23, 25,
26, 28, 110, 142

Gy

Gyöngyösi István 110, 111, 115,
162
Győri L. János 69
Gyulai Éva 37, 49

H

Hackeborni Mechtild 149, 150,
151
Hajnal Mátyás 16, 23, 142
Hall, Joseph 20
Hankovszky Béla 25
Hargittay Emil 103, 126, 127,
161
Hartvik püspök 53, 54
Heltai János 12, 27, 44
Hets J. Aurélián 34
Hevenesi Gábor 41, 50, 62
Hippokratész 155
Holl Béla 22–25, 39, 103, 107,
108
Hopp Lajos 71, 98
Horatius 48, 74
Horváth Izabella 21
Huntley, Frank Livingstone 20
Husztai István 10, 17, 25, 27, 69,
71–88, 98, 99, 160

I

Illés Pál Attila 22
Imre herceg, Szent 40, 50–60,
62
Imre Mihály 141
Inchofer, Melchior 50, 53, 54,
62
Incze Gábor 22, 23, 28, 141
István király, Szent 24, 25, 40,
50–60, 62, 64
István vértanú, Szent 53
Iványi Emma 52
Ivul Gábor 49

J

Jablonkay Gábor 31
János, Aranyszájú Szent 96, 122
János, Keresztes Szent 14
Jankovics József 22, 111
Jankovits László 22
Joannelli Sylvester 40
József, I., császár 52
József, Szent 28
Juan de la Cruz → János, Ke-
resztes Szent
Jug László 136
Juharos Ferenc 31
Juhász Miklós 38, 149
Jürgens, Henning P. 20

K

Káldi György 161
Kanis, Pieter → Péter, Canisius
Szent
Karner, Herbert 35
Karnes, Michelle 20, 21
Károly, III., császár 52
Károly, Borromeo Szent 119
Katalin, Genovai Szent 150
Katalin, Sziénai Szent 122, 151
Kaufmann, U. Milo 20
Kecskeméti Gábor 45, 46
Kegel, Philipp 69, 84
Kegelius, Philippus → Kegel,
Philipp
Kemény János 48
Kempis Tamás (vagy Thomas
Kempis) 13, 15, 24, 32, 152,
161
Keresztúri Pál 27, 160, 161
Kerny Terézia 25, 61, 62, 65, 66,
68
Keserű Gizella 33
Kilián István 90
Kilian, Philip 35, 51, 56
Kisdi Benedek 34, 35
Kissevith Horváth György
(Lomniczai) 41, 131
Klaniczay Tibor 71
Knapp Éva 22, 25, 34, 37, 48,

55, 90, 102, 103, 108, 111,
112, 161
Koháry István 111
Komáromi János 98, 125
Kontratovics Irén 43
Kontsek Ildikó 25
Kónya Franciska 71, 112, 126,
131, 136, 142, 146
Kopcsányi Márton 142
Korondi Ágnes 21, 22, 70, 136
Kósa László 118
Köllő Zsófia 71
Kőszeghy Péter 12, 26, 110
Kurz, Gerhard 12

L

Lang, Mauritz 48
László király, I., Szent 9, 25, 40,
50, 55, 60–68, 162
Leclercq, Jean 11
Lipót, I., császár 34, 36, 46, 55,
90
Lippay György 37
Lorántffy Zsuzsánna 23
Ignác, Loyolai Szent 14, 15, 20,
24, 28, 31–33, 62, 138, 152
Lőrinc, Szent 75
Luffy Katalin 70, 136
Lukács László 10, 32–36, 38,
114
Lukácsy Sándor 110
Luth, Jan R. 20
Luther, Martin 23, 29

M

Maczák Ibolya 161
Markó László 41
Marosvásárhelyi Gergely → Vá-
sárhelyi Gergely
Martz, Louis L. 20
Matusek András 40, 112
McMahon, Robert 21
McNamer, Sarah 21
Medgyesi Pál 69, 84, 116, 117
Medgyesy-Schmikli Norbert 22
Melion, Walter 19, 20

Mészáros István 31, 34, 43
Meszesán Mária 22, 28, 29
Mihály arkangyal, Szent 118
Mihálykó János 110, 118, 161
Miklósházy Attila 102
Miklósi-Sikes Csaba 68
Mikolai Hegedűs János 127
Miller, John D. 101
Moenich Károly 31
Mollers, Martin 12
Molnár Antal 33, 50
Mór, Szent 56, 58
Móser Zoltán 25

N

Nádasdy István 36
Nádasi János 12, 24, 72
Nagy Iván 43, 131, 136
Németh Gábor 115
Nider, Giovanni 116
Nováky Hajnalka 46

O

Oláh Szabolcs 25
O'Malley, John W. 15
O'Neil, Leo 70
Ortutay Gyula 118

Ö

Őry Miklós 32
Ötvös Péter 108
Őze Sándor 22

P

Pál, Szent 75, 94, 103, 106, 154
Pap Balázs 108
Pásztor Lajos 103
Pázmány Péter 24, 25, 32, 33,
36, 45, 103, 110, 118, 126,
127, 161
Pécsi Lukács 12
Peers, Allison E. 14
Péntek János 69
Péntek Veronika 21, 22
Perger Péter 161

Perkins, William 69
 Persons, Robert 20
 Pesti Brigitta 39
 Péter, Canisius Szent 24, 27
 Petrőczy Éva 69, 84
 Pius pápa, V. 67, 102, 108
 Platón 12, 129, 136, 154
 Plautus, Titus Maccius 44
 Plinius 155
 Polgár László 72
 Pongrácz Eszter 110, 120
 Possevino, Antonio 32
 Pothoransky György 47, 48
 Potman Péter 34, 35
 Pusch Ödön 22

Q

Quintilianus, Marcus Fabius 11

R

Radó Polikárp 101, 102
 Rákóczi Ferenc, I., fejedelem
 37, 40, 47–49, 108
 Rákóczi Ferenc, II., fejedelem
 71, 73, 161
 Rákóczi György, I., fejedelem
 33
 Rákóczi György, II., fejedelem
 48, 49, 90
 Rakovszky Franciska 131
 Ransanus 53
 Reinis, Austra 89
 Réz László 43
 Rosetti, Domenico 60
 Rosty Kálmán 41
 Rozália, Szent 28
 Rubidge, Bradley 12
 Rudolf, Rainer 89
 Ruh, Kurt 146, 149, 151

S

Sajó Tamás 14
 Salamon király, Árpád-házi 50,
 55, 63
 Sarbak Gábor 22
 Savonarola, Girolamo 113, 141

Scheer, Monique 102
 Seneca 129, 133, 136
 Serédi Jusztinián 51
 Seuse, Henrik 151
 Sfortia, Francisco 89
 Simon Melinda 161
 Sinkovics István 33
 Soarius, Cyprianus (Suarez) 51
 Sobieski, Jan 37
 Sommervogel, Carlos 40, 42, 62
 Soós Sándorné 102
 Söveges Dávid 14, 148
 Stoeger, Johann N. 31, 41

Sz

Szabó Ferenc 14
 Szabó Flóris 12, 89, 116
 Szabó Károly 40, 41, 42
 Szarka Anna 34
 Szegedi Ferenc 10, 40, 72
 Székely György 33
 Szekfű Gyula 50, 51
 Szelephényi György 39
 Szelestei N. László 19, 22, 50,
 89, 108
 Szenczi Fekete István 70
 Szentgyörgyi Gergely 84, 88
 Szilágyi Csaba 22, 33
 Szilágyi Emőke Rita 22
 Szilárdfy Zoltán 25, 48, 56
 Szilasi László 108
 Szinnyei József 33, 41
 Szittyay Dénes 50
 Szókratész 126, 129, 154
 Szőlősy Benedek 72, 103
 Szörényi László 24, 25, 50, 51,
 56
 Sztripszky Hiador 42

T

Takács Ince 13, 23
 Tamás, Aquinói Szent 22, 33,
 49, 95, 129, 136, 154
 Tasi Gáspár 24, 88
 Telesko, Werner 35
 Templom Kata 14

Tenenti, Alberto 113, 116
Teréz, Avilai Szent 14, 148, 149
Tesauro, Emanuele 51
Thököly Imre 36, 37
Trencsényi-Waldapfel Imre 111
Tüskés Gábor 12, 15, 16, 22,
24, 26, 37, 48, 55, 62, 102,
103, 110–112, 155, 161

Ty

Tyukodi Márton 161

U

Újfaludi Márton 40, 71
Újhelyi István 98, 125
Uray Piroska 12
Urfahrer Ferenc 39

V

Van Bloemen, Adriaen 56
Van Dijkhuizen, Jan Frans 20
Varga Bernadett 22, 27, 161
Varga J. János 37
Vásárhelyi Gergely 24, 27, 127
Vay Ádám 73
Velics László 37
Von Cochem, Martin 149
Von Essen, Adolf 102
Von Preussen, Dominikus 102
Vutkovich Sándor 31

W

Wise, John E. 33

Z

Zágorhidi Czigány Balázs 22
Zamfir Korinna 129
Zay Anna 73
Zichy István 35
Zombori István 33

Zs

Zsoldos Attila 33, 35, 36, 39

ABSTRACT

Our doctoral dissertation was intended to be part of and an addition to the recent emerging research concerned with the early modern devotional literature, including meditations. As a starting point, we have presented in a research history overview the major international and Hungarian-language monographs and studies within this field. In addition, we indicated the methodological aspects through which our research is correlated to the previous ones. Our main goal was to present and work over the oeuvre of a lesser known Hungarian Jesuit author of the 17th century meditative literature. The lack of examination of Tarnóczy István's works justified such an undertaking. The poor and sometimes erroneous data about Tarnóczy which can be found in dictionaries and encyclopedias urged the need of such a research. The third chapter of our thesis complements and systematizes the biographical information of the Jesuit writer. Also, with the intent of clarifying and completing, we listed all the works of Tarnóczy in a chronological order, as well as those writings which were wrongly attributed to him. The primary sources of our research were old Hungarian prints. We have regretfully acknowledged that in our archives and libraries there cannot be found any manuscripts of these works, and that none of the few surviving letters written by Tarnóczy are linked to his literary oeuvre. From our secondary sources we would like to mention the catalog of Lukács László which was of great help in writing the biography. The overview of the fragmentary literature regarding the works of Tarnóczy was described in the above mentioned literary-historical research.

In the summary of his life course we have followed the frequently alternating locations of Tarnóczy's student years and teaching days. While presenting the teaching years of Tarnóczy, we discussed his supervisory, spiritual and prefectorial tasks as well. Studying the often changing locations of his life we paid attention to the place and time of the appearance of his works. Thus, we managed to obtain data and conclusions regarding the circumstances of their creation, as well as about the presumed reader layer of his works. Among his patrons, in accordance with the contemporary practices, there were mostly high-ranking dignitaries and clerics.

We carried out basic research in what regards his career, as well as the approach, analysis and impact of his works. These were processed in chronological order and with special attention given to the language of appearance. Accordingly, in the fourth chapter we have discussed the Latin writings, in the fifth chapter about the translations, while in the sixth and seventh chapters we studied the collection of meditations written in Hungarian which represent the main part of our research. We discussed the investigations concerned with the circumstances of their origin, as well as with characteristics regarding their content, structure, genre, rhetoric and style.

The comparison of the translations with the source texts was done on the basis of philological and theoretical considerations. As a result, we can conclude that although Tarnóczy is loyal to the source text in terms of content and form, in some cases his translation shows signs of text expansion

tendencies. Similarly to the Jesuit practice, Tarnóczy consistently replaces and corrects the missing or erroneous source references in both translations. Regarding the differences in length, we can mention that these are mainly due to the different structural characteristics of the source and target languages. The comparison between Giovanni Bona's *Manuductio* and its translation by Tarnóczy was extended to the translations of the Protestant Huszti István. From the comparison of the translations made by the authors belonging to different denominations, we can obtain the following observation, which, in general, is typical for the 17th century meditative literature: while in the case of the Protestant translator there can be found several intentional mistranslations, these do not affect the essential message of the devotional work. Looking at the oeuvre of the Jesuit author, we can state that the features of Counter-Reformation are totally absent from his writings. Literary research concerned with the early modern age has noticed this tolerant trend which began to be a characteristic trait in the second half of the 17th century. The polemical tone between denominations is mainly left out from such devotional books. This explains why people read the works of writers belonging to other denominations and it reveals the reason behind Huszti's translation of the Cistercian monk's *Kalauz*. Besides the fact that Tarnóczy's work lacks the argumentative tone (in matters of faith), his writings perfectly fit into the Catholic Revival reform program of the Jesuits. The eulogium series, written in Latin, targets the distribution and presentation of the (newly formed) respect for the holy Hungarian kings. Similarly, his book entitled *Titkos értelmű Rósa* was conceived with the intention of promoting the veneration of the Virgin Mary and the practice of the Rosary.

The writings of Tarnóczy have a cultural-historical significance, given that these were available and comprehensible for a wide range of readers. Taking into account his entire literary work, we can say that he wrote strictly "user" literature. His Latin writings, significantly different in genre, had a practical purpose. His meditations were mainly intended for the private use of lay people. The target audience comprised sick, healthy, young and old people alike. Two of his translations, similarly to his popular work *Holtig-való barátság*, were books that did not only prepare the reader for a „good death” but also taught about life (*ars vivendi*). The spiritual-historical significance of Tarnóczy's devotional works is due to the fact that his books offered a kind of life program: they targeted the reinforcement in Christian faith and morality, as well as the development of an intimate religious life. On one hand, the prayers formulated in first person deepened the meditation, while on the other hand through these the theological message could reach more easily the pious reader. His last three writings (*Jó akarat*, *Választott nyíl* and *Vigyázó Szem*), which were published in Vienna, were thematically and structurally closely related. Their main thought revolved around the agreement with the divine will, as well as the renouncement of one's own will. All three of his works are essentially based on the achievement and practice of these ideas and, more broadly, this includes the essential message of his entire work. After all, this is presented to the reader as the art of good living, this being the key to the salvation of the soul. The message is usually transmitted through several chapters as a didactic treatise, which is followed by practical exercises: prayers

and meditative texts formulated in first person. The frequently used expression of „practicing the presence of God” is both an intellectual work and a volitional action. The importance of the oeuvre in literary history is partly due to the fact that the stylistic and rhetorical aspect, as well as the expressive and selected language of his books is extremely remarkable; additionally, his works influenced not only the religious literature, but also the secular poetry.

REZUMAT

Prezenta teză de doctorat se anunță a fi parte integrantă, dar și completare a acelei cercetări, care se ocupă cu studiul literaturii devoționale premoderne, mai precis, cu forma textuală a meditației. Drept punct de pornire, așadar, am prezentat într-o sinteză și am clasificat principalele monografii și studii, atât internaționale, cât și în limba maghiară, care au apărut până acum în acest domeniu. Mai mult, am semnalat criteriile metodologice în baza cărora cercetarea noastră se alătură celor anterioare. Principalul nostru scop a constat în a revela un reprezentant maghiar ieziuit relativ necunoscut al literaturii devoționale din secolul al XVII-lea și în a analiza opera lui. Examinarea operei lui István Tarnóczy a fost motivată de absența oricărui studii în acest sens. În plus, materialul săracios, adesea conținând date incorecte, al articolelor de dicționar sau lexicografice referitoare la Tarnóczy a constituit un alt factor care ne-a îndemnat să suplînim lacunele. Cel de-al treilea capitol al prezentei teze completează și sistematizează datele biografice ale lui Tarnóczy. Tot aici, tot cu intenția de a clarifica și de a suplini lacune, am enumerat în ordine cronologică toate operele semnate de Tarnóczy, inclusiv scrierile care i-au fost atribuite în trecut în mod eronat, unele fiind chiar preluate de câteva lexicoane de publicație recentă.

În compilarea biografiei am retrasat succesiunea, adesea rapidă, a locațiilor studenției și activității de profesor asumate de Tarnóczy. Am dobândit o privire de ansamblu și în ceea ce privește cursul anilor școlari, materiile, metodele generale de predare, dar și activitățile extracurriculare. Pe parcursul prezentării anilor în care Tarnóczy a activat ca profesor ne-am oprit și asupra sarcinilor de conducător, de lider spiritual, de prefect, pe care acesta le-a îndeplinit pe lângă profesorat. Asemenea fraților săi din ordinul ieziuit, Tarnóczy a primit mai multe îndatoriri. Am parcurs pe rând stațiile vieții sale, schimbate la intervale scurte, acordând atenție locului și datei în care operele sale au apărut. Astfel am stabilit date și concluzii relevante pentru circumstanțele compoziționale, precum și pentru categoriile probabile de cititori ai acestora. Printre patronii cărților sale găsim înalți demnitari și clerici (ex. vicegeneralul Miklós Bercsényi și prințul Pál Esterházy). Am efectuat o cercetare de bază atât în planul revelării operelor, cât și al analizei și receptării lor. În studiul operelor ne-am ghidat după ordinea cronologică și limba de apariție. Am discutat mai întâi scrierile de limbă latină, apoi traducерile, iar în cele din urmă culegerile meditative de limbă maghiară, care reprezintă punctul de greutate al prezentei cercetări. De asemenea, am abordat și contextul compozițional, am examinat specificitățile de conținut și de structură, de gen, dar și specificitățile retorice și stilistice.

Compararea traducerilor cu textele originale a respectat criteriile filologice și de teoria traducerii. Drept rezultat, am putut stabili că, deși Tarnóczy a rămas fidel originalului atât în planul conținutului, cât și al formei, traducerile lui sunt caracterizate pe alocuri de o tendință de a amplifica textul. Acest fapt se poate observa mai ales în traducerea citatelor la care se face referire: în numeroase cazuri Tarnóczy transpune citatele latine în textul maghiar prin interpretarea, explicarea lor liberă și adaptată mesajului actual. Tarnóczy a creat termeni noi pentru conceptele latine inexistente la acea dată în vocabularul maghiar – cum au procedat, de altfel, și contemporanii săi. Am extins confruntarea dintre *Manuductio* a lui Giovanni Bona și traducerea acesteia pregătită de Tarnóczy și la

traducerea calvinistului István Huszti. Din compararea celor două traduceri maghiare pregătite de autori de confesiune diferită se poate deduce următoarea observație, referitoare în general la literatura meditativă din secolul al XVII-lea: deși la traducătorul protestant întâlnim mai des traduceri distorsionate în mod intenționat, ele nu periclitează mesajul esențial al operei devoționale. Eventualele așteptări legate de divergențele în pagina de titlu nu se împlinesc: de fapt, diferențele datorate apartenenței confesionale nu sunt mai mari, decât gestionarea mai liberă a textului de către Tarnóczy. Dacă privim în ansamblu activitatea literară a acestui autor iezuit, putem stabili, că trăsăturile contrareformiste evidente lipsesc în totalitate. În ciuda faptului, că din opera lui Tarnóczy tonul polemic lipsește, scrierile sale se integrează perfect în programul reformativ de recatolicizare reprezentat de iezuiți. Seria de elogii urmărește diseminarea, popularizarea în limba latină a cultului sfinților regi maghiari, după cum și cartea intitulată *Titkos értelmű Rósa*, a văzut lumina zilei cu scopul de a populariza cultul Mariei și practica rozariului.

Scrierile lui István Tarnóczy beneficiază de o importanță cultural-istorică, dat fiind că ele au fost accesibile și inteligibile de către un public larg. Considerând cu atenție întreaga lui activitate literară, putem afirma, că Tarnóczy scrie literatură utilitară în sensul strict al cuvântului. Acest fapt se referă în primul rând la operele sale devoționale, la culegerile sale de rugăciuni și meditații, dar scrierile sale în limba latină, diferite semnificativ de cele dintâi din punctul de vedere al genului, deserveau și ele scopuri practice. Tarnóczy a destinat culegerile sale de meditații în principal uzului privat al laicilor. Atât bolnavii cât și cei sănătoși, atât tinerii cât și cei bătrâni reprezentau public vizat. Cele două traduceri, ca și volumul de mare succes *Holtig-velő barátság*, sunt cărți care nu pregătesc cititorul numai pentru o moarte bună, ci îl și învață să trăiască. Opera lui Roberto Bellarmino, intitulată *De arte bene moriendi* este interpretată în mod accentuat în traducerea lui Tarnóczy drept *ars vivendi*. Autorul este intens „prezent” în operele sale prin frecventa inserare în text a unor indicații referitoare la practica rugăciunii și la ortopraxie.

Importanța de istorie spirituală a operelor devoționale semnate de Tarnóczy rezidă într-un soi de program de viață pe care îl oferă cărțile sale. Rugăciunile formulate la persoana întâi puteau aprofunda meditația pe de o parte, dar pe de altă parte mesajul teologic putea fi apropiat astfel mai ușor de către cititorul pios. Ultimele trei scrieri ale lui Tarnóczy, apărute la Viena – *Jó akarat, Választott nyíl* și *Vigyázó Szem* – se leagă strâns unele de altele atât din punct de vedere tematic cât și structural. Gândul lor central este: acordul cu voința divină, renunțarea la propria voință – ceea ce Tarnóczy numește drept *jó igyekezet* (= bună străduință). În general, Tarnóczy își distribuie considerațiile pe mai multe capitole, sub formă de tractat, având scop didactic. Apoi urmează exercițiile concrete: rugăciunile și meditațiile formulate la persoana I singular. Căci părțile înțesate de referințe biblice, de aluzii la sau citate din scriitori bisericești și laici, de exemple pitorești și complexe contribuie la înțelegere, care servește drept condiție *sine qua non* a faptelor bune.

Importanța de istoria literaturii pe care opera lui Tarnóczy o are constă pe de o parte în finețea stilistică, retorică, în limbajul ales al cărților sale, aspecte mai mult decât demne de atenție; iar pe de altă parte, în faptul că operele sale au avut un impact nu numai asupra literaturii religioase, ci și asupra liricii laice, un caz probabil fiind *Rózsakoszorú* a lui István Gyöngyösi.